

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ν. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

Τακτικού Καθηγητοῦ τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας

ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΚΑ ΚΑΙ ΑΝΘΕΛΛΗΝΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ
ΕΝ Τῇ ΑΡΧΑΙΑ ῬΩΜῇ
ΚΑΙ ῬΩΜΑΪΚΟΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ

Πᾶς πολιτισμὸς λαμβανόμενος ἐν τῷ συνόλῳ του δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐν ὀργανικὸν σύστημα καὶ σχεδὸν ὡς εἰς ζωντανὸς ὀργανισμὸς, ὁ ὁποῖος ἔνεκα τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἐνεργείας αὐξάνεται καὶ ἀναπτύσσεται κατὰ τοὺς ἰδίους αὐτοῦ σταθεροὺς νόμους, τελειοποιῶν τὰ ἀρχικὰ αὐτοῦ στοιχεῖα καὶ εἰσδεχόμενος εἰς ἑαυτὸν νέα στοιχεῖα, τὰ ὅποια κατὰ τὴν εἰσδοχὴν αὐτὴν μετατρέπονται καὶ προσαρμύζονται πρὸς τὸ ἴδιον αὐτοῦ πνεῦμα καὶ πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ζωὴν. Ὁ νόμος οὗτος τῆς ἀναπτύξεως εἰς οὐδένα ἕτερον πολιτισμὸν καὶ λαὸν ὑπῆρξε τοσούτῳ καταφανής, ὥσφ εἰς τὸν Ῥωμαϊκὸν πολιτισμὸν καὶ λαόν.

Οἱ Ῥωμαῖοι ἦσαν λαὸς κοσμοκρατορικός. Εἰς αὐτοὺς σκοπός, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀπ' ἀρχῆς τὰ πάντα κατηυθύνοντο καὶ ἀπέβλεπον, ἦτο ἡ κυριαρχία τῆς γῆς. Οἱ θεσμοί, οἱ μῦθοι καὶ τὰ ἔθιμα αὐτῶν ἦσαν διαπεποτισμένα ὑπὸ τῆς διαισθήσεως τοῦ γιγαντιαίου αὐτοῦ προορισμοῦ. Τὸ πρῶτον ἡ Ῥώμη ἐξεπλήρωσε τὴν ἀποστολὴν τῆς κυριαρχίας οὐχὶ διὰ μιᾶς αἰφνιδίας ἀναλαμπῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἔπειτα ἀκολουθεῖ ταχεῖα ἀπόσβεσις καὶ ἀφανισμὸς, ἀλλὰ διὰ μιᾶς κατ' ἀρχὰς βραδείας προόδου· ἔπειτα ὁμως, ἀφοῦ ἔθραυσε τὰ δεσμά, πρὸς τὰ ὅποια πρέπει νὰ παλαίσῃ πᾶσα ἰδέα κατὰ τὸ πρῶτον στάδιόν της, διὰ μιᾶς ταχυτέρας προόδου ἐξηπλώθη ἡ Ῥώμη εἰς τὴν Οἰκουμένην καὶ μετεμορφώθη ἡ Πόλις εἰς Οἰκουμένην. Διὰ τῶν ὅπλων ἡ Ῥώμη ἀπὸ ταπεινοῦ συνοικισμοῦ ἐξειλίχθη εἰς παγκόσμιον αὐτοκρατορίαν, εἰς ἓνα κόσμον καὶ αὐτό, τὸ ὁποῖον ἦτο εἰς ὁλόκληρος κόσμος, μετεμορφώθη ὑπ' αὐτῆς εἰς μίαν Πόλιν. Μοναδικὸν ἱστορικὸν γεγονός, τοῦ ὁποίου παρόμοιον δὲν ἐγνώρισεν ὁ κόσμος οὔτε πρὸ τῆς Ῥώμης οὔτε μετ' αὐτήν¹.

1. Τοῦτο ἐξέφρασεν ὁ Γαλάτης ποιητὴς Rutilius Namatianus, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ ποίημά του *De reditu suo* (I, 66) χαιρετίζων μετὰ μελαγχολίας τὴν Ῥώμην, καθ' ἣν στιγμὴν μετέβαινεν εἰς τὴν γενέτειράν του, γράφει: «*Urbem fecisti quod prius orbis erat*».

Ἡ πόλις λοιπὸν Ρώμη ὑπερέκειτο τοῦ κόσμου. Ἡ πολιτικὴ τῆς Ρώμης, γενομένη ταχύτατα πολιτικὴ τῆς Ἰταλίας, μετεμόρφωσε τὴν Ἰταλικὴν ἐνότητα εἰς ἐνότητα τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου¹.

Ἡ ἱστορικὴ αὕτη ἀλήθεια δὲν ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα τύχης², ἀλλὰ κατὰ τὸν Κικέρωνα ὠφείλετο εἰς τὴν συνήθειαν τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους νὰ δέχεται εἰς τοὺς κόλπους του τοὺς ξένους λαοὺς³. ὠφείλετο εἰς τὸ ἐθνικὸν ἐκεῖνο μείγμα, τοῦ ὁποίου ἡ ἀνάμνησις διετηρήθη εἰς τὸν ὑποβλητικὸν ἐκεῖνον μῦθον τῆς ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἀρπαγῆς τῶν Σαβίνων παρθένων. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν συμφώνως πρὸς τὴν μυθικὴν ἐκείνην παράδοσιν ὁ Ρωμύλος ἐκήρυξε τὴν Ρώμην ἄσυλον καὶ καταφύγιον πρὸς συγκέντρωσιν ἐκεῖ τῶν πρώτων στοιχείων τοῦ πληθυσμοῦ της, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἐξόριστοι ἐκ τῶν πατρίδων των, τυχοδιώκται καὶ ἐγκληματῖαι, ἡ Ρώμη δὲν ἐπαυσεν ἀνανεομένη. Ὁ Ρωμαϊκὸς λαὸς ὑπῆρξεν ὁ ὀλιγώτερον ρατσιστῆς λαὸς τοῦ κόσμου, διότι οὐδεὶς λαὸς περισσότερον αὐτοῦ ἦτο βέβαιος περὶ ἑαυτοῦ. Ἦδη λοιπὸν εἰς τὰς πρώτας ἀφετηρίας των οἱ Ρωμαῖοι ἦσαν μεικτὸς λαός, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐξησφάλισεν εἰς αὐτοὺς τὸ σκωπτικὸν ὄνομα «ἄνθρωποι σύγκλυδες», ὄχλος ἀνάμεικτος (κοινῶς «μαζώματα»), μομφή, ἡ ὁποία εἰς τὴν ἀρχαιότητα, ὅτε τὸ ἄτομον εἶχεν ἰσχὺν μόνον εἰς τὴν οὐσίαν τῆς φυλῆς καὶ τῆς πατρίδος του, ἦτο σκληροτάτη.

Ὁ Ρωμαϊκὸς λαὸς παραλλήλως πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν του νὰ καταστῇ κοσμοκρατορικὸς λαὸς ὠκοδόμησε τὸ κοινωνικὸν καὶ πνευματικὸν του οἰκοδόμημα, ἀπορροφῶν καὶ ἀφομοιῶν ὅ,τι ὀραιότερον εὑρίσκειν εἰς τοὺς πολιτισμοὺς τῶν ὑπ' αὐτοῦ κατακτωμένων λαῶν. Ὑπερτάτη ἀρετὴ τῆς Ρώμης ὑπῆρξεν ὁ συγκεντρωτισμός· ἦτο αὕτη συγκεντρωτικὴ. Οὐδεὶς λαὸς ὑπῆρξε τόσον ὀλίγον ἐξηρητημένος ἐκ φυσικῶν ἐπιρροῶν, ὅσον ὁ Ρωμαϊκὸς λαός. Ἀντιθέτως πρὸς τοὺς ἄλλους λαοὺς, οἱ ὁποῖοι εἶχον τὴν ὑπόστασίν των εἰς μίαν ἀπολύτως καθωρισμένην καὶ μοναδικὴν οὐσίαν καὶ ἀπέκλειον ὁ εἰς τὸν ἄλλον, οἱ Ρωμαῖοι ἐξῆλθον μετὰ μεγάλης γενικότητος πέρα πάσης ἐθνικῆς ἰδιοτυπίας⁴. Οὗτοι διέλυσαν καὶ ἀνέλυσαν

1. Σηετικὸς γράφει ὁ Γουσσῆτινος (42, 3, 2): «finitimis populis armis subiectis, primo Itelliae et mox orbis imperium quaesitum»

2. Διον. Ἀλικαρν., Ρώμ. Ἀρχαιολογία I, 4· Πολυβ. 1, 63, 9, 2, 38, 5.

3. Pro Balbo XIII 31: «Illud vero sine ulla dubitatione maxime nostrum fundavit imperium et populi romani nomen auxit, quod princeps ille creator huius urbis, Romulus foedere Sabino docuit etiam hostibus recipiendis augeri hanc civitatem». βλ. ἐπε καὶ De offic. I 11, 3., III 11, 47· πρβλ. καὶ Tac., Annal. XI 24, 4: «At conditor nostri Romulus tantum sapientia valuerit, ut plerisque populos eodem die hostes dein cives habuerit». Claud., Laud. III 10, 49: «Haec est in gremium victos qui sola recepit».

4. Hehn V., Zur Charakteristik der Römer, Die Antike 16 (1940) 161-172.

εἰς μίαν ἀφηρημένην γενικότητα τὴν ποικιλίαν τῶν τοπικῶν ἐπαρχιακῶν καὶ ἐθνικῶν ιδιοσυπιῶν καὶ οὕτως ἀπληθεύρωσαν τοὺς λαοὺς ἀπὸ τῶν περιορισμῶν τῆς ἀμέσου φυσικῆς καταστάσεως. Οἱ Ρωμαῖοι ἦσαν ἀνοικτοὶ εἰς πάντας τοὺς ξένους. Ἐμάνθανον παρὰ παντὸς λαοῦ, πρὸς τὸν ὁποῖον ἤρχοντο εἰς ἐπαφὴν καὶ σχέσεις.

Εἰσεδέχοντο καὶ ἀφωμοίουν πᾶν ὅ,τι ἡδύνατο νὰ προσαρμοσθῇ πρὸς τὸ ρωμαϊκὸν πνεῦμα. Τὸ ρωμαϊκὸν πνεῦμα δὲν ἄφινε νὰ ἀφανίζεται πᾶν τὸ μέγα καὶ ὑψηλόν, τὸ ὁποῖον συνήντα καὶ εὗρισκεν εἰς τοὺς ὑπ' αὐτῆς κατακτωμένους λαοὺς, ἀλλὰ πάντοτε κατέτεινε εἰς τὸ νὰ διαφυλάξῃ τοῦτο καὶ νὰ ὑψωθῇ πρὸς αὐτό. Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον διέκρινε τὴν πνευματικὴν φυσιογνωμίαν τῆς Ρώμης, ἦτο ὁ μέγας, ἔντονος καὶ συνθετικὸς πόθος τῆς νὰ ἀγκαλιάσῃ τὰ φαινόμενα τῶν ἀτόμων καὶ τῶν κοινωνιῶν, τὰς ὁποίας ἐφρόντιζε νὰ γνωρίσῃ εἰς ὅλον τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος τῶν. Ἡ Ρώμη δὲν κατέστρεφεν, ἀλλὰ συνεκέντρου, ἡσπάζετο καὶ υἱοθέτει. Διὰ τῶν ὅπλων καὶ τοῦ δικαίου θέτουσα τὸν κόσμον ὑπὸ τὴν ἰσχὺν τῆς, δὲν κατέστρεφε καὶ δὲν ἀπέπνιγεν ὑπὸ τὸ τραχὺ πέλμα τῆς τὰ ἔργα τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ προσεπάθει νὰ τὰ διασώσῃ καὶ νὰ παράσχῃ εἰς αὐτὰ στερεότητες, διάρκειαν καὶ ρώμην. Ἀφωμοίωσε τὰς ἰδέας καὶ τὰς ἀρετὰς τῶν ἄλλων λαῶν¹ καὶ ἐν μέσῳ διασταυρουμένων ρευμάτων διέσχισε τὸν κόσμον μετὰ σταθερᾶς καὶ ἀμεταβλήτου κατευθύνσεως. Ἡ Ρώμη ἐπλουτίζετο κατὰ καιροὺς ὑπὸ νέων ἐνεργειῶν δεχομένη εἰς τοὺς κόλπους τῆς ἐπὶ μέρους ἀνθρώπους καὶ λαοὺς μετὰ βραδείας ἐπεξεργασίας συγχωνεύσεως. Ἐδέχθη πάσας τὰς θρησκείας. Εἰσέδυσαν εἰς αὐτὴν κατ' ἀρχὰς θεότητες τῶν συγγενῶν Ἰταλικῶν λαῶν, ἔπειτα τῶν Ἑτρούσκων καὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ τέλος θεότητες τῆς Ἀνατολῆς, μέχρις ὅτου τὸ ρωμαϊκὸν πάνθεον παρουσίασε γενικὴν συγκέντρωσιν θεοτήτων τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἡ ὑπὸ τῆς Ρώμης ἀφομοίωσις πολιτιστικῶν στοιχείων ἄλλων λαῶν διευκόλυνεν αὐτὴν εἰς τὴν δημιουργίαν μιᾶς κοσμοπολιτικῆς αὐτοκρατορίας καὶ εἰς τὴν διαιώνισιν αὐτῆς. Μόνον κατὰ τοὺς Καρχηδονιακοὺς πολέμους ἡ ρωμαϊκὴ ἀρχὴ τῆς οἰκουμενικότητος ἤλθεν εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς ἰδιαιτερότητος.

Ἡ *gravitas* καὶ *constantia* τῶν Ρωμαίων, ὡς καὶ ἡ εὐλάβεια αὐτῶν πρὸς τὴν κληρονομίαν τοῦ παρελθόντος, ἀνθίσταντο ἐνίοτε εἰς τὰς ξένας ἐπιδράσεις καὶ εἰς τὰς νεωτεριστικὰς ροπὰς τῶν Ρωμαίων. Τότε ἡ λατρεία πρὸς τὰ ἀρχαῖα ἦθη καὶ τοὺς θεσμοὺς τῶν προγόνων ἐλάμβανεν ἀνά-

1. Ὁ Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος (Hist. Nat. XXV 2) λέγει περὶ αὐτῶν ὅτι ἦσαν: «omnium utilitatum et virtutum rapacissimi»· πρβλ. καὶ Sallust., De coniur. Catil. 51· Cic., De re publ. II 20· Servius, Ad Aen. 7, 176.

γλυφον προβολήν, ὑπερβαλλόντως σαφή, ἐν τῇ Λατινικῇ λογοτεχνίᾳ. Ἀλλὰ μόνον δι' αὐτῆς θὰ ἦτο δυσχερές, ἂν μὴ ἀδύνατον, νὰ ἐρμηνεύσῃ τις τὴν θαυματουργὸν καὶ συνεχῇ δυνατότητα ἀνελέξεως μιᾶς πολιτικῆς ὀργανώσεως, ὡς ἡ ρωμαϊκὴ, ἡ ὁποία ἀπὸ μικρᾶς ἀγροτικῆς κοινωνίας ἐφθασεν εἰς τὴν δομὴν τῆς πόλεως τῶν πατρικίων καὶ πληβείων μετὰ δημοκρατικῶν στοιχείων καὶ ἀπ' αὐτῆς εἰς τὴν κατάκτησιν καὶ ἐνοποίησιν τῆς Ἰταλίας, ἀπ' αὐτῆς δὲ εἰς τὴν κυριαρχίαν τῆς Μεσογείου καὶ εἰς τὴν δημιουργίαν αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἀντικαταστάσεως τοῦ καθεστώτος τῆς Ἐλευθέρας Πολιτείας ὑπὸ τοῦ καθεστώτος τῆς ἡγεμονίας τοῦ Αὐγούστου καὶ τῶν λοιπῶν αὐτοκρατόρων.

Αἱ διαμορφώσεις καὶ ἐξελίξεις αὗται δικαιολογοῦνται μόνον, ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι παρὰ τὰς κρατούσας εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν κόσμον συντηρητικὰς τάσεις ἐπέδρασαν εἰς τὴν Ρώμην ἄλλα ρεύματα καὶ μάλιστα ἑλληνικά. Οἱ Ρωμαῖοι πεπροικισμένοι μετὰ θαυμαστῆς δυνάμεως ἀφομοιώσεως ἀπερρόφησαν πλεῖστα στοιχεῖα τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐγίναν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἐνσυνειδήτως συνεχισταὶ τοῦ μεγάλου φωτὸς τοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ ἀκτινοβολία ἤρχετο ἐξ Ἑλλάδος. Ὁ πολιτισμὸς τῆς Ρώμης ἦτο πρωτίστως ἑλληνολατινικὴ σύνθεσις¹ ὡς τοιαύτην καθώρισεν αὐτὴν ὁ Κικέρων¹.

Ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς εἶναι τὸ ὑπερθετικὸν στοιχεῖον τῆς δημιουργοῦ δυνάμεως τῆς ἀντικοτοπριζομένης εἰς τὰ ἀνθρώπινα ἐπιτεύγματα. Τὰ μεγαλειώδη πνευματικὰ προϊόντα τῶν Ἑλλήνων ἀπετέλεσαν καὶ ἀποτελοῦν μέχρι τῆς σήμερον ἀστείρευτον πηγὴν γνώσεων δι' ἅπαντας τοὺς λαούς. Ταῦτα ἐχάρισαν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα σύμβολα, ἰδέας καὶ μέσα, διὰ τῶν ὁποίων βοηθεῖται αὕτη νὰ συλλάβῃ καὶ αἰσθανθῇ τὸ οὐσιῶδες βάθος τῆς ζωῆς. Ταῦτα προάγουν καὶ ἀναπτύσσουν τὴν αἰσθητικὴν ἀντίληψιν, ἐξυψώνουν καὶ ἐξευγενίζουν τὰς ψυχὰς ὡς διαθέτοντα ζωογόνον καὶ ἀκτινοβολοῦσαν πνευματικὴν δύναμιν καὶ προβάλλουν καὶ ὑπερασπίζονται ἀξίας αἰωνίου κύρους². Ἡ πρωτοτυπία τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ὑπῆρξε τοσοῦτω δυναμικὴ, ὥστε ἡ ἀναπόφευκτος μοῖρα παντὸς λαοῦ, ἐλθόντος εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῶν Ἑλλήνων, ὑπῆρξε κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἢ ἐξελληνισθεῖσα ὁμως Ρώμη δὲν ἐπέ-

1. Brut 49. De orat. I 4. Disp. Tusc. I 3-5. De re publ. II 58· πρβλ. καὶ Boyancé P., Problèmes d'histoire littéraire, Mémorial des Études Latines, Paris 1943, p. 195-196· Ruch M., Nationalisme culturel et culture internationale dans la pensée de Cicéron, Revue des Études Latines 36(1958) 195-197.

2. Ἡλιοπούλου Ν. Κ., Ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ὁ Ρωμαϊσμός ὡς ζωσαὶ δυνάμεις καὶ ἡ εἰσφορά αὐτῶν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, Ἐν Ἀθήναις 1970 (Ἐπίσημοι λόγοι τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 1968-1969), σελ. 190 - 194, ἰδίᾳ σ. 193.

τρεψεν εἰς ἑαυτὴν τὸν ἐξελληνισμόν οἰοῦντι ποτε τμήματος τοῦ πραγματικοῦ αὐτῆς βίου, ἀλλ' ὅσῳ περισσότερον αὕτη ὑφίστατο ἐπίδρασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τοσοῦτ' ἐμφανέστερον ἀπεκαλύπτετο ὁ δυναμισμὸς τοῦ ἐθνικοῦ βίου της¹. Βεβαίως ἡ Ρώμη δὲν εἶχε τὴν ἀσύγκριτον δημιουργικὴν δύναμιν καὶ πρωτοτυπίαν τῶν Ἑλλήνων, εἶχεν ὅμως ἰσχυρὰ ζώπυρα καὶ μεγάλας δυνατότητας δι' ἐκπληκτικὰ ἐπιτεύγματα εἰς τὸν χῶρον τοῦ πνεύματος. Ἐπὶ πλεόν εἶχεν ἀνάγκην νὰ ἀποδεσμεύσῃ τὰς δυνάμεις καὶ δυνατότητας αὐτὰς καὶ νὰ τὰς μετουσιώσῃ εἰς ἐνέργειαν. Πρὸς ἐπίτευξιν τούτου εἶχεν ἀπόλυτον ἀνάγκην μιᾶς ἄλλης δυνάμεως, ἡ ὁποία ἦτο ἡ ἐλευθεροῦσα ἐνεργητικότης τῶν ἐλληνικῶν μορφῶν².

Ἡ Ρώμη ἦτο ἐτοίμη νὰ δεχθῇ τὸ ἐλληνικὸν πνεῦμα ἔνεκα τῆς ἐμφύτου προσεγγίσεώς της πρὸς τὸν Λόγον (ratio), δηλαδὴ πρὸς τὸ κατανοητόν, ὅπερ ἀντιτίθεται πρὸς τὸ φανταστικόν, ἀσαφὲς καὶ ἄμορφον· ἐπίσης ἔνεκα τοῦ νεανικοῦ σφρίγους της ὡς νεωτάτου ἔθνους. Εἰς τοῦτο συνέβαλεν ἰδίᾳ καὶ ὁ χαρακτήρ ἐνίων ἐκλεκτῶν τέκνων τῆς Ρώμης καὶ ὁ φιλελληνισμὸς αὐτῶν³. Ὁ Ἑλβετὸς ἱστορικὸς Burckhard εἶπεν ὅτι ἡ μοναδικὴ τύχη τοῦ παγκοσμίου πολιτισμοῦ ὑπῆρξεν ὁ φιλελληνισμὸς τῶν Ρωμαίων· εἰς αὐτὸν ὀφείλομεν τὴν συνέχισιν τῆς πνευματικῆς παραδόσεως. Ἡ γνώμη αὕτη ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται ὑπερβολικὴ κατ' ἀλήθειαν ὅμως οὐδὲν τὸ ὑπερβολικὸν ἐνέχει. Ὁ πολιτισμὸς τῆς Δύσεως βασίζεται τὸ μὲν εἰς τὴν παράδοσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, τὸ δὲ εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Ἀλλ' οὔτε ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς οὔτε ὁ Χριστιανισμὸς θὰ ἐξηπλοῦντο, θὰ ἐσταθεροποιοῦντο καὶ θὰ μετελαμπαδεύοντο εἰς τὸν Μεσαίωνα καὶ εἰς τὸν νεώτερον κόσμον ἄνευ τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῆς. Ἄνευ τοῦ Ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν μεσαιωνικῶν πολιτισμῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, οἱ ὅποιοι ἐστηρίζοντο εἰς αὐτόν, δὲν θὰ ἐπῆρχοντο κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἀναγεννήσεως ἢ ἀποκάλυψις καὶ ἀναβιώσις τῆς Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας καὶ φιλοσοφίας οὐδὲ ἡ βραδύτερον ἀνακάλυψις τῆς πραγματικῆς Ἑλληνικῆς τέχνης διὰ τοῦ ἔργου τοῦ Winckelmann. Καὶ ἡ αὐτοκρατορία τοῦ Βυζαντίου· καίτοι ἀνέπτυξεν ἰδίαν μορφήν, τὴν ἀνατολικὴν μορφήν, ἐν τούτοις ἐστηρίχθη ἐν μέρει εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν καὶ τὸν πολιτισμόν της⁴.

Ὁ φιλελληνισμὸς τῶν Ρωμαίων συνέβαλεν, ὥστε λίαν ἐνωρίς οὔτοι νὰ καταστοῦν μαθηταὶ τῶν Ἑλλήνων, οὐχὶ βεβαίως ἵνα ἀρνηθοῦν ἑαυ-

1. Βλέπε Fraenkel Ed., *Rome and Greek culture*, Oxford 1935, p. 4-5.

2. Αὐτόθι, σ. 25.

3. Αὐτόθι, σ. 26.

4. Τοῦ αὐτοῦ, *Il filellenismo dei Romani*, Urbino 1954, p. 5-7.

τούς, ἀλλὰ ἵνα ἐξερίξουν διὰ τῶν ἐλληνικῶν προτύπων τὴν πλουσίαν εἰς ἐνέργειαν φύσιν των. Ἐκ τῆς ἐλληνικῆς ἐξ ἐπιδράσεως οἱ Ῥωμαῖοι δὲν ἐξησθένησαν, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν πατροπαράδοτον ἐθνικὸν χαρακτήρα των, ἀλλ' ἐξ ἀντιθέτου τὸν ἐξέφρασαν καθαρῶς μόνον, ἀφοῦ ἀφομοίωσαν τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμόν.

Μνημεῖδες ἔχει καταστῆ τὸ δίστιχον τοῦ πλέον ἐνθέρμου θιασώτου καὶ καλλιεργητοῦ τοῦ ἐλληνικοῦ κάλλους Λατίνου ποιητοῦ Ὁρατίου:

«*Graecia capta ferum victorem cepit et artis
intulit agresti Latio*»¹.

Διὰ τοῦ διστίχου τούτου ὁ Ὁράτιος ἐξέφρασε τὴν εὐρείαν καὶ βαθεῖαν ἐπίδρασιν τὴν ἀσκηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἐπὶ τοὺς τραχεῖς κατοίκους τοῦ Λατίου. Διὰ τῶν λόγων του τούτων προφανῶς ὁ Ὁράτιος δὲν εἶχε κατὰ νοῦν νὰ διασύρῃ καὶ δυσφημήσῃ τοὺς συμπατριώτας του, συγκρίνων πρὸς τὸν θαυμάσιον Ἑλληνικὸν πολιτισμὸν τὴν Λατινικὴν βαρβαρότητα, ἀλλ' ἐξ ἀντιθέτου διὰ τῶν λόγων του τούτων ἀπέβλεπεν εἰς τὸ νὰ ὑπογραμμίσῃ τὸ μέγεθος καὶ τὴν σημασίαν τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι, λαὸς τραχὺς καὶ ἰσχυρὸς, ἀπερρόφησαν καὶ ἀφομοίωσαν τὰς γνώσεις καὶ τὰς τέχνας τῶν Ἑλλήνων εἰς τρόπον, ὥστε νὰ δύνωνται νὰ παραβάλλωνται πρὸς αὐτοὺς τοὺς Ἕλληνας καὶ νὰ γίνωνται μὲ τὴν σειράν των κληρονόμοι, συντηρηταί, συνεχισταί, ἐκτελεσταί τῆς ἑλλάδος καὶ διαδόται εἰς τὸν κόσμον ἐνὸς πληρεστέρου πολιτισμοῦ, τοῦ Ἑλληνορρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ ρωμαϊκὸν πνεῦμα προσεπάθησε διὰ τῶν αἰώνων νὰ ἐμπλησθῇ εἰς τὰς παλαιὰς μορφάς τῶν Ἑλλήνων καὶ εἰς αὐτὰς νὰ διοχετεύσῃ τὸ ἰδικόν του περιεχόμενον. Ἐπρόκειτο περὶ μιᾶς στάσεως, ἡ ὁποία ἐγνώριζε νὰ ἐπιτυγχάνῃ ὑγιᾶ σύνδεσιν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ λαϊκοῦ πολιτιστικοῦ στοιχείου μετὰ τῶν ὑψηλῶν ἐπιτεύξεων τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος.

Ἡ Ρώμη εὕρισκομένη εἰς τὸ κέντρον τῆς Ἱταλικῆς χερσονήσου καὶ συνορεύουσα πρὸς τὴν Ἑτρούριαν, ἔπρεπεν εἰς τὰς ἀρχάς της νὰ δεχθῇ κατ' ἀνάγκην ἐπιρροάς, ἀπὸ βορρᾶ μὲν τῶν Ἑτρούσκων, ἀπὸ νότου δὲ τῶν Ὄσκο—Σαυνιτῶν καὶ τῶν Ἑλληνικῶν ἀποικιῶν. Κατ' ἀλήθειαν ἡ Ρώμη ἦλθεν εἰς πρώτην ἐπαφὴν πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμὸν τῆς Δύσεως ἥδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς ἱστορίας της. Εἰς τὴν περίοδον τῶν ἀρχῶν της ἡ Ρώμη ἐδέχθη τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ διὰ τῶν Ἑτρούσκων καὶ τινων ἐλληνικῶν ἀποικιῶν ἐν Ἱταλίᾳ. Ἡ Ἑτρούρια ἐγένετο ὁ μεσολαβητὴς μεταξὺ Ῥωμαίων καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ². Οἱ Ἑτροῦσκοι

1. Hor., Epist. II, 1, 156-157. N o r d e m E d., Die römische Literatur², Leipzig 1954, s. 3.

2. B a r d o n H., Le génie latin (coll. Latomus, vol. LXV), Bruxelles - Berchem 1963, p. 88 - 90.

ἐδανείσθησαν παρὰ τῶν Ἑλλήνων ἐφευρέσεις πρακτικῆς σκοπιμότητος. Πιθανῶς τὸν 8ον ἢ 7ον π.Χ. αἰῶνα οἱ Ἑτροῦσκοι ἐδανείσθησαν παρὰ τῶν Ἑλλήνων τὸ ἀλφάβητον καὶ πᾶν ὅ,τι ἡδύνατο νὰ καταστήσῃ ἀνετώτερον τὸν βίον τῆς ἀρχούσης τάξεως. Ἐπίσης ἐδανείσθησαν ἑλληνικοὺς μύθους. Ἡ Ρώμη ἐδέχθη ὀρισμένas μορφὰς τοῦ Ἑτρουσκικοῦ πολιτισμοῦ, ὡς τὴν τέχνην τῆς δημιουργίας πόλεων, θρησκευτικὰ καὶ τινα ἄλλα πολιτιστικὰ σύμβολα αὐτῶν, λογοτεχνικὰ τινα εἶδη, μεταξὺ τῶν ὁποίων πιθανῶς τὴν σάτιραν¹, κ.ἄ.

Αἱ ρίζαι τοῦ Ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ εὐρίσκονται εἰς τὴν Κύμην καὶ καὶ τὰς ἀποικίας τῆς. Ἐπίσης ἡ Ρώμη εἶχεν ἐμπορικὰς σχέσεις ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων πρὸς τὰς ὠρικὰς ἀποικίας τῆς Σικελίας, παρὰ τῶν ὁποίων ἔλαβεν ὑλικά προϊόντα, ὡς ἄγγεϊα, μέτρα, σταθμὰ καὶ ἄλλα. Ἡ πρώτη ἐπαφὴ τῆς Ρώμης πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμὸν ἐγένετο τὸν 7ον π.Χ. αἰῶνα. Τότε πολλὰ στοιχεῖα τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰσέδυσαν εἰς τὸ Λάτιον, ἰδίᾳ πρὸς ἐξυπηρέτησιν πρακτικῶν ἀναγκῶν. Οὕτως εὐρέθησαν ἑλληνικὰ ἄγγεϊα τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος. Ἐντὸς τάφων τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος ἀνακαλυφθέντων ἐπὶ τοῦ Ἡσκυλίνου λόφου τῆς Ρώμης εὐρέθησαν λήκυθοι ἐκ πηλοῦ καὶ θραύσματα πηλίνων ἄγγεϊων μετὰ ζωγραφικῶν παραστάσεων ἑλληνικῆς τεχνοτροπίας, πιθανῶς προερχόμενα ἐκ τῶν ἑλληνικῶν ἀποικίων τῆς Ἰταλίας. Αὕτη ἀκόμη ἡ λύκαινα τοῦ Καπιτωλίου, ἔργον τοῦ τέλους τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος, φαίνεται ὅτι εἶναι ἔργον ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης.

Τὸ βραδύτερον περὶ τὸν 7ον π.Χ. αἰῶνα πρέπει νὰ εἶχεν ἐπιτευχθῇ ἡ δημιουργία λατινικοῦ ἀλφαβήτου μὲ πρότυπον τὸ ἑλληνικὸν ἀλφάβητον. Τοῦτο συνάγεται ἐξ ἐπιγραφῆς τοῦ 7ου ἢ τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος — αὕτη εἶναι ἡ ἀρχαιότερα λατινικὴ ἐπιγραφή — κεχαραγμένης ἐπὶ χρυσῆς πόρπης εὐρεθείσης ἐν τάφῳ τῆς Πραινέστης (*Fibula praenestina*). Ἐπίσης συνάγεται ἐξ ἐτέρου μνημείου τῶν πρώτων χρόνων τῆς Ρώμης, ἀνακαλυφθέντος τῷ 1899 εἰς τὸν χώρον τῆς ἐν Ρώμῃ ἀρχαίας ἀγορᾶς. Τὸ μνημεῖον τοῦτο εἶναι ὁ Μέλας λίθος (*Lapis niger*)², ἥτοι στήλη ἐκ τετραγωνικοῦ πορολίθου μετ' ἐπιγραφῆς, βουστροφηδὸν γεγραμμένης ἐπὶ τῶν τεσσάρων πλευρῶν αὐτῆς, εἰς ἀρχαϊκὴν Λατινικὴν γλῶσσαν, τοῦ τέλους τοῦ

1. Βλέπε Kerényi K., *Satur und Satura*, Studi e Materiali di Storia delle religioni 1933, p. 153 ff.

2. Περὶ τοῦτου βλέπε Stroux J., *Die Foruminschrift beim Lapis niger*, *Philologus* 86(1931) 460 ff. Goldmann E. - Leifer F., *Zwei neuere Lösungsvorschläge* (Graffunder und Stroux), *Klio*, N. F., Heft, Beih. XXVII, 14 (1932) 1-57. Pisani V., in *Rencontipi Lincei* 8(1932) 735 sgg. Ribezzo F., in *Rivista Indo-Greco-Italia* 17 (1933) 51 sgg.

βου π.Χ. αἰῶνος. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἀρκούντως ἡκρωτηριασμένη φαίνεται ὅτι περιέχει διατάξεις νόμων ἀπευθυνομένους εἰς κοινούς Ρωμαίους πολίτας, πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύει ὅτι ἤδη κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς βασιλείας, δηλαδή κατὰ τὰ τέλη τοῦ βου π.Χ. αἰῶνος, ἐν Ρώμῃ οἱ πολῖται ἠδύναντο νὰ ἀναγινώσκουν τὰς διατάξεις τῶν ἀρχόντων. Σημειωτέον ὅτι ἡ ἐνεπίγραφος αὕτη στήλη ὑπομνησκει παρομοίως στήλας τοῦ βου π.Χ. αἰῶνος μετ' ἐπιγραφῶν ἐπὶ τῶν τεσσάρων πλευρῶν τῶν περιεχουσῶν διατάξεις νόμων, αἱ ὁποῖαι στήλαι εὐρέθησαν εἰς τὰς Ἰωνικὰς πόλεις τῆς δυτικῆς ἀκτῆς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ταῦτα μαρτυροῦν τὴν πρῶτον ἐπὶ τὴν Ρώμην ἐπίδρασιν τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου.

Ἐπίσης φαίνεται βέβαιον ὅτι ὑπῆρχεν περὶ τὸν βον ἢ 5ον π.Χ. αἰῶνα ἐν ἐξελληνισθῆν στρώμα εἰς τὴν ρωμαϊκὴν θρησκείαν¹, καίτοι δὲν ἀπεδείχθη πλήρως ὅτι ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμός, ὁ ὁποῖος, μετὰ ἡ ἄνευ τῆς μεσολαβήσεως τῶν Ἑτρούσκων, εἶχεν ἐξαπλωθῇ εἰς τὴν Ρώμην κατὰ τὸν 7ον καὶ βον π.Χ. αἰῶνα, εἶχε θραύσει τὴν ἀρχαϊκὴν θρησκευτικὴν σύνθεσιν τοῦ πνεύματος τῶν Κυριτῶν, ἴσως τὴν πλέον ἐπίμονον καὶ βαρβαρικὴν, ἀντιπροσωπευομένην ὑπὸ τῆς παλαιᾶς θρησκευτικότητος τῶν ἰσοπολιτίδων πόλεων, ψυχοκρατικῆς καὶ τοτεμικῆς τοῦ μεσογειακοῦ κόσμου, ἀσφαλῶς πλέον ἀνυποτάκτου, ἐὰν μὴ δι' ἄλλον λόγον, τοῦλάχιστον διὰ τὴν γεωγραφικὴν του θέσιν εἰς τὴν μεγάλῃν ἀνανεωτικὴν κίνησιν, πνευματικὴν καὶ μυστικιστικὴν, ἡ ὁποία κίνησις ἀπὸ τὰ βάθη τῆς Περσίας ὀρμηθεῖσα ἐφθασε νὰ συγκλονίσῃ ὅλην τὴν Ἀνατολικὴν Μεσόγειον κατὰ τὸν βον π.Χ. αἰῶνα.

Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν καὶ οἱ ναοὶ ἐφάνε-
ρωνον ἤδη σημαντικὴν ἀνάμειξιν ἐλληνικῶν καὶ ἰταλικῶν στοιχείων. Ἐπίσης ἡ ρωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐβασίζετο ἐπὶ τῆς ἐλληνικῆς ἀρχι-
τεκτονικῆς. Πᾶσα ρωμαϊκὴ οἰκοδομὴ ἐβασίζετο κυρίως εἰς τὴν ἐλληνικὴν
θεωρίαν καὶ ἐφαρμογὴν, προεχώρει ὅμως πέρα τῆς ἐλληνικῆς ἀρχιτε-
κτονικῆς².

Ἐπίσης τὸ ἀρχαιότερον ρωμαϊκὸν δίκαιον ἐδέχθη ἐπίδρασιν τοῦ
ἐλληνικοῦ δικαίου τῆς μεσημβρινῆς Ἰταλίας, ἀλλ' οὐχὶ ἀξιόλογον. Βρα-
δύτερον ὅμως κατὰ τὴν πολιτικὴν ἐπέκτασιν τῆς ἡ Ρώμῃ υἱοθέτησε καὶ
εἰς τὸ δίκαιον σοβαρὰ στοιχεῖα καὶ μεθόδους τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς
σκέψεως. Ὁ Δωδεκάδελτος τῶν πρῶτων χρόνων τῆς Ἑλευθέρας Πολι-

1. Boyancé P., Les origines de la religion romain. III, L' influence grecque, ἐν Boyancé P., Études sur la religion romaine, Rome 1972 (Collect. de l' Ecole française de Rome 11), p. 13 - 16.

2. Fraenkel Ed., Rome and Greek culture, p. 11, 14.

τείας ἀνομολογεῖται καὶ ὑπ' αὐτῶν τούτων τῶν Ρωμαίων ὅτι διεμορφώθη κατὰ τὸ πρότυπον τῆς ἀρχαίας νομοθεσίας τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν πόλεων. Ἐπίσης εἶναι πασίγνωστος ἡ ἐπίδρασις τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ ἰδίᾳ τῆς στωικῆς, ὡς καὶ τῶν θεωριῶν τῆς γραμματικῆς καὶ τῆς ρητορικῆς, διὰ τῶν συμβολῶν τῶν ὁποίων ὁ ρωμαϊκὸς ἰδιωτικὸς νόμος ἤχθη εἰς διαυγῆ μορφήν.

Κατὰ ταῦτα ἡ Ρώμη ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς ἐδραστηριοποιήθη πολιτιστικῶς διὰ τῆς ἀπελευθερωτικῆς ἐνεργείας τῶν ἑλληνικῶν πολιτιστικῶν μορφῶν. Ἡ κατὰ τὸν 7ον π.Χ. αἰῶνα ἀρξαμένη ἐξελληνίσις τῆς Ρώμης διὰ τῆς ἀποδοχῆς τῆς γραφῆς, τῶν ἔργων τέχνης καὶ ἄλλων ἑλληνικῶν πολιτιστικῶν στοιχείων καταστάσα ἐντονωτέρα τὸν 6ον αἰῶνα καὶ συνεχισθεῖσα τὸν 5ον καὶ 4ον π.Χ. αἰῶνα παρεσκεύασε τὴν δευτέραν καὶ ἰσχυροτέραν εἰσδοχὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν Ρώμην κατὰ τὸν 3ον π.Χ. αἰῶνα. Πρὸ τῆς δευτέρας μάλιστα συναντήσεως Ρωμαϊσμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ ἔζησεν ἐν Ρώμῃ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 4ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος ὁ πρῶτος γνωστὸς φιλέλλην λόγιος, ὁ Ἄππιος Κλαύδιος Καϊκὸς¹. Οὗτος ἦτο μέγας πολιτικός· ἦτο ὑποστηρικτὴς τοῦ πολιτικοῦ δικαίου καὶ ἀντεπροσώπευε τὰ καλύτερα χαρακτηριστικὰ τῆς ἐποχῆς του. Οὗτος μετέφρασεν εἰς τὴν Λατινικὴν ἐξ Ἑλλήνων ποιητῶν φιλοσοφικοηθικὰ γνῶμικὰ (Sententiae) καὶ ἑλληνικὰς παροιμίας ἤδη πρὸ τῆς ἐπισήμου πράξεως γεννήσεως τῆς Λατινικῆς λογοτεχνίας. Τὸ ἔργον τοῦτο ὁ Κικέρων ἐθεώρει ὅτι ἦτο Πυθαγορείου προελεύσεως². τὰ ἐν αὐτῷ ἠθικὰ ἀποφθέγματα δὲν εἶχε μὲν ἐμπνευσθῆ ὁ Ἄππιος Κλαύδιος Καϊκὸς ἐκ τῶν Πυθαγορείων, προήρχοντο ὁμως ταῦτα ἐκ τῆς ἑλληνικῆς γνῶμικῆς ποιήσεως, ὅπερ μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Ἄππιος Κλαύδιος Καϊκὸς ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος εἰσηγητὴς τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν Ρώμην³. Ὡστε ἤδη ἀπὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος ὑφίστατο εἰς τὰ ἐκλεκτὰ πρόσωπα τῆς Ρώμης ἡ ἀσυνήθης ἐκείνη ἀγάπη πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμόν, ἡ ὁποία κατὰ τὴν δευτέραν συνάντησιν Ρωμαϊκοῦ καὶ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἔλαβε μεγάλας διαστάσεις, ἐξελιχθεῖσα εἰς τινες περιπτώσεις μέχρι μανίας.

Ἡ δευτέρα συνάντησις τῆς Ρώμης μετὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ συνετελέσθη κατὰ τὸν 3ον π.Χ. αἰῶνα, ὅτε ἐγένοντο μεγάλοι κατακτήσεις

1. Περὶ τούτου βλέπε Niese B., Zur Geschichte des Pyrrhischen Krieges, Hermes 31 (1896) 481 - 507· Cima A., in Bollettino di filologia classica 11 (1904) 60 sgg.· Bickel E., Neupythagoreische Kosmologie bei den Römern, Philologus 79 (1923) 355 - 369· Baviera G., Schritti giuridici I, Palermo 1909, p. 69.

2. Disp. Tusc. IV 2, 4.

3. Marmorale E., Storia della letteratura latina dalle origini al VI secolo,¹¹ Napoli, p. 28.

τῆς Ρώμης εἰς τε τὸν πολιτικὸν καὶ τὸν πολιτιστικὸν τομέα. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς συνήθεις ἀντιλήψεις περὶ τοῦ ἀκριβοῦς χρόνου τῆς ἐνάρξεως τῆς συναντήσεως αὐτῆς ὁ Κ. Kumaniecki πολὺ ὀρθῶς ἐτοποθέτησε τὴν ἐναρξιν τῆς δευτέρας συναντήσεως τῆς Ρώμης μετὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὸ ἔτος 282 π.Χ., δηλαδὴ εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν πολέμων τῆς Ρώμης κατὰ τοῦ Πύρρου¹. Ἡ μοῖρα ἠθέλησεν, ὥστε αἱ πρῶται σοβαραὶ καὶ δυνάμεναι νὰ διαρκέσουν σχέσεις καὶ ἐπαφαὶ τοῦ Ρωμαϊκοῦ μετὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου, αἱ προωρισμέναι νὰ ἐγκαινιάσουν τὴν διαδικασίαν τῆς μετατροπῆς τῆς ἀρχαίας ἀγροτικῆς θρησκευτικότητος τῶν Ρωμαίων καὶ τοῦ ἀρχαϊκοῦ πολιτισμοῦ αὐτῶν, τοῦ λίαν ἐμπεποτισμένου εἰσέτι ἐκ τοῦ πνεύματος τῆς ἀρχαίας λαϊκῆς θρησκευτικότητος, νὰ ἐξελιχθοῦν ἀκριβῶς κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς συγκρούσεως μεταξὺ τῆς Ρώμης καὶ τοῦ βαλκανικοῦ ἡγέτου Πύρρου, ὁ ὁποῖος ἐμπνεόμενος ἐκ τοῦ ὁμηρικοῦ μύθου τοῦ Ἀχιλλέως, τοῦ ὁποίου παρουσιάζετο μυθολογικῶς ὡς ἀπόγονος, ἔτι δὲ φλεγόμενος ὑπὸ ἐπιθυμίας πρὸς ἄμιλλαν πρὸς τὴν μνήμην τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἐκ τοῦ ὁποίου ἡσθάνετο νὰ ἀναζοῦν ἐν ἑαυτῷ τὰ πανελλήνια ἰδανικά, ἐφάνη νὰ ἀτενίζῃ εἰς μίαν πρὸς τὴν Δύσιν πολεμικὴν ἐπιχείρησιν ἀνάλογον πρὸς τὴν εἰς τὴν Ἀνατολὴν πολεμικὴν ἐπιχείρησιν τοῦ μεγάλου προκατόχου του. Τῷ 282 π.Χ. διὰ τῆς μάχης τοῦ Τάραντος κατεκτήθη ὑπὸ τῆς Ρώμης ἡ Νότιος Ἰταλία. Ἡκολούθησεν ἡ κατάκτησις τῆς Σικελίας (τῷ 241 π.Χ.). Διὰ τῶν κατακτήσεων τούτων ἐσταθεροποιήθη ἡ κυριαρχία τῆς Ρώμης εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν τῆς Ἰταλικῆς Χερσονήσου. Ἐπὶ πλέον ἡ Ρώμη κατέκτησε τὴν Σαρδηνίαν καὶ Κορσικὴν, γενομένη οὕτω κυρία τοῦ Τυρρηνικοῦ πελάγους. Ἐπίσης διὰ τοῦ Ἰλλυρικοῦ πολέμου ἐγένετο κυρία μεγάλου μέρους τῆς Ἀδριατικῆς (τῷ 228 π.Χ.). Ἐπίσης ἐξησφάλισεν αὐτὴ τὰ οὐχὶ ὀλιγώτερον ἀνησυχητικὰ βόρεια σύνορα τῆς Ἰταλίας διὰ τῆς ὑποταγῆς τῆς ἐντεῦθεν τῶν Ἀλπεων Γαλατίας (τῷ 218 π.Χ.) καὶ ὑπεδούλωσεν, ἔστω καὶ προσωρινῶς, κατὰ μέγα μέρος τὴν Ἰσπανίαν τῷ 210 π. Χ., ἡ ὁποία ἀποτελεῖ νευραλγικὸν σημεῖον τῆς ἀπειλῆς τῶν Καρχηδονίων, διὰ τῶν κατακτήσεων αὐτῶν ἡ Ρώμη ἐσταθεροποίησε τὴν κυριαρχίαν της εἰς τὴν Ἰταλικὴν χερσόνησον καὶ ἐσημείωσε τὸ πρῶτον βῆμα διὰ τὸ ἄμεσον μέγα ἄλμα της πρὸς τὴν Ἀνατολὴν.

Ἡ Ρώμη ἐξαπλοῦσα οὕτω τὰς κτήσεις της ἤλθε διὰ πρώτην φορὰν εἰς ἄμεσον καὶ ἰσχυρὰν ἐπαφὴν μετὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Μεγάλῃς Ἑλλάδος. Ἡ ἐσοφὴ αὕτη ὑπῆρξεν ἡ πρώτη σοβαρὰ καὶ γόνιμος

1. Historia Kultury starożytnej Grecji i Rzymu [= Geschichte der antiken Kultur Griechenlands und Roms], Warszawa 1955, s. 27.

ἐπαφῇ τῆς Ρώμης μεθ' ἑνὸς κόσμου, ὁ ὁποῖος θὰ ἀπεκάλυπτεν εἰς τὸν λαὸν τοῦ Λατίου ἐτέραν ἄποψιν τῆς θαυμαστῆς δυνάμεως τοῦ ἀφομοιοῦν καὶ μεταποιεῖν πάντα πολιτισμόν, τὸν ὁποῖον ἡ Ρώμη συνήντα κατὰ τὴν πορείαν τῆς πρὸς τὴν κοσμοκυριαρχίαν. Διὰ τῆς συναντήσεως αὐτῆς οἱ Ρωμαῖοι ἐγνώρισαν ἅπ' εὐθείας τοὺς Ἑλληνας, οἱ ὁποῖοι εἶχον δημιουργήσει ὑψηλοτέρας μορφάς ζωῆς.

Τότε οἱ Ρωμαῖοι ἀντελήφθησαν ὅτι ἦσαν γυμνοὶ ἐξ ἐπόψεως πνευματικότητος. Διὰ τοῦτο καὶ ἤρχισαν νὰ ἔχουν προσανατολισμοὺς καὶ νὰ φέρωνται πρὸς τὸν Ἰταλικὸν Ἑλληνισμόν καὶ νὰ καθίστανται μικρὸν κατὰ μικρὸν ἰκανότεροι εἰς τὸ νὰ δέχωνται τὰς μορφάς ζωῆς καὶ τὴν πεῖραν τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, τὴν ὁποίαν ἤδη ἡ φωνὴ τοῦ Πυθαγόρου εἶχεν ἐνώσει πνευματικῶς, πραγματοποιοῦσα τὴν πρώτην πραγματικὴν συνάντησιν μεταξὺ τῆς Ἰταλικῆς θρησκευτικότητος καὶ τοῦ ἀδαμάστου θεωρητικοῦ ἐνστίκτου τῶν Ἑλλήνων.

Ὅτε οἱ Ρωμαῖοι ἐγνώρισαν τοὺς Ἑλληνας τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος καὶ τὸν πολιτισμόν των, ἡ ἀριστοκρατικὴ πεπαιδευμένη πὼς Ρώμη ἡσθάνθη ἀληθῆ ἐνθουσιασμόν διὰ τὸν Ἑλληνικὸν κόσμον, τὸν πολιτισμόν του, τὴν παιδείαν του καὶ τὰ ἔθιμά του καὶ ἔλαβε στάσιν ἐνθουσιῶδους λατρείας ἔναντι αὐτῶν. Οὕτως ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς κατὰ τὸν 3ον π.Χ. αἰῶνα εἰσῆρχετο νικηφόρος εἰς τὴν Ρώμην. Ἑλληνικαὶ ἰδέαι, σχήματα καὶ ἐπιδιώξεις εἰσέδουν εἰς τὸν λαὸν τῆς Ρώμης καὶ ἐνεσφαινοῦντο¹. Οὕτω συνετελεῖτο ἔμμεσος καὶ αὐθόρμητος ἐξελληνισμὸς τῆς Ρώμης, ἡ ὁποία προωρίζετο νὰ ἀποβῇ προπομπὸς τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Δύσεως. Οὐ μόνον δὲ εἰσῆρχετο ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς εἰς τὴν Ρώμην, ἀλλ' ἠπέλκει νὰ ἀντικαταστήσῃ τὰ ἐγχώρια ἔθιμα καὶ νὰ ἐξαφανίσῃ τὰς ἀρχὰς τῆς ἀρχαίας ρωμαϊκῆς παιδείας.

Οὕτως αἱ ἀριστοκρατικαὶ οἰκογένειαι τῆς Ρώμης ἡμιλλῶντο πρὸς ἀλλήλας εἰς τὸ νὰ δέχωνται εἰς τοὺς οἴκους των Ἑλληνας αἰχμαλώτους πολέμου καὶ ἀπελευθέρους, εἰς τοὺς ὁποίους ἐνεπιστεῦοντο τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν νεαρῶν βλαστῶν των, οἱ ὁποῖοι ἐγαλουχοῦντο δι' ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν ποιημάτων. Οὕτως ἐξηγεῖται ἡ τότε παρατηρουμένη εἰς Ρώμην μεγάλῃ συρροῇ δούλων καὶ ἀπελευθέρων πεπαιδευμένων, προφανῶς πρὸς ἐξασφάλισιν θέσεως οἰκοδιδασκάλου εἰς τὰς ρωμαϊκὰς ἀριστοκρατικὰς οἰκογενείας ἢ πρὸς ἄσκησιν τοῦ ἔργου τοῦ συμβούλου εἰς τοὺς εὐγενεῖς Ρωμαῖους. Ἕτεροι Ρωμαῖοι εὐγενεῖς συναναστρέφοντο αὐτοὺς καὶ ἐξεμάνθανον παρ' αὐτῶν, ὥς καὶ τὰ τέκνα των, τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν.

22. Ἡλιοπούλου Ν. Κ., Ἡ πολιτικὴ τῆς Ρώμης εἰς τοὺς Λατίνους συγγραφεῖς καὶ ἡ ἐθνικὴ συνείδησις αὐτῶν, Ἐν Ἀθήναις 1974, σ. 12.

Ἀπὸ τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος ὑπὸ τῶν Ρωμαίων εἰς τὸ σκέπτεσθαι, ὁμιλεῖν καὶ γράφειν ἐχρησιμοποιεῖτο μετὰ τῆς Λατινικῆς καὶ ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα. Οἱ Ρωμαῖοι ὡς πρακτικοὶ ἄνθρωποι παρὰ τὸν ἀπέραντον σεβασμὸν τῶν πρὸς τὴν ἐθνικὴν τῶν παραδόσιν δὲν ἐδίσταζον νὰ χωροῦν εἰς νεωτερισμοὺς, ὡς ὅτι ἐπέβαλλε τοῦτο ἡ ὑποβοήθησις καὶ πραγματοποιήσις τῶν κατακτητικῶν σχεδίων τῶν ¹. Οὕτω καθίσταντο στενότεραι καὶ αἱ προοπτικαὶ ἐπεκτάσεώς τῶν εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μεσόγειον ἦσαν ἔντονοι. Ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασεὺς ἀναφέρει ὅτι τὴν προτεραιάν τῶν πολέμων τοῦ Πύρρου ἀπεσταλμένος τῆς Ρώμης ὠμίλησεν εἰς τοὺς Ταραντίνους εἰς τὴν γλῶσσάν των, εἰς τὴν Ἑλληνικὴν, γεγονός, διὰ τὸ ὅποιον τινὲς τῶν Ἑλλήνων ἐσάρκασαν αὐτόν ².

Κατὰ ταῦτα οἱ Ρωμαῖοι ἔναντι τῶν Ἑλλήνων, ὡς βραδύτερον καὶ ἔναντι ἄλλων λαῶν, ἐπέδειξαν γλωσσικὸν φιλελευθερισμὸν. Δὲν ἐξεδήλωσαν ἀποστροφὴν καὶ ἀπέχθειαν ἔναντι τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῶν ἄλλων γλωσσῶν, ὡς συνέβη μὲ τοὺς Ἑλληνας, οἱ ὅποιοι περιεφρόνουν τοὺς μὴ ὁμιλοῦντας τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Ὁ ὄρος βάρβαρος ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἐννοία αὐτοῦ ἐδήλου τὸν φλύαρον, τὸν λαλοῦντα κακόηχον γλῶσσαν, τὸν ἀνίκανον νὰ γίνῃ ἀντιληπτός, ἐχρησιμοποιεῖτο δὲ ἐπὶ πάντων τῶν ἀκαταλλήλων ἤχων εἰς τὸν ἄνθρωπον (ὡς π.χ. ἐπὶ τῶν φωνῶν πτηνῶν). Μεθ' Ὁμηρον ὁ ὄρος βάρβαρος ἐδήλου τὸν λαλοῦντα γλῶσσαν κακόηχον, ἀκατάληπτον εἰς τοὺς Ἑλληνας, ταχέως δὲ κατέστη ὑποτιμητικὸς ³. Ἡ Ρώμη οὐ μόνον δὲν ἐπεζήτησε νὰ ἐπιβάλῃ τὴν γλῶσσάν της εἰς τοὺς ξένους, ἀλλ' ἀντιθέτως ἐδανείσθη παρ' ἄλλων μέρος τοῦ λεξιλογίου της. Ὁ Κοῖντιλιανὸς ἀναφέρει ρητῶς περὶ τούτου ⁴. Οἱ Ρωμαῖοι

1. Cic., Pro lege Manil. XX 60· Plin., Hist. Nat. XXV 24· Montesquieu, Considerations sur les causes de la grandeur et de la décadence des Romains, Paris 1734, c. I· πρβλ. καὶ Michaut G., Le génie latin, Paris 1900, p. 135.

2. Ρωμ. Ἀρχαιολογία 9, 5-6.

3. Βλέπε Eichorn A., Βάρβαρος quid significaverit, Dissert., Leipzig 1904, p. 60· Weidner E., Βάρβαρος, Clotta 4 (1913) 303-304· Lejeune M., La curiosité linguistique dans l'Antiquité classique, «Conférences de l'Institut de linguistique de l'Université de Paris» VIII (1940-1948), 1949, p. 57-60· Ἡλιοπούλου Ν. Κ., Ἡ ἐν τῇ Λατινικῇ γραμματείᾳ σημασιολογικὴ χρῆσις τῆς λέξεως barbarus, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἔτους 1957-1958, σ. 531.

4. Inst. orat. I 5, 55: «Peregrina porro ex omnibus prope dixerim gentibus, ut homines, ut instituta etiam multa venerunt», ἤτοι πολλὰ ξέναι λέξεις ἤλθον εἰς ἡμᾶς καί, θὰ εἶπω, σχεδὸν ἐκ πάντων τῶν ἐθνῶν, ὡς (ἤλθον) ἄνθρωποι καὶ πολλὰ ἰδέαι. Πράγματι ἡ Λατινικὴ γλῶσσα, γλῶσσα κατ' ἀρχὰς γεωργῶν καὶ ἐμπόρων, συμπεισθεῖσα

δεχόμενοι τοὺς Ἑλλήνας εἰς τὴν Ρώμην ἐξεμάνθανον τὴν γλῶσσάν των καὶ ὠμίλουν αὐτήν. Οὕτω τῷ 282 π.Χ., ὅτε ἡ Ρώμη ἀπέστειλε πρεσβείαν εἰς τὸν ἑλληνόφωνον Τάραντα, ὁ πρεσβευτὴς Λεύκιος Πόστουμος κατὰ τὰς διπλωματικὰς ἐπαφὰς του ὠμίλει τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, καίτοι δὲν ἐγνώριζεν αὐτὴν πλήρως¹. Μετὰ τὴν πραγματοποιήσιν τῆς Ἰταλικῆς ἐνότητος καὶ ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἡ Ἑλληνικὴ ἦτο ἡ κυριαρχοῦσα ὁμιλουμένη γλῶσσα εἰς τὴν νότιον Ἰταλίαν καὶ Σικελίαν². Παρὰ τὸν γλωσσικὸν τοῦτον φιλελευθερισμὸν τῆς Ρώμης ἔναντι τῶν ξένων γλωσσῶν ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἔρριψε βαθεῖας ρίζας εἰς τὸν ἀρχαῖον κόσμον, οὕσα κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνος καταληπτὴ ὑφ' ὅλου τοῦ τότε γνωστοῦ πεπολιτισμένου κόσμου³.

Ἐκμανθάνοντες οἱ Ρωμαῖοι ἀριστοκράται τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ συρμοῦ κατελαμβάνοντο ὑπὸ ὑπερβαλλούσης ἀγάπης, ἐξικνουμένης ἐνίοτε μέχρι μανίας πρὸς αὐτήν, μανίας, ἡ ὁποία βραδύτερον κατεπολεμήθη σφόδρα καὶ προεκάλεσε τὰ σκώμματα ποιητῶν σατιρῶν.

Ἐξ ἄλλου Ρωμαῖοι ἄρχοντες ἐπεσκέπτοντο συχνότατα τὰς κατακτη-

κατ' ἀρχὰς ὑπὸ τῆς ὀσκιτικῆς, ἑτρουσκικῆς καὶ ὀμβρικῆς, διετήρησε περισσότερον πάσης ἄλλης γλώσσης στοιχεῖα ἰνδοευρωπαϊκά. Μικρὸν κατὰ μικρὸν ἐνεπλουτίσθη ἐκ τῶν ἐπαφῶν τῆς πρὸς γειτονικοὺς λαοὺς (Σαβίνους, Ἑτρούσκους, Γαλάτας, Ἑλλήνας), διατηρήσασα σταθερῶς τὴν ἐνότητά της. Ἐνεκα τῆς ἀντοχῆς τῆς αὐτῆς ἐπεξετάθη, ἐξηφάνισε τὰς ὁμιλουμένας ἐν Ἰταλίᾳ γλώσσας καὶ ἐπεβλήθη τῆς Ἑλληνικῆς τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, ὅτε ἡ Ἑλληνικὴ ἦτο γλῶσσα μεγάλου πολιτισμοῦ, διδασκόμενα ἐξ αὐτῆς πολλὰ. Μετὰ ταῦτα κατέστη γλῶσσα τῆς Γαλατίας καὶ Ἰσπανίας, ἐπεξετάθη εἰς τὸν Δούναβιν, εἰς τὴν Ἰλυρίαν, Δακίαν καὶ Ρωμαϊκὴν Ἀφρικὴν. Μετὰ μακροχρόνιον βίον κατετμήθη ὡς ζῶσα ὁμιλουμένη καὶ ἔδωκεν ἀρχὴν εἰς τὰς νεολατινικὰς γλώσσας (Ἰταλικὴν, Γαλλικὴν, Ἰσπανικὴν, Πορτογαλικὴν, Προβηγκιανὴν, Ρουμανικὴν)· βλέπε σχετικῶς Meillet A., *Esquisse d' une histoire de la langue latine*², Paris 1937, p. 94 sqq.· Devoto G., *Storia della lingua di Roma*, Bologna 1940 passim.

1. Colin G., *Rome et la Grèce, de 200 à 146 avant Jésus—Christ*, Paris 1905 p. 18. Ὁ Καῖσαρ ἀναφέρει (*De bello Gallico* V 36) ὅτι κατακτῶν τὴν Γαλατίαν, ἐπειδὴ ἠγνόει τὴν Γαλατικὴν γλῶσσαν συνεννοεῖτο μετὰ τῶν Γαλατῶν διὰ διερμηνέων. Ἐπίσης ἀναφέρει (αὐτόθι I 19) ὅτι, ὡσάκις εὐρίσκετο εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἔχη ἐμπιστευτικὰς συνομιλίας μετὰ τῶν Γαλατῶν ἐπισήμων διεξήγεν αὐτὰς μόνον δι' ἐκρωμαϊσθέντος Γαλάτου, μετὰ τοῦ ὁποίου εἶχε συνάψει φιλίαν καὶ εἰς τὸν ὅποιον εἶχεν ἀμέριστον ἐμπιστοσύνην. Ἐπίσης ἀναφέρει (αὐτόθι I 47) ὅτι ὁ Γαλάτης οὗτος κατ' ἐντολὴν του διεξήγαγε συνεννοήσεις μετὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Γερμανῶν Ἀριοβίστου, ὁ ὁποῖος ἠγνόει τὴν Λατινικὴν, ἀλλ' ἐγνώριζε τὴν Γαλατικὴν γλῶσσαν.

2. Καὶ νῦν εἰσέτι εἰς τινὰς περιοχὰς τῆς νοτίου Ἰταλίας ὁμιλεῖται αὕτη.

3. Plin., *Hist. Nat.* III 39· πρβλ. Boyancé P., *La connaissance du Grec à Rome*, *Revue des Études Latines* 34 (1956) 120.

θείσας ἑλληνικὰς περιοχάς, εἰς τὰς ὁποίας ἐμάνθανον κάλλιον τὴν ἐκεῖ παιδεῖαν καὶ τὰ ἔθιμα αὐτῶν καὶ ἔφθانون εἰς ὑπερμέτρους καὶ ἐξεζητημένας μιμήσεις καὶ ὑπερβολικὰς ἐκδηλώσεις ὑπὲρ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐπίσης οἱ Ῥωμαῖοι στρατηγοὶ συναναστρέφοντο Ἑλλήνας ποιητάς, παραλαμβάνοντες αὐτοὺς μεθ' ἑαυτῶν εἰς τὰς χώρας τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων τῶν.

Ἐξ ἄλλου οἱ θριαμβευταὶ στρατηγοὶ ἐπιστρέφοντες ἐκ τῶν περιοχῶν τῶν πολεμικῶν θριάμβων τῶν συναπεκόμιζον εἰς Ῥώμην καλλιτεχνικοὺς θησαυροὺς (ἁγάλματα, ἀμφορεῖς, πίνακες κ.ἄ.), ἀποσπῶντες αὐτοὺς ἐκ τῶν κατακτηθεισῶν πόλεων καὶ ἐκ τῶν ἐν αὐταῖς ἱερῶν, ἐκάλλυνον δὲ διὰ τῆς καλλιτεχνικῆς αὐτῆς λείας δημόσια καὶ ἰδιωτικά οἰκοδομήματα καὶ κήπους¹. Τοιοῦτος στρατηγὸς ὑπῆρξεν ὁ κατακτητὴς τῶν Συρακουσῶν Μάρκελλος, ὁ ὁποῖος, καίτοι μετεχειρίσθη τοὺς Σικελοὺς ὡς ἡττημένους, καίτοι ἀπεγύμνωσε τὰς Συρακούσας τῶν καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν τῶν², ἐν τούτοις ὑπῆρξε θαυμαστής τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ εἰς τῶν πρώτων Ῥωμαίων φιλελλήνων. Οὗτος διέταξε τοὺς στρατιώτας του, ὅπως φεισθοῦν τῶν Συρακοσίων καὶ σώσουν τὴν ζωὴν τοῦ μεγάλου μαθηματικοῦ Ἀρχιμήδους, τοῦ ὁποίου τὸ σῶμα ἀνεξήτησαν ἐπιμόνως μετὰ τῶν πτωμάτων³. Ἐπίσης οὗτος καταλαβὼν τὰς Συρακούσας ἐθαύμασε καὶ ἠσφάλισε τὸ Πλανητάριον τοῦ Ἀρχιμήδους. Ἡ ὑπ' αὐτοῦ μεταφορὰ καὶ τοποθέτησις τῆς οὐρανίου σφαίρας τοῦ Ἀρχιμήδους εἰς τὸ ἱερὸν τῆς *Honos* καὶ τῆς *Virtus* ἔμεινεν ἐπὶ μακρὸν ᾧσα εἰς τὴν μνήμην τῶν Ῥωμαίων, ὡς δεικνύει πλὴν ἄλλων καὶ ὁ θαυμασμὸς τοῦ Κικέρωνος⁴. Ὁ Μάρκελλος μάλιστα ἐκαυχᾶτο διὰ τὸ ὅτι οἱ ἄμσθεῖς συμπολιταὶ του εἶχον διαχθῆ ὑπ' αὐτοῦ νὰ ἐκτιμοῦν τὰ ἑλληνικὰ καλλιτεχνήματα⁵.

Φιλέλλην στρατηγὸς τοῦ ἀγῶνος αὐτοῦ ὑπῆρξε καὶ ὁ Κόϊντος Φάβιος Μάξιμος, ὁ ὁποῖος συνεκράτησεν ἑαυτὸν, ὥστε νὰ μὴ λεηλατήσῃ τὸν Τάραντα. Οὗτος μετὰ τὰς καταστροφὰς τῶν Ῥωμαίων παρὰ τὴν Τρασιμένην λίμνην καὶ τὰς Κάννας δὲν συνεβουλεύθη μόνον τὰ Σιβύλλεια βιβλία, ἀλλὰ καὶ ἔπεμψε πρεσβεῖαν εἰς τὸ μαντεῖον τῶν Δελφῶν ὑπὸ τὸν ἱστορικὸν Φάβιον Πίκτωρα, συγγράψαντα ἑλληνιστί, ἵνα ζητήσῃ χρη-

1. Βλέπε σχετικῶς τὴν διατριβὴν τοῦ διδασκάλου μου καθηγητοῦ P. Grimal, *Les jardins romains à la fin de la République et aux deux premiers siècles de l'Empire*; *essai sur le naturalisme romain*, Paris 1943, *passim*, ἰδίᾳ σελ. 23-26.

2. T. Liv., *Ab urbe condita* XXVI 29-32.

3. Αὐτόθι XXV 25 καὶ 31.

4. De re publ. I 21. Disp. Tusc. I 63. V 64 κέξ.

5. Πλουτ., Μάρκελλος, 21-22.

σμόν¹. Ἡ ἀποστολὴ τῆς πρεσβείας αὐτῆς ἐνεῖχε μεγάλην σημασίαν, διότι ἐφαίνετο οὕτως ὅτι ἡ Ρώμῃ δὲν ἀπηνεῖτο τὸν Ἑλληνισμόν, ἀφοῦ αὕτη ἐστρέφετο πρὸς τὸ ὁμοσπονδιακὸν ἱερόν, τὸ ὁποῖον ἐνεσάρκου τὴν ἐνότητα. Ἐπὶ πλέον δὲ ἡ πρεσβεία τοῦ Πίκτωρος εἰς τὸ μαντεῖον τῶν Δελφῶν ἐμαρτύρει μίαν νέαν ἐπ'ἀνοδὸν εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐτρουσκολατινικὴν πνευματικὴν κοινότητα. Οἱ Ρωμαῖοι ἐστρέφοντο πρὸς τὸν ἑλληνικὸν θεὸν Ἀπόλλωνα, ὁ ὁποῖος ἦτο γνωστὸς διὰ τῆς μακρὰς παραδόσεως τῶν ἐτρούσκικων πόλεων. Πρὶν οὗτος λατρευθῇ ἐν Ρώμῃ, εἶχε λατρευθῇ εἰς Οὐηῖους καὶ ὠφελεῖτο ἐκ μιᾶς πρώτης Ἰταλικῆς ἀφομοιώσεως².

Κατὰ τὴν δευτέραν αὐτὴν συνάντησιν τοῦ Ρωμαϊκοῦ κόσμου μετὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος ἡ Ρώμῃ ἤρξατο μικρὸν κατὰ μικρὸν κατακτῶσα εὐρέα πεδία τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως, ποιήσεως καὶ τέχνης. Οἱ Ρωμαῖοι ἐφθασαν μέχρι τοῦ ὕψους τοῦ πολιτικοῦ βίου τῶν ἀνευ λογοτεχνίας. Εἰς τοὺς Ἑλληνας ἐγνώρισαν ἓνα λαόν, ὁ ὁποῖος οὐ μόνον εἶχε φθάσει εἰς τὴν διαμόρφωσιν ὑψηλοτέρων μορφῶν βίου καὶ προεπορεύετο εἰς αὐτὸν τὸν τομέα, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν προτέρων ἦτο διαφόρως διαμεμορφωμένος. Ποίησις καὶ πεζογραφία ἦσαν παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν ἀπὸ αἰῶνων ἐκδηλώσεις βίου ἐσωτερικῆς ἀναγκαιότητος.

Οἱ Ρωμαῖοι ἤρχισαν διὰ μιμήσεως τῶν ἑλληνικῶν προτύπων τῶν, ἐν συνεχείᾳ δὲ ἤρξαντο ἐκφράζοντες τὴν ἰδίαν αὐτῶν φύσιν καὶ ἰκανότητα διὰ μέσου τῶν ἑλληνικῶν μορφῶν. Κατέστησαν οἰκεῖοι πρὸς τὸν ἑλληνικὸν μῦθον διὰ τῆς τραγῳδίας, ὡς διὰ τῆς κωμῳδίας ἤρξαντο καθιστάμενοι οἰκεῖοι πρὸς τὸν καθ' ἡμέραν βίον τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἄλλων ἑλληνικῶν πόλεων.

Ἐξ ἄλλου οἱ Ἑλληνες παρέσχον στοιχεῖα πρὸς τελικὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ μύθου περὶ μεταναστεύσεως τοῦ Αἰνείου ἐκ τῆς Τροίας εἰς τὴν Ἰταλίαν μετὰ τῶν ἐφεστίων θεῶν, τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ του, ἵνα ἐγκατασταθῇ ἐκεῖ καὶ καταστῇ γενάρχης τῶν Ρωμαίων, οἱ ὁποῖοι θὰ προήρχοντο ἐκ τῆς ἐνώσεως τῶν φυγᾶδων Τρώων μετὰ τῶν Λατίνων. Ἡ ἐθνικὴ αὕτη παράδοσις τῆς Ρώμης ὑπῆρξε προῖον μυθολογικῶν θεωρήσεων, πρὸς ἐπεξεργασίαν τῶν ὁποίων οἱ Ἑλληνες συνέβαλον οὐχὶ ὀλιγώτερον τῶν Ρωμαίων, γεγονόςς προαγγέλλον τὴν μέλλουσαν σύνθεσιν μεταξὺ τῶν δύο πολιτισμῶν, τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Ρωμαϊκοῦ³.

1. T. Liv. XXII 57, 2 κέξ.

2. Βλέπε Grimal P., *Le siècle des Scipions*, Paris 1953, p. 71 - 72.

3. Βλέπε Perret Jacq., *Les origines de la legende troyenne de Rome* (281-231), Paris 1942· Bömer F., *Rom und Troia, Untersuchungen zur Frühgeschichte Roms*, Baden - Baden 1951· πρβλ. καὶ Büchner K., *Römische Literaturgeschichte*, Stuttgart 1957, s. 46-51.

Πᾶσα ἡ ἀρχαϊκὴ λογοτεχνία τῆς Ρώμης βασίζεται γενικῶς ἐπὶ τυπικῶν ἐμπειριῶν, αἱ ὁποῖαι ἐλήφθησαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκ προτύπων τῆς κλασσικῆς Ἑλλάδος, ἐξετράφησαν ὅμως ὑπὸ τῆς ζώσης καὶ ἐνεργοῦ προσωπικῆς οὐσίας τῆς νέας ἱστορίας τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος διαγράφεται ἐξαύλωμένος καὶ διακατεχόμενος ὑπὸ ἀσυγκρατήτου τόλμης καὶ φιλοδοξιών.

Οἱ πρῶτοι συγγραφεῖς τῆς Ρώμης, οἱ γράψαντες εἰς Λατινικὴν γλῶσσαν, δὲν προήρχοντο ἐκ Ρώμης, ἀλλ' ἦσαν ἐπαρχιδῶται· προήρχοντο ἐκ καταληφθεισῶν ὑπὸ τῆς Ρώμης περιοχῶν τῆς Ἰταλίας. Οὕτως ὁ πρῶτος πάντων τῶν συγγραφέων τούτων τῆς Ρώμης ἦτο ὁ Λίβιος Ἀνδρόνικος, Ἕλλην ἐκ Τάραντος, ἀχθεὶς εἰς Ρώμην ὡς αἰχμάλωτος πολέμου· ὁ Ναΐβιος καὶ ὁ Λουκίλιος προήρχοντο ἐκ Καμπανίας· ὁ Ἐννιος καὶ ὁ Πακούβιος ἦσαν ἐκ Καλαβρίας· ὁ Πλαῦτος καὶ ὁ Ἀκκίος κατήγοντο ἐξ Οὐμβρίας. Τὸ φαινόμενον τοῦτο θὰ συνεχισθῇ καθ' ὅλον τὸν βίον τῆς Λατινικῆς λογοτεχνίας. Οὕτως ἡ Λατινικὴ λογοτεχνία παρουσιάζεται εὐθὺς ἀπὸ τῆς γενέσεώς της ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς συνεργασίας, καθ' ἣν τὰ πλέον διάφορα πνεύματα, προερχόμενα ἐξ ἀπομεμακρυσμένων περιοχῶν, προσέφεραν τὴν συμβολὴν τῶν¹. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸν πρὸς τὴν Ρώμην σεβασμὸν τῶν συμμάχων της πλέον Καμπανῶν καὶ εἰς τὴν ἐπιθυμίαν τῶν νὰ ἐξασφαλίσουν εἰς ἑαυτοὺς ὑπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ ἀοιδοῦ τῆς κυρίαρχου Ρώμης θέσιν εἰς τὴν αἰωνιότητα².

Ἡ ἐπίσημος γέννησις τῆς Λατινικῆς λογοτεχνίας τίθεται εἰς τὸ ἔτος 240 π.Χ., ὅτε ὁ ἐκ Τάραντος ἀπελευθερὸς Λίβιος Ἀνδρόνικος παρουσίασεν ἐν Ρώμῃ ἀπὸ σκηνῆς τὴν πρώτην εἰς Λατινικὴν γλῶσσαν τραγωδίαν του, ἡ ὁποία συνώψιζε διὰ πάντα Ἕλληνα τὰς παραδόσεις τοῦ πολιτισμοῦ καὶ διὰ τοῦ θεματός της ὑπεμίνησκειν ἐπεισόδιον τοῦ ἥρωικοῦ παρελθόντος τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τὴν σύνθεσιν καὶ παρουσίαν τῆς τραγωδίας αὐτῆς ἐξήτησαν παρὰ τοῦ ποιητοῦ οἱ συγκλητικοί, ὅπερ σημαίνει ὅτι τὸ ἐπίσημον Κράτος ἀνεγνώριζεν ἐπισήμως τὸ ἔργον καὶ τὴν ποιητικὴν ἀξίαν τοῦ ποιητοῦ καὶ προσέτρεχεν εἰς τὰς ὑπηρεσίας του, ἵνα οὕτω τιμῇ τὸς θεοὺς καὶ τὸν Ἱέρωνα τὸν Β', βασιλεῖα τῶν Συρακουσῶν, ἀφικθέντα εἰς Ρώμην, ὁ ὁποῖος θὰ εὑρίσκειν ἐκεῖ ἀντανάκλασιν τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου, τὸ ὁποῖον ἦτο τὸ σύμβολον τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ³. Οὕτως ὁ Λίβιος Ἀνδρόνικος ἐγένετο εἰσηγητὴς εἰς τὴν Ρώ-

1. Grimal P., Comment naquit la littérature latine, Annales de l'Université de Paris, XXXV (1965) 170.

2. Αὐτόθι, σ. 177.

3. Αὐτόθι, σ. 171.

μην τοῦ δράματος, καλλιιεργήσας ἀμφοτέρας τὰς μορφὰς αὐτοῦ, τὴν τε τραγωδίαν καὶ τὴν κωμωδίαν. Σημειωτέον ὅτι ἡ τεχνικὴ καὶ μετρικὴ δομὴ τῆς δραματουργίας τοῦ Λιβίου Ἀνδρονίκου, ἡ ὁποία θὰ εἶναι προσεχὼς ἡ τυπικὴ δομὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ θεάτρου, προήλθεν ἐκ τῆς ζώσης ἐλληνιστικοῦταλικῆς τεχνικῆς καὶ μετρικῆς δομῆς τῆς δραματουργίας¹.

Ὁ Λίβιος Ἀνδρόνικος ὑπῆρξε καὶ ὁ πρῶτος καλλιιεργήσας τὸ ἔπος τῶν Λατίνων. Ἐξεπόνησεν εἰς Λατινικὴν ἀρχαϊκὴν γλῶσσαν καλλιτεχνικὴν παράφρασιν² τῆς Ὀδυσσεΐας, ὀνομάσας αὐτὴν *Odusia*, διὰ τῆς ὁποίας ἐφιλοδόγησε νὰ δημιουργήσῃ ἔπος τῆς δυτικῆς Μεσογείου καὶ νὰ ἐκφράσῃ δι' αὐτοῦ τὸν λανθάνοντα Ἑλληνισμόν τῆς Ρώμης³.

Ἐξ ἄλλου ὁ ποιητὴς *Ναίβιος* κατὰ τὴν σύνθεσιν τοῦ ἔπους τοῦ *Belium Poenicum* κατὰ τινὰς ἐχρησιμοποίησεν ὡς πρότυπα τὰ ἔργα τοῦ Φιλίνου, τοῦ Φαβίου Πίκτωρος καὶ ἄλλων⁴. Παρουσιάζει δὲ τὸ ἔργον τοῦ τοῦτο ἀναμφισβήτητον ὑπεροχὴν ὕψους καὶ τεχνικῆς ἐν σχέσει πρὸς τὰ προγενέστερα αὐτοῦ συμποσιακὰ ἔσματα, ὀφειλομένην εἰς τὴν πείραν τῆς ἐκλελεπτυσμένης δομῆς τῶν ἐλληνιστικῶν ἐπυλλίων. Οὗτος ὅμως παραμένει πιστὸς εἰς τὸν χώρον τῆς εὐγενοῦς παραδόσεως καὶ ἐκ τούτου θὰ διδασχθῶν ὁ Ἑννιος καὶ ὁ Βεργίλιος⁵.

Μίαν ιδεάν τοῦ Πυθαγορείου πολιτισμοῦ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος μὰς ἐχάρισεν ὁ ποιητὴς Ἑννιος, ὁ μεγαλύτερος ποιητὴς, τὸν ὁποῖον ἡ Μεγάλῃ Ἑλλάς προσέφερεν εἰς τὴν Ρώμην. Εἰς τὸ πρόσωπον τούτου ἡ Ρώμη εὔρε τὸν πρῶτον ἐθνικὸν ποιητὴν τῆς, τὸν πρῶτον διερμηνέα καὶ διὰ πολλὸν χρόνον τὸν μοναδικὸν ἐκφραστὴν τῆς ἀνόδου τῆς εἰς τὰς ἀξίας τοῦ πνεύματος. Οὗτος ἐγεννήθη εἰς *Rudiae* τῆς Ἀπουλίας καὶ ἐκαυχᾶτο ὅτι εἶχε τρεῖς καρδίας, διότι ὠμίλει τρεῖς γλώσσας, τὴν Ὀσκιὴν ὡς μητρικὴν, τὴν Ἑλληνικὴν καὶ τὴν Λατινικὴν. Ἀνεπτύχθη εἰς περιβάλλον διαπεποτισμένον ὑπὸ τῆς ἐλληνικῆς πνευματικότητος. Ὁ ἰδεολογικὸς καὶ θρησκευτικὸς κόσμος τοῦ εἶχε διαποτισθῇ ὑπὸ τῶν Πυθαγορείων καὶ τῶν Εὐημερικῶν δογμάτων. Εἰς τὰς τραγωδίας ἔκαμεν ἐλευθέραν χρῆσιν ἐλληνικῶν προτύπων. Εἰς τὸ ἔπος τοῦ *Annales* ἠκολούθησεν εἰς τοὺς ἀρχαίους

1. Leo F., *Die Plautinischen Cantica und die hellenistische Lyrik*, Göttingische Abhandlungen 1897, Abh. 7.

2. Ronconi A., *Sul la tecnica delle antiche traduzioni latine da Omero*, Studi Italiani di filologia classica XXXIV(1962)5-20.

3. Grimal P., *Le siècle des Scipions*, p. 29-30. Ἡλιοπούλου Ν. Κ., Ἡ πολιτικὴ τῆς Ρώμης εἰς τοὺς Λατίνους συγγραφεῖς καὶ ἡ ἐθνικὴ συνείδησις αὐτῶν, Ἐν Ἀθήναις 1974, σ. 12.

4. Ἡλιοπούλου Ν. Κ., αὐτόθι, σ. 19.

5. Cic., *Brut.* XIX 75, 76· *Macrob.*, *Saturn.* VI 2, 31.

Ἑλληνας ἐπικούς¹. Ἐγράφη ὅτι ἡ διαδικασία, μεθ' ἧς ὁ Ἐννιος ἤρχιζε τὸ ἔπος του *Annales*, ἔχει μεγάλην σχέσιν πρὸς τὸ προοίμιον τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τῶν Αἰτίων τοῦ Καλλιμάχου². Παρὰ ταῦτα ὁ Ἐννιος ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος, ὁ ὁποῖος συνέθεσεν ἐπαξίως λατινικὸν ἔπος³ καὶ παρέμεινε προσδεδεμένος εἰς τὴν παράδοσιν τοῦ ἀρχαιότερου ρωμαϊκοῦ ἔπους⁴.

Ὁ Ἐννιος διὰ τῶν ἔργων του παρέσχε στοιχεῖα τῆς πνευματικότητος ἐκείνης, ἡ ὁποία τὰ στοιχεῖα τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ κατέστησεν ἀποδεκτὰ εἰς τὴν Ρώμην καὶ ἤγαγεν αὐτὴν εἰς τὸ νὰ ἀνακαλύψῃ σημεῖα ἐπαφῆς τῆς ψυχῆς της πρὸς τὴν ψυχὴν τῶν Ἑλλήνων⁵.

Πάντα τὰ γεγονότα αὐτὰ ἀποδεικνύουν ὅτι κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος ἡ Ἑλλάς διὰ τοῦ πολιτισμοῦ της ἦτο ἡ παιδαγωγὸς τῶν Ρωμαίων, εἰσάγουσα αὐτοὺς εἰς τὸν λογοτεχνικὸν καὶ καλλιτεχνικὸν βίον. Σημειωτέον ὅμως ὅτι εἰσέτι ἦτο μακρὰν ἡ προσαρμογὴ τοῦ σφριγῶντος ρωμαϊκοῦ πνεύματος εἰς τὰς ἄλλας νέας μορφὰς τῆς τέχνης, ὡς ἦσαν ἡ ἱστοριογραφία, διὰ τὴν ὁποίαν ἀπαιτεῖτο ἡ θέλησις πρὸς τὸν λόγον, ἕνα λόγον ἐρμηνεύοντα, ἰσχύοντα, διαρκῆ, καὶ ἡ φιλοσοφία, τῶν ὁποίων ἡ διείσδυσις εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν κόσμον ἀνάγεται εἰς μεταγενέστερον χρόνον, καθ' ὅσον ἡ Ρώμη βραδέως ἐχώρει εἰς τὴν συστηματοποίησιν τῶν συνθετωτέρων καὶ δραματικῶν προβλημάτων τῆς μοιραίας ἱστορικοπολιτικῆς ἀποστολῆς της.

Παρὰ ταῦτα οἱ Ρωμαῖοι ἐφαίνοντο ἥκιστα διατεθειμένοι ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ πεδίου νὰ φανοῦν μετριопθεῖς ἔναντι τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι ἐγνώρισαν εἰς αὐτοὺς τὸν πολιτισμόν. Τότε ἀνεμνήσθησαν τῶν κοσμοκρατορικῶν τάσεών των. Ἐν τῷ μεταξύ ἐξεδηλώθησαν μετὰ αὐτῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων προστριβαὶ ἐπὶ τοῦ οἰκονομικοῦ, ἰδεολογικοῦ καὶ πολιτικοῦ πεδίου. Εὗρισκον τοὺς Ἑλληνας ἐμπόρους ἀπλήστους, τοὺς δὲ διπλωμάτας δολίους. Ἰδίᾳ κατελαμβάνοντο ὑπὸ ἔξους ἀκούοντες τοὺς Ἑλληνας ὑποστηρίζοντας ἐπικούρεια δόγματα, ὡς τὸ ὅτι ἡ εὐτυχία ἐγκεῖται εἰς τὴν ἡδονὴν καὶ εἰς τὴν ἀδιαφορίαν διὰ τὰ δημόσια πράγματα, καὶ βλέποντες

1. Ἡλιοπούλου Ν. Κ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 22, 24, 25.

2. Pighi G., *Il proemio degli Annali di Q. Ennio*, Milano 1926· Leo F., *Geschichte der römischen Literatur*, Berlin, I (1913) 37· Ziegler K., *Das hellenistische Epos*, Leipzig 1935, passim.

3. Diom., *GLK* I 484, 3: «*Ennius epos latinum primus digne scripsit*».

4. Quint., *Inst. orat.* X I, 88: «*Ennium, sicut sacros vetustate lucos adoremus. in quibus grandia et antiqua robora iam non tantam habent speciem quantam religionem*».

5. Ἡλιοπούλου Ν. Κ., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 26.

τάς θορυβώδεις συνελεύσεις του λαού της Μεγάλης Ελλάδος. Ούτως έμειντο ό διά τους Έλληνas ένθουσιασμός των.

Ίδια ό ένθουσιασμός του Ρωμαϊκού κόσμου διά τόν Έλληνικόν κόσμον και τά έλληνικά πράγματα ήρξατο έλαττούμενος από του τέλους του 3ου π.Χ. αιώνος, δηλαδή από του τέλους του Β' Καρχηδονιακού πολέμου (218-202 π.Χ.). Τά γεγονότα του πολέμου τούτου συνέβαλον, ώστε νά αναθεωρηθουν αί σχέσεις της Ρώμης πρός τόν Έλληνικόν κόσμον και την έλληνικήν σκέψιν. Αί ήτται των Ρωμαίων κατά τά πρώτα έτη του πολέμου αυτού προεκάλεσαν αποσκιρτήσεις, των όποιών αί συνέπειαι ήσαν όλέθριαι διά την Ρώμην. Ο Έλληνισμός κατά τόν περί υπάρξεως άγώνα αυτόν της Ρώμης παρουσιάσθη ως κακόβουλος θεατής αυτού. Διά τούτο αί μετά ταύτα συνέπειαι διά τόν Έλληνισμόν ύπήρξαν όδυνηραί. Η Ρώμη ήντλησεν εκ του πολέμου τούτου θλιβερά διά τόν Έλληνισμόν διδάγματα, τά όποια ήνάγκασαν αυτήν νά αναδιπλωθη εις έαυτήν και νά είναι εις τó εξής όλιγώτερον άνεκτική εις έλληνικάς έπιρροάς. Η εΐσαθητος πολιτική συνειδήσις της Ρώμης ρέπει πλέον εις τó νά θέση επί όλως διαφόρου έπιπέδου τάς σχέσεις της πρός τους ύπ' αυτής ήττημένους ή εξ αυτής όπωσδήποτε εξηρητημένους λαούς. Η Ρώμη διά του Β' Καρχηδονιακού πολέμου λαμβάνει τó μέτρον της ίδιας αυτής πολιτικής ισχύος και έν ταύτῳ άποκτῇ την πεποίθησιν ότι ήδύνατο νά έπιτύχη κυριαρχίαν επί παντός πνευματικού πολιτισμού. Ούτως από του τέλους του 3ου π.Χ. αιώνος και των άρχών του 2ου έμφανίζονται έθνικαί τάσεις· έμφανίζεται εις άνταγωνισμόν του ρωμαϊκού πνεύματος πρός τó έλληνικόν πνεύμα, ό όποιος μικρόν κατά μικρόν λαμβάνει την μορφήν τυφλής σωβινιστικής άπεχθείας πρός τόν Έλληνισμόν¹.

Τούτο παρατηρείται ίδια, καθ' ήν εποχήν ό ρωμαϊκός έπεκτατισμός εύρίσκετο έν πλήρει εξέλίξει και ή Ρώμη έπληττε την Έλληνικήν Άνατολήν. Ένῳ ή Ρώμη εύρίσκετο εις την κρισιμωτέραν φάσιν του γιγαντιαίου άγώνος της πρός την Καρχηδόνα διά την κυριαρχίαν της Μεσογείου, ύπεχρεώθη νά άντιμετωπίση τόν Φίλιππον τόν Ε' της Μακεδονίας (200-197 π.Χ.) ό όποιος ώθούμενος εκ των έπιτυχών του Άννίβα παρσκευάζετο νά συγκρουσθῇ πρός την Ρώμην. Η άποφασιστική όμως επέμβασις των Ρωμαίων διά του Τίτου Κοϊντου Φλαμινίνου εις τάς Κυνός Κεφαλάς (τῷ 197 π.Χ.) άνέτρεψε τά σχέδια του Μακεδόνος βασιλέως και ήκολούθησεν ή άνακήρυξις της έλευθερίας της Ελλάδος (τῷ 196 π.Χ.). Μετά ταύτα ή Ρώμη έπληξε τόν Άντίοχον της Συρίας, τόν όποιον ένίκησε παρά την Μαγνησίαν (192 - 189 π.Χ.), τόν Περσέα διά της μάχης παρά

1. Ήλιοπούλου Ν. Κ., ένθ' άνωτ., σ. 16.

τὴν Πύδναν (τῷ 168 π.Χ.), μεθ' ἣν ἐγένετο ἡ ἀνακήρυξις τῆς Μακεδονίας (τῷ 148 π.Χ.) καὶ τῆς ὑπολοίπου Ἑλλάδος (τῷ 146 π.Χ.) εἰς ρωμαϊκὰς ἐπαρχίας καὶ ἡ καταστροφή τῆς Καρχηδόνας (τῷ 146 π.Χ.). Μετὰ ταῦτα ἡ Ρώμη προσήρτησε τὸ βασίλειον τῆς Περγάμου ἐπὶ Ἀττάλου τοῦ Γ' καὶ οὕτως ἐσχηματίσθη νέα ρωμαϊκὴ ἐπαρχία ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς Ἀσίας (τῷ 133 π.Χ.), ἐνῶ κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἔπιπτεν ἡ Νουμαντία τῆς Ἰσπανίας, τὸ τελευταῖον δυτικὸν ὄχυρὸν ἀντιστάσεως.

Τὰ γεγονότα αὐτὰ ἔφεραν τοὺς Ρωμαίους εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν πρὸς ὅλον τὸν Ἑλληνικὸν—Ἑλληνιστικὸν κόσμον. Αἱ μάχαι παρὰ τὰς Κυνὸς Κεφαλὰς, τὴν Πύδναν καὶ ἡ κατάληψις τῆς Κορίνθου ὑπῆρξαν τρεῖς σταθμοί, οἱ ὅποιοι ἐσημείωσαν τὰς διαδοχικὰς φάσεις τῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα ρωμαϊκῆς διεισδύσεως. Ἡ περίοδος αὕτη ὑπῆρξε περίοδος ριζικῶν καὶ μακροχρονίων μεταβολῶν. Ἡ Ἑλλὰς ἀπώλεσε τὴν πολιτικὴν ἀνεξαρτησίαν της καὶ ὑπεβίβάσθη εἰς τὴν κατηγορίαν μιᾶς ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας καὶ ἡ Ρώμη καταστάσα κυρία τοῦ Ἑλληνιστικοῦ κόσμου μετεμορφώθη εἰς ἑλληνικὴν μητρόπολιν.

Ἡ Ρώμη κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ γιγαντιαίου αὐτοῦ ἐπεκτατισμοῦ ἐγνώριζε μὲν στοιχεῖά τινα τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, ἡγνόει ὅμως τὸν ὑψηλὸν πνευματικὸν πολιτισμὸν, τὴν ὑψηλὴν πνευματικότητα, ὥς καὶ τὰς λεπτότητας ἐνὸς προκεχωρημένου πολιτισμοῦ. Ἡδύνατο αὕτη νὰ καυχᾶται κυρίως διὰ μίαν θαυμαστὴν στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν καὶ μίαν ἰσχυρὰν πολιτικὴν δομὴν. Ἦδη ὁ πολιτικὸς καὶ πνευματικὸς ὀρίζων της εὐρύνεται καὶ ἀγκαλιάζεται τὸν μεσογειακὸν χῶρον. Οἰκονομικαὶ καὶ κοινωνικαὶ συνθήκαι, συνήθειαι καὶ ἐμπνεύσεις μεταβάλλονται. Γεννῶνται ἄτομα εἰς αὐτήν, τὰ ὅποια ὑφύονται εἰς τὴν κορυφὴν τῆς πολιτικῆς πυραμίδος. Αὕτη δὲν παραμένει ἐκμηδενισμένη, ἀλλ' ὑφύεται μὲ μίαν νέαν συνείδησιν κατανόησεως. Γνωρίζει ἐκ τοῦ συνέγγους τὴν πνευματικὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου τῆς Ἀνατολῆς περιουσίαν, τὴν ὁποίαν μικρὸν κατὰ μικρὸν ἀπορροφεῖ καὶ ἀφομοιώνει ἐν τῇ ἱστορικῇ πορείᾳ της, χωρὶς νὰ ἀπολέσῃ ἢ νὰ φθείρῃ τὰς ἰδίας αὐτῆς κληρονομικὰς βασικὰς ἐνεργείας, ἀλλὰ διὰ τῆς ἐξόχου δεκτικῆς ἱκανότητός της καὶ τῆς οὐχὶ ὀλιγώτερον ἐξόχου ἀφομοιωτικῆς δυνάμεως καὶ συνθέσεώς της ἐπεξεργάζεται αὐτὴν τὴν περιουσίαν, ἐκτυποῦσα τὸ σχέδιον αὐτῆς ἄνευ οὐδεμιᾶς συγχύσεως καὶ ἀποκαλύπτουσα οὕτως ἐτέραν ὄψιν τῆς ἀτομικότητός της. Οὕτως ἄρχεται μία ἐξελικτικὴ διαδικασία τῆς ρωμαϊκῆς συνειδήσεως, ἡ ὁποία μικρὸν κατὰ μικρὸν ἀπλοῦται καὶ διευρύνεται, ἀνακαλύπτουσα ἐν ἑαυτῇ λανθανούσας ἐνεργείας καὶ σπέρματα πνευματικῆς γονιμοποιήσεως.

Πρόκειται περὶ μιᾶς νέας ζέσεως ἀναβλυζούσης ἐκ τῆς ἤδη ἀναγεννομένης ψυχῆς καὶ μελλούσης νὰ ἀρῇ εἰς παγκοσμίους καὶ αἰωνίας

ἀξίας. Εὐρισκόμεθα πρὸ μιᾶς ριζικῆς καὶ βασικῆς ἐπαναστάσεως τῆς ρωμαϊκῆς συνειδήσεως, διὰ τῆς ὁποίας ὁ Ρωμαϊκὸς κόσμος ἐξέρχεται τῆς πνευματικῆς ἀνωνυμίας. Τότε προβάλλουν εἰς τὸν ὀρίζοντα τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας μεγάλα πρόσωπα, ὠριμάσαντα ἐν τῷ νέῳ κλίματι καὶ ἀντιπροσωπευτικὰ παντὸς τομέως τοῦ δημοσίου βίου, προσωπικότητες σύνθετοι καὶ τελειότεραι, ἐπὶ τῶν ὁποίων θὰ βαρύνῃ ἡ ἱστορία. Ἐπρεπεῖν αὐταὶ νὰ ἀξιοποιήσουν ἐαυτὰς καὶ νὰ διαδραματίσουν νέον ρόλον¹.

Ἡ Ρώμῃ ἐπλημμυρίζετο ὑπὸ ἀναριθμῆτων Ἑλλήνων προερχομένων ἐξ ὅλων τῶν μερῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου. Πολλοὶ ἤρχοντο διὰ τῆς βίας ἐξαγοραζόμενοι· ἄλλοι ἤρχοντο ὡς μισθωτοί· ἄλλοι ἐκ τῆς ἐπιθυμίας νὰ δοκιμάσουν τὴν τύχην τῶν. Μεταξὺ αὐτῶν πολλοὶ ἦσαν ἐντιμοὶ καὶ ἱκανοί, ἄλλοι ὅμως τυχοδιῶκται καὶ κομπορρήμονες. Μεταξὺ αὐτῶν ἀνεπτύσσεται εἰς ἀνταγωνισμὸς περὶ τοῦ ποῖοι θὰ ἀνελάμβανον τὴν εἰς τοὺς ἀπαιδεύτους κυρίους τῶν διδασκαλίαν τῆς γραμματικῆς, τῆς ρητορικῆς, τῆς λογοτεχνίας, τῆς φιλοσοφίας, τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν. Ἡ ἐκμάθησις τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ παιδείας ἐθεωρεῖτο ζήτημα συρμοῦ, πνευματικῆς καλλιιεργείας καὶ καλῆς συμπεριφορᾶς. Ἐξέχοντες πολιτικοὶ ἄνδρες ἡσθάνοντο ὑπερῃφάνειαν ἐκτελοῦντες ἐν τῇ Συγκλήτῳ χρέη διερισμένως πρέσβων τῶν πολιτικῶς ἐξαρτωμένων ἐκ τῆς Ρώμης Κρατῶν. Ὁ Σκιπίων ὁ Ἀφρικανὸς ὁ πρεσβύτερος ἀναφέρεται ὅτι ἀπήγγελλεν ἑλληνικοὺς στίχους². Πλεῖστοι Ρωμαῖοι εὐγενεῖς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος ἦσαν γινώσται τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης. Ὁ Κικέρων³ μνημονεύει τοιούτους, ὡς ἦσαν ὁ Κάτων, ὁ φάβιος Πίκτηρ, ὁ Ἐννιος, ὁ Κίγκιος Ἀλιμέντος, ὁ Πλαῦτος, ὁ Σκιπίων ὁ Ἀφρικανὸς ὁ πρεσβύτερος, ὁ Κόιντος Φλαμίνιος, ὁ Ποστούμιος Ἀλβίνος, ὁ Αἰμίλιος Παῦλος καὶ ἄλλοι. Ἀλλὰ καὶ ἄλλοι μὴ μνημονεῖσθαι ἐγνώριζον τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος πολλὰ πολιτιστικὰ ἀγαθὰ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς ἐφθάνον εἰς Ρώμην καὶ συνωθοῦντο. Περὶ τὸ 170 π.Χ. ἐφθασεν εἰς τὴν Ρώμην διπλωματικὴ ἀποστολὴ τοῦ βασιλέως τῆς Περγᾶμου Ἀττάλου τοῦ Β' ὑπὸ τὸν γραμματικὸν Κράτητα Μαλλώτην. Οὗτος ὑποχρεωθείς νὰ παρατείνῃ τὴν ἐν Ρώμῃ παραμονὴν του πέρα τοῦ

1. Περὶ τῆς τρίτης αὐτῆς συναντήσεως Ρωμαϊμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ βλέπε Colin G., *Rome et la Grèce de 200 à 146 avant J. C.*, Paris 1905· L'enchânement de Gubernatis M., *Appunti sull' ellenismo nella poesia arcaica latina*, Torino 1912· Wendland P., *Die hellenistisch — römische Kultur*, Tübingen 1913· Hollaux M., *Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques aux IIIe siècle avant J. C.*, Paris 1921· Giannelli G., *La Magna Grecia da Pitagora a Pirro*, Milano 1928 κ.ά.

2. Πολύβ. 39, 1, 4· Cato frg. 125 M· Gell. VI 14, 9· T. Liv. XXIX 19, 11.

3. Brut. 77.

προβλεπομένου χρόνου ἔνεκα ἐπισυμβάντος εἰς αὐτὸν ἀτυχήματος, ὅπερ ἐκράτησεν αὐτὸν ἐπὶ τῆς κλίνης, ἔκαμεν ἐν δειπνῷ ἐπισκεπτῶν καὶ θαυμαστῶν τοῦ σειρὰν συνδιαλέξεων, διὰ τῶν ὁποίων προήγαγε τὰς ἀγνώστους ἐν Ρώμῃ φιλολογικὰς μελέτας, αἱ ὁποῖαι ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κριτικῶν κανόνων τῆς Περγάμου θὰ συνεχίζοντο τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ Λαιλίου Ἀρχελάου, τοῦ Οὐεττίου Φιλοκόμου καὶ τοῦ Ὁκταβίου Λαμπαδίωνος¹. Οὕτως ἢ τότε ἐφαρμοζομένη γραμματικὴ τῆς Περγάμου ἐπεκράτησεν ἐν Ρώμῃ, μέχρις ὅτου ὁ Τυραννίων τὸν Ιον π.Χ. αἰῶνα, ἀχθεὶς εἰς Ρώμην ὑπὸ τοῦ Λουκούλλου ὡς αἰχμάλωτος τοῦ Μιθριδατικοῦ πολέμου, εἰσήγαγεν ἐκεῖ τὴν Ἀλεξανδρινὴν γραμματικὴν καὶ λογοτεχνίαν προκαλέσας φοβερὰν ἀντίδρασιν τῶν εὐνοούντων τὴν τότε ἐφαρμοζομένην ἐκ Περγάμου.

Ἡ κατὰ τὸν 2ον π.Χ. αἰῶνα τρίτη συνάντησις Ρωμαϊσμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ χαρακτηρίζεται ἐκ τῆς μεγάλης διεισδύσεως εἰς Ρώμην τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Εἰσάγονται εἰς τὴν Ρώμην τὰ ὀρθολογιστικὰ φιλοσοφικὰ συστήματα τοῦ Ἑλληνιστικοῦ κόσμου, τὰ ὁποῖα εὗρον ἀπήχησιν εἰς τοὺς Ρωμαίους ὀρθολογιστάς.

Ὑπὸ ἑλληνικὰς ἐπιδράσεις ἤρξατο καὶ ἡ Ρωμαϊκὴ ἱστοριογραφία. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς αὐτὴν ὁ Fr. Klingner ἐτόνισεν ὅτι οἱ Ρωμαῖοι οὐδέποτε θὰ ἡσχοῦντο περὶ τὴν ἱστοριογραφίαν, ἂν οἱ Ἕλληνες δὲν ἤλευθέρουν τὰς σκέψεις των καὶ τὴν γλῶσσάν των καὶ ἂν δὲν τοὺς ἐδίδασκον συνεχῶς πῶς νὰ συλλάβουν αὐτὴν καὶ νὰ τὴν ἀφηγηθῶν². Ἡ Ρωμαϊκὴ ἱστοριογραφία τὸ πρῶτον ἐγράφη ἑλληνιστὶ ὑπὸ τοῦ ἀρχαιοτέρου Ρωμαίου χρονογράφου Φαβίου Πικτωρος (260 - 190 π.Χ.). Οὗτος ὀλίγον μετὰ τὸ 200 π.Χ. ἔγραψεν ἑλληνιστὶ τὸ ἔργον του πρὸς διαφώτισιν τῆς Ἑλληνικῆς καὶ παγκοσμίου κοινῆς γνώμης ἐπὶ τῶν βασικῶν ἀρχῶν τῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς³.

Ἡ κατὰκτησις τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Καρχηδόνας ἐπετάχυνε τὴν ἤδη μίαν γενεὰν προηγουμένως ἀρξάμενην κατάπτωσιν τῶν ρωμαϊκῶν ἡθῶν· ἐπετάχυνε τὴν πολιτικὴν κρίσιν τῆς Ρώμης. Ὁ ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῶν Συρακουσῶν καὶ τοῦ Τάραντος ἀρξάμενος καὶ ἔκτοτε ἔρπων κίνδυνος διὰ τὰ ρωμαϊκὰ ἦθη κατέστη δεύτερος καὶ ἔλαβε γιγαντιαίας διαστάσεις μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Μακεδονίας, Κορίνθου, Καρχηδόνας καὶ Ἀσίας, ὁπόθεν προερχόμενοι κατέκλυζον τὴν Ρώμην ἑλληνικὴ τέχνη, ἐπιστήμη, πλοῦτος καὶ ἰδίᾳ ὁ ἑλληνιστικὸς τρόπος ζωῆς. Ὁ Αἰμί-

1. Suet., De gramm. 2.

2. Römische Geschichtsschreibung, Römische Geisteswelt⁵, München 1965, s. 70.

3. Διον. Ἀλικ. 7, 71, 1· πρβλ. καὶ Teuffel W., Geschichte der römischen Literatur⁶, Leipzig, Bd. I (1910), s. 180, 183· Ἡλιοπούλου Ν. Κ., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 40.

λιος Παῦλος μόνον μετέφερεν εἰς Ρώμην ἐξ Ἑλλάδος φορτίον ἑλληνικῶν γλυπτῶν ἐπὶ διακοσίων πεντήκοντα ἀμαξῶν. Τὸ αὐτὸ ἔπραξε καὶ ὁ Μόμμιος καταλαβὼν τὴν Κόρινθον.

Ὡς διδάσκει ἡ ἱστορία, οἱ ἀπαιδευτοὶ ἐρχόμενοι εἰς ἐπαφὴν μετὰ λαοῦ πλεόν προηγμένου πολιτιστικῶς κατ' ἀρχὰς ἀσπάζονται καὶ μιμοῦνται τὰ μειονεκτήματα καὶ τὰς κακὰς συνηθείας τοῦ λαοῦ τούτου καὶ οὐχὶ τὰς ἀρετὰς καὶ τὰ μεγάλα αὐτοῦ πολιτιστικὰ ἐπιτεύγματα, τῶν ὁποίων ἡ μίμησις ἀκολουθεῖ μεθ' ἱκανὸν χρόνον. Τὰ μειονεκτήματα, ἡ χλιδὴ, αἱ ἀπολαύσεις τοῦ ὑπερέχοντος πολιτιστικῶς λαοῦ ἀσκοῦν μεγαλυτέραν καὶ ἰδιαίτεραν γοητείαν ἐπὶ τοὺς ἀπαιδεύτους μιμητὰς παρὰ αἱ πνευματικαὶ ἀξίαι, τῶν ὁποίων ἡ μίμησις καὶ ἀφομοίωσις βραδύνει. Τοῦτο συνέβη καὶ εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν κόσμον κατὰ τὴν τρίτην καὶ σοβαρωτέραν συνάντησιν καὶ ἐπαφὴν τῆς Ρώμης πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν κόσμον τῆς Ἀνατολῆς. Μία ὑπέρμετρος καὶ σκανδαλώδης ἀγάπη καὶ προτίμησις πρὸς πᾶν ἔχον σχέσιν πρὸς τὸν τρόπον ζωῆς τῶν κατακτηθέντων πολιτικῶς Ἑλλήνων κατέλαβε τὸν Ρωμαϊκὸν κόσμον. Οἱ Ρωμαῖοι στρατιῶται τῶν Μακεδονικῶν, τῶν ἐν τῇ Ἀσίᾳ καὶ τῶν Καρχηδονιακῶν πολέμων γνωρίσαντες τὸν ἑλληνικὸν τρόπον ζωῆς κατελήφθησαν ὑπὸ θαυμασμοῦ καὶ ἐνθουσιασμοῦ δι' αὐτόν. Οὗτοι χωρὶς νὰ ὑποπτεύονται τοὺς κινδύνους, τοὺς ὁποίους διέτρεχον ἐκ τῆς γνώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ τρόπου ζωῆς, μετήνεγκον εἰς τοὺς οἴκους τῶν τὰς κακὰς συνηθείας τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου, ἥτοι φυγοπονίαν, ἀνέσεις τοῦ βίου, πολυτελῆ ἀμφίεσιν, πολυτελῆ ἐδέσματα, ἡδονὰς τοῦ καὶ νέας ἀντιλήψεις φυγοπόνου καὶ ἐλευθέρως ζωῆς¹. Οἱ Ρωμαῖοι ὄντες ἐγωῖσται καὶ πλουτήσαντες ἐκ τῶν κατακτήσεων εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐδέχθησαν συντόμως τὰς κακὰς συνηθείας τῶν Ἑλλήνων, ἥτοι πολυτελῆ συμπόσια, ἐλαφρὰ θεάματα, ἐταίρας καὶ παιδευαστίαν καὶ παρεδόθησαν εἰς αὐτά. Οἱ νεωτερισταὶ καὶ ἑλληνίζοντες Ρωμαῖοι εὐγενεῖς, ἀπηλλαγμένοι προλήψεων, εὐθαρσῶς καὶ μετὰ χαρᾶς ἐπεδίδοντο εἰς τὰς ἀπολαύσεις αὐτάς. Μέγα δὲ ποσοστὸν τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος πρότερον ἦτο γωργικὸς καὶ δὲν διέθετεν οἰκονομικὰς δυνατότητας πρὸς ἐξασφάλισιν τρυφῆς καὶ πολυτελείας, ἤδη ἤρξατο ἐπικινδύνως καὶ ἐν-συνειδήτως νὰ συναγωνίζεται τὸν Ἑλληνικὸν κόσμον εἰς τὸν τρόπον ζωῆς αὐτοῦ.

Οὕτως ἄρχεται μία ἐπὶ τὰ χεῖρῳ διαφοροποιήσις τῶν ρωμαϊκῶν προγονικῶν ἡθῶν, εἰς ἐκφυλισμὸς τῶν *mores maiorum*, ὁ ὁποῖος συντελεῖται τοσοῦτ' ἁνθάνοντως καὶ ταχέως, ὥστε οἱ τότε Ρωμαῖοι δὲν ἡδύνατο

1. Leffingwell G. W., *Social and Privat life at Rome in the time of Plautus and Terence*, New York 1918 *passim*.

νά διαγνώσουν ὅτι παρ' αὐτοῖς ἐγκατελείπετο ἡ ἀρχαία ρωμαϊκὴ ἠθικὴ καὶ ἐξεκολάπτετο μία νέα ἠθικὴ λίαν ἐπικίνδυνος διὰ τὴν ὑπόστασιν τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας καὶ κοινωνίας.

Διὰ αὐτὰ τὰ «νέα ὀνειδίδη» (nova flagitia), ὡς χαρακτηριστικῶς ἀπεκάλεσε τοὺς νεωτερισμοὺς αὐτοὺς ὁ Τίτος Λίβιος¹, συνέβη, ὥστε αὐστηρὰ καὶ παραδοσιακὰ ἦθη, τῶν ὁποίων ἡ ἀξία οὐδέποτε μέχρι τότε εἶχε τεθῇ ἐν ἀμφιβόλῳ ὑπὸ ἀσεβῶν κριτικῶν, ἀλλ' ἐπρεσβεύοντο καὶ διετηροῦντο ταῦτα διὰ μιᾶς ἄνευ ὄρων συγκαταθέσεως, ὡς καὶ μία ζωὴ πλήρης πράξεων, ὑπαγορευομένων οὐχὶ ἐκ προσωπικῶν προτιμήσεων, ἀλλ' ὑπὸ τῆς παραδόσεως καὶ τῶν συμφερόντων τῆς ὁλότητος, νὰ τίθενται εἰς δοκιμασίαν. Ἐναντι τῆς ρωμαϊκῆς παραδόσεως, ἡ ὁποία ἐπέβαλλε τὸ καθολικὸν πνεῦμα καὶ τὸ negotium, τὴν πολιτικὴν δραστηριότητα τιθεμένην εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Πολιτείας, ἴστατο νῦν καὶ ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς ἠθικῆς ὁ αὐτισμός καὶ τὸ otium, ὁ ἥσυχος βίος ὁ ἀφιερωμένος εἰς τὰς σπουδὰς καὶ εἰς τὰς τέχνας, εἰς τὴν φιλοσοφίαν, μεθ' ὧν τῶν δυνατοτήτων τοῦ νὰ δημιουργήσῃ ἀνώτερον πνευματικὸν πολιτισμόν, ἀλλὰ καὶ μεθ' ὧν τῶν ἐπικινδύνων διὰ τὸν ἠθικὸν βίον θελημάτων του. Παρετρεῖτο μία λογικοποίησις τοῦ βίου καὶ τῆς κοινωνίας, συνεπιφέρουσα σκεπτικισμόν.

Εἰς τοὺς ἡττηθέντας Ἑλλήνας τῆς Ἀνατολῆς οἱ Ρωμαῖοι, παραπλεῶς τῶν πολλῶν ἀξίων ἐκτιμήσεως καὶ λατρείας προσόντων καὶ πνευματικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν ἐκδηλώσεών των, προβαλλομένων ὑπὸ τὸ φῶς ἐνδόξων αἰῶνων, ἀνεκάλυπτον καὶ ἀνεγνώριζον σκιάς, ἀμαυρὰ σημεῖα, ἐσωτερικὰς ἀδυναμίας, κατάπτωσιν τῆς ψυχῆς, τῆς συνειδήσεως καὶ τοῦ χαρακτῆρος αὐτῶν. Ἀνεγνώριζον εἰς αὐτοὺς ἐλαφρότητα, ἀστάθειαν, κενότητα, ἐλαττώματα, τὰ ὁποῖα παρατηροῦνται εἰς ἓνα ὑπερπολιτισμένον λαόν. Διὰ τοῦτο οἱ Ρωμαῖοι ἠσθάνοντο τὴν ἀνάγκην νὰ κάμουν διαστολὴν μεταξὺ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν Ἑλλήνων ὡς ἀνθρώπων. Μικρὸν κατὰ μικρὸν ἤρξατο νὰ γεννᾶται εἰς τοὺς Ρωμαίους περιφρόνησις πρὸς τοὺς Ἑλλήνας, τοὺς ὁποίους ἤδη ἀπεκάλουν Γραικύλους (Graeculos)², ἡ περιφρόνησις δὲ αὕτη οὐδέποτε τοῦ λοιποῦ ἐγκατέλειπε τοὺς Ρωμαίους.

1. Ab urbe condita XXXIX 41, 4.

2. Κατ' ἀρχάς οἱ Ρωμαῖοι ἀπέδωσαν τὸν ὕβριστικὸν τοῦτον ὄρον, πρὸς στιγματισμόν, κυρίως εἰς τοὺς Ἀσιάτας καὶ τοὺς Σύρους, οἱ ὁποῖοι εἰς τὰ ὅμματα αὐτῶν ἦσαν πραγματικὸν ὄνειδος τῶν ἀνθρώπων. Οἱ λοιποὶ Ἕλληνες, ἰδίᾳ οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι, ἔτυχον ποίας τιнос χάριτος, ἀποτελούσης ὀνήγονον ἐκδήλωσιν τιμῆς καὶ σεβασμοῦ, ὁ ὁποῖος προσεγένετο εἰς τοὺς ἀπογόνους τῶν ἐνδόξων στρατιωτῶν τοῦ Μαραθῶνος καὶ τῆς Σαλαμῖνος. Ὁ ὄρος μάλιστα Graeculus ἐχρησιμοποιήθη καὶ

Ὁ περιφρονητικός ὄρος Graeculus ἐξέφραζε τὰ αἰσθήματα τῶν Ρωμαίων, οἱ ὅποιοι δὲν ἠνεύχοντο, ὅπως ἡ Ρώμῃ γέμῃ Ἑλλήνων καὶ μάλιστα Ἑλλήνων τυχοδιωκτῶν, δολίων, κολάκων ζώντων παρασιτικῶς καὶ ἐκλύτων¹.

Τὰ αἰσθήματα περιφρονήσεως τῶν Ρωμαίων πρὸς τοὺς Ἕλληνας καὶ ἡ καθόλου ἀλγεινή αὐτὴ κατάσταση καὶ θέσις τοῦ Ρωμαϊκοῦ κόσμου ἔναντι τοῦ Ἑλληνιστικοῦ κόσμου ὑπῆρξε κατάλληλος, διὰ τὰ δημιουργήσῃ εἰς τοὺς Ρωμαίους συμπλέγματα κατωτερότητας, τῶν ὁποίων συνέπεια ὑπῆρξεν ἡ ἐκδήλωσις ἐντόνου ἀντιδράσεως κατὰ τοῦ εἰσαγομένου εἰς Ρώμην τρόπου ζωῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ προβολὴ καὶ ὁ στιγματισμὸς ὧν τῶν ἐλλαττομάτων ἐκείνων. Οὕτως εἰς ἀντίρροπον πρὸς τὴν ἀπὸ πολλοῦ ὑφισταμένην καὶ ἤδη ἐνταθεῖσαν ἐν Ρώμῃ ξενοφιλίαν καὶ ἐλληνομανίαν, ἐν τῇ συγκρούσει τῶν ρωμαϊκῶν ἰδεῶν πρὸς τὰς ἐλληνικὰς ἰδέας ἐξεδηλώθη μία ἐντονος ξενοφοβία καὶ μάλιστα ἐλληνοφοβία, μία ἐντονος ἐθνικὴ τάσις καὶ συμπεριφορὰ τυφλῆς σωβινιστικῆς ἀπεχθείας καὶ ἀντιστάσεως εἰς τὸ ρεῦμα τῆς διαβρωτικῆς διεισδύσεως εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν κόσμον τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, τῶν ἐλληνικῶν ἰδεῶν καὶ ἐθίμων.

Σημαιοφόρος τῆς ἀντιστάσεως τοῦ ρωμαϊκοῦ πνεύματος εἰς τὴν διεισδύσιν αὐτὴν εἰς Ρώμην τοῦ διαβρωτικοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ τρόπου ζωῆς ὑπῆρξεν ὁ Μάρκος Πόρκιος Κάτων. Τὸ ὄνομα Κάτων συμβολίζει μίαν θυελλώδη προσωπικότητα μεγάλης ἀξίας· μίαν ἰσχυροτάτην βούλησιν, γνωρίζουσαν τὰς μάχας καὶ εὐρίσκουσαν ἰδιαιτέραν εὐχαρίστησιν εἰς αὐτάς. Ὁ E. de Saint - Denis ἀποκαλεῖ τὸν Κάτων Κλεμανσὼ καὶ Τίγγριν τῆς Ρωμαϊκῆς Ἑλευθέρας Πολιτείας². Ὁ Κάτων διεκρίνετο διὰ τὴν φυσικὴν καὶ ἠθικὴν ρώμην του, διὰ τὴν σύνεσιν καὶ ἀκαμψίαν πνεύματος καὶ χαρακτῆρος, διὰ τὴν ἐνεργητικότητά του, λαμβάνουσαν ἐνίοτε τὴν μορφήν πείσματος, καὶ

ἐπὶ τινων Ρωμαίων, οἱ ὅποιοι, ἐκ προσωπικῆς προσηλώσεως πρὸς πάντα νεωτερισμόν, ἠκολούθουν λίαν ἐπακριβῶς τὸ παράδειγμα τῶν Ἑλλήνων ἢ ὠμίλουν τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἢ υἱοθέτουν τὰς κλίσεις αὐτῶν. Γραικύλον ἀκόμη ἀπεκάλεσαν καὶ τὸν Κικέρωνα· πρβλ. Besançon A., Les adversaires de l' hellénisme à Rome pendant la période republicaine, Paris 1940, praef. X.

1. Τῶν Γραικύλων, οἱ ὅποιοι εἶχον πλημυρῆσαι τὰς ὁδοὺς καὶ τὰ οἶνοπωλεῖα τῆς Ρώμης καὶ ἔξω παρασιτικῶς ζωντανὴν περιγραφὴν παρέχει ὁ κωμικὸς ποιητὴς Πλάυτος (Curcul. 282-294). Καυστικωτέραν περιγραφὴν τούτων ἔδωκεν ὁ ζήσας δύο αἰῶνας βραδύτερον ποιητὴς σατιρῶν Ἰουβενάλης (Sat. III 69-80).

2. L' Information littéraire 8(1956) 100.

διὰ τὴν διορατικότητα καὶ πειθαρχίαν του. Γενικῶς ὑπῆρξεν ἡ ζωσα ἐνσάρκωσις τῆς *gravitas* τῆς ρωμαϊκῆς φυλῆς¹.

Οὗτος ὑπῆρξεν ἀδιάλλακτος καὶ ἄκαμπτος Ἑστίας τοῦ *mos maiorum*, ὑπέρμαχος τῆς προγονικῆς ρωμαϊκῆς παραδόσεως καὶ ὑπερασπιστὴς τῶν ἀρχαίων ρωμαϊκῶν ἀξιών, στρέφων τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ ἀναζητῶν τὰ πρότυπα βίου εἰς τὴν ἀρχαίαν Ρώμην. Ὁ Κάτων ἐπρέσβευεν ὅτι ἡ Ρωμαϊκὴ Πολιτεία ἴστατο ὀρθία διὰ τῶν ἀρχαίων ρωμαϊκῶν ἡθῶν καὶ ἐθίμων καὶ ἔνεκα τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τῆς, οἱ ὅποιοι ἀπετέλουν πρότυπα πρὸς μίμησιν.

Εἰς τὴν ρωμαϊκὴν ἀγορὰν καὶ ἀπὸ τοῦ ἐπιστήμου βήματος ὁ Κάτων κατήγγελλε τὸν μέγαν ἐθνικὸν κίνδυνον ἐκ τῆς φθοροποιῦ ἐπιδράσεως τοῦ ἐλληνικοῦ τρόπου ζωῆς. Ἐτρεμε βλέπων τὸν πνέοντα ἄνεμον τῶν νεωτερισμῶν, διὰ τοὺς ὁποίους ἐπίστευεν ὅτι θὰ συνεκλόνιζον τοὺς κοινωνικοὺς θεσμοὺς τῆς Ρώμης καὶ θὰ ἔθετον ἐν ἀμφιβόλῳ τὸ κύρος τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν αὐτῆς· ἐπίστευεν ὅτι θὰ ἡπείλουν τὴν ὑγιᾶ συγκρότησιν τῆς ρωμαϊκῆς φυλῆς, ἀπεργαζόμενοι τὸν ὄλεθρον τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας καὶ κοινωνίας· ὅτι θὰ διέσειον τὸ κατ' ἐξοχὴν θεμέλιον τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας, τὴν οἰκογένειαν· ὅτι θὰ ἐχαλαροῦντο οἱ οἰκογενειακοὶ δεσμοὶ καὶ ὅτι θὰ ἐκλονίζετο τὸ κύρος τῆς πατρικῆς ἐξουσίας διὰ τῶν διαδιδόμενων εἰς τὴν Ρώμην ἐλληνικῶν ἀντιλήψεων περὶ οἰκογενείας. Ἐφοβεῖτο ἐπίσης ὅτι τὸ ἄτομον δὲν θὰ ἐνδιεφέρετο πλέον διὰ τὴν καλυτέραν ἐκπαιρέτησιν τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας, ἀφοῦ τὸ εἰσελαῦνον πνεῦμα τοῦ ἀτομισμοῦ ἤρχετο εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸ κρατοῦν πολιτικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον ἠρνεῖτο τὴν προσωπικὴν παρουσίαν τοῦ ἀτόμου καὶ ἀπῆτει τὴν πλήρη ὑποταγὴν καὶ τυφλὴν ἀφοσίωσιν αὐτοῦ εἰς τὴν Πολιτείαν².

Ἡ ἀντίδρασις τοῦ Κάτωνος, γαλουχηθέντος μὲ τὴν ἰδεάν τῆς αὐστηρᾶς πειθαρχίας καὶ διὰ τῶν ζώντων παραδειγμάτων τῶν ἀδιαφθόρων Ρωμαίων τῆς προηγουμένης γενεᾶς, ἐστράφη πρῶτον κατὰ τῶν Ρωμαίων εὐγενῶν, οἱ ὅποιοι ἐξεδήλουν ἰδιαίτεραν συμπάθειαν καὶ ἐνθουσιασμόν ἐναντι τῶν δημιουργῶν τῆς διαφθορᾶς καὶ τῆς ἐκλύσεως τῶν ρωμαϊκῶν ἡθῶν Ἑλλήνων. Τοὺς ἐλληνίζοντας τούτους Ρωμαίους, ἀπλήστους εἰς ἡδονὰς καὶ ἐξωτικούς συρμούς, ἐλοιδόρει ὁ Κάτων διὰ τὴν ἀγάπην των πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, πρὸς τὴν ποίησιν, πρὸς τὰ καλλιτεχνήματα, πρὸς

1. Περὶ τούτου βλέπε Ἡλιοπούλου Ν. Κ., Ἡ πολιτικὴ τῆς Ρώμης εἰς τοὺς Λατίνους συγγραφεῖς καὶ ἡ ἐθνικὴ συνείδησις αὐτῶν, Ἐν Ἀθήναις 1974, σελ. 28-33, τὴν δὲ περὶ τούτου βιβλιογραφίαν βλέπε αὐτόθι, σ. 185, σημ. 110.

2. Nicolet Cl., *Les idées politiques à Rome sous la République*, Paris 1964, p. 16, 71· Grimal P., *La civilisation romaine* («*Les grandes civilisations*»), Paris 1968, p. 86.

τὰς πολυτελεῖς ἀμφιέσεις καὶ τὰ πολυτελῆ συμπόσια, διὰ τὴν ἐμφάνισίν των ὡς ἀνθρώπων τοῦ συρμοῦ, ὡς διακριτικῶν περὶ τὴν γλῶσσαν¹ καὶ τοὺς τρόπους, ὡς ἐπιθυμούντων νὰ ἐξέλθουν τῆς κοινωνικῆς τάξεώς των καὶ νὰ ἀποκτήσουν ρητορικά ὄπλα διὰ τοὺς πολιτικούς ἀγῶνας. Οὕτως ἀναφέρεται ὅτι ὁ Κάτων ἐπέπληξε δριμύτατα τὸν ἐλληνίζοντα Ρωμαῖον ποιητὴν, ἱστορικόν, ρήτορα, φιλοσοφεῦντα καὶ ὑπατον Α. Ποστούμιον Ἀλβῖνον, ὁ ὁποῖος διὰ λόγους συρμοῦ καὶ ἐντυπώσεως ὠμίλει καὶ ἔγραφε τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν². Ἐπίσης ὁ Κάτων ὠργίσθη κατὰ συγκλητικῶν, ὁ ὁποῖος ἔγραφεν ἑλληνικοὺς στίχους³. Ἐπίσης ὁ Τίτος Λίβιος παρουσιάζει τὸν Κάτωνα ὀργιζόμενον κατὰ τῶν ἐλληνιζόντων Ρωμαίων, οἱ ὅποιοι ἐνεθουσιάζοντο διὰ τὰ Ἀθηναϊκὰ καὶ Κορινθιακὰ κοσμήματα καὶ ἔσκωπον τὰ ἐγχώρια λιτὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν. Ἐξεφώνησε ἐξ ὁ Κάτων λόγους ὑπὲρ τοῦ Ὁρχίου νόμου (lex Orchia)⁴, ἀποβλέποντος εἰς τὸν περιορισμὸν τῆς πολυτελείας τῶν εὐγενῶν. Ἐπίσης ἐκηρύχθη κατὰ τῆς χειραφετήσεως τῶν γυναικῶν, ὑποστηρίξας τὸν Ὀππίον νόμον (lex Oppia), ὀρίζοντα ὅτι οὐδεμία γυνὴ ἐδικαιούτο νὰ ἔχῃ χρήματα πέρα ἑνὸς ὀρισμένου ποσοῦ καὶ ἀπαγορεύοντα τὴν ὑπὸ τῶν γυναικῶν χρήσιν πολυχρῶμων ἐνδυμάτων⁵. Ὁ Κάτων ἐξορκίζει τοὺς εὐγενεῖς νὰ ἀπέχουν τῆς χλιδῆς καὶ τῆς πολυτελείας καὶ γενικῶς τῆς ἐκλύσεως τῶν ἡθῶν. Οὗτος, ἰδὼν τὸν Σκιπίωνα τὸν Ἀφρικανὸν τὸν πρσβύτερον, ὅτε παρεσκευάζετο ἐν Σικελίᾳ, ὅπως διαπεραιωθῇ εἰς τὴν Ἀφρικὴν πρὸς πόλεμον, νὰ ἐπιτρέπη εἰς τοὺς στρατιώτας του νὰ δαπανοῦν χρημα-

1. Ὁ Κάτων ἠθέλην ὅπως ἀντὶ τῆς Ἑλληνικῆς χρησιμοποιῆται ἡ Λατινική, ἰδίᾳ εἰς τὰς ἐπισήμους σχέσεις Ἑλλάδος καὶ Ρώμης. Ἀπὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος τὰ δόγματα τῆς Συγκλήτου συνετάσσοντο λατινιστὶ καὶ ἑλληνιστὶ, ἐφ' ὅσον προωρίζοντο δι' ἐξἑλληνισμένας χώρας· πρβλ. H a h n L., Rom und Romanismus im griechisch — römischen Osten, Leipzig 1906, s. 37 καὶ not.

2. Cic., Brut. XXI 81. Acad. prior. II 45, 137. Πλουτ., Μάρκος Κάτων 12. Κατὰ τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ Πλουτάρχου ὁ Κάτων ἐγνώριζε τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Παρὰ τοῦτο μικρὸν πρὸ τῆς μάχης τῶν Θερμοπυλῶν ἐδημηγόρησεν οὗτος πρὸς τοὺς Ἀθηναίους λατινιστὶ, χρησιμοποιοῦντας διερμηνεῶς, ἵνα γίνῃ ἀντιληπτός, προφανῶς διότι ἐπίστευεν ὅτι εἰς τὰς δημοσίας σχέσεις πρέπει ἡ ἐθνικὴ γλῶσσα τῶν Ρωμαίων νὰ προτιμᾶται τῆς ξενικῆς γλώσσης.

3. Macrob. III 14, 9.

4. Ab urbe condita XXXIV 4, 4.

5. P a i s E., L' orazione di Catone a favore della lex Oppia, Atti della R. Accademia di Archeologia di Napoli, N. S., I(1910) 123-127. Fraccaro P., L' orazione di Catone «De sumpto suo», Studi storici per l' antichità classica 3(1910) 379 sgg. τοῦ αὐτοῦ, in Atti dell' Accademia di Mantova 1910, p. 99 sgg. Kienast D., Cato der Zensor, Heidelberg 1945, s. 99.

τικά ποσά καθυδραπούντες, κατήγγειλεν αὐτὸν εἰς τὴν Ρώμην ὡς καταδανῶντα τὸ δημόσιον χρῆμα. Ἐν τῇ πράξει ταύτῃ ἐκρύπτετο τὸ μῖσος τοῦ Κάτωνος κατὰ πάσης διαφθορᾶς καὶ κατὰ τῆς φύσεως τῶν νέων τρόπων καὶ συστημάτων¹.

Ἰδίᾳ ὁ Κάτων ἐστρέφετο κατὰ τοῦ ἀκολάστου βίου τῆς ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατικῆς νεολαίας, περὶ τῆς ὁποίας βραδύτερον ὁ Σαλλούστιος ἔγραψεν ὅτι ἐμολύνθη τόσον πολὺ ἐξ αὐτοῦ τοῦ δηλητηρίου, ὥστε ἐνεφανίσθη μία γενεά, διὰ τὴν ὁποίαν θὰ ἦτο δίκαιον νὰ λεχθῇ ὅτι αὕτη δὲν ἠδύνατο νὰ ἔχῃ πατρικὴν κληρονομίαν καὶ δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀνεχθῇ, ὅπως καὶ ἄλλοι ἔχουν πατρικὴν κληρονομίαν»².

Ὁ Κάτων ἔσυρεν εἰς τὰ δικαστήρια Ρωμαίους εὐγενεῖς διὰ τὸν ὑπερπολυτελεῖ βίον τῶν. Ἰδίᾳ κατεπολέμει τοὺς ἐλληνίζοντας καὶ μὴ ἐλληνίζοντας Ρωμαίους κυβερνήτας ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν διὰ τὴν βάνανσον μεταχειρίσιν τῶν ὑπ' αὐτῶν κυβερνωμένων ἐπαρχιῶν καὶ διὰ τὰς εἰς τὰς ἐπαρχίας δεινὰς λεηλασίας, εἰς τὰς ὁποίας οἱ κυβερνῆται οὗτοι προέβαινον, διὰ νὰ ἐξασφαλίσουν εἰς ἑαυτοὺς τὰ μέσα πρὸς ὑπερμέτρους ἀνέσεις καὶ ὑπερπολυτελεῖ βίον. Θῦμα τῆς τοιαύτης μεταχειρίσεως τῶν ἐπαρχιῶν ὑπῆρξεν ἡ Κόρινθος ὑπὸ τοῦ Μομμίου μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κάτωνος³.

Ὁ Κάτων κατεπολέμει τὸν ρωμαϊκὸν ἱμπεριαλισμὸν ἐν τῇ χειρίστῃ μορφῇ του. Ἐν τῇ πραγματικότητι δὲν προσεπάθει νὰ παρεμποδίσῃ τὸν ἐπεκτατισμὸν τῆς Ρώμης, ἀλλ' ἀντετάσσετο εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Ρωμαίων κυβερνητῶν ἐκμετάλλευσιν τῶν Ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν πρὸς προσωπικοὺς σκοποὺς. Μόνον κατὰ τῆς Καρχηδόνης ἐπανελάμβανε τὸ γνωστὸν σύνθημα :

*«censeo Carthaginem esse delendam»*⁴.

Διὰ τῆς ἀντιδράσεως τοῦ Κάτωνος εἰς τὴν εἰσβολὴν τῆς χλιδῆς εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν κόσμον ἡ Σύγκλητος ἤχθη εἰς τὴν λήψιν σειρᾶς μέτρων κατὰ τῆς πολυτελείας καὶ τῆς καθόλου καταπτώσεως τῶν ἠθῶν. Οὕτω τῷ 186 π.Χ. ἡ Σύγκλητος ἐξέδωκε τὸ περίφημον διάταγμα κατὰ τῆς κραιπάλης. Κατ' ἐπανάληψιν ἐνήφισε νόμους κατὰ τῆς πολυτελείας, ὡς ὁ Ὅρχιος καὶ ὁ Ὀππιος νόμος καὶ ἄλλοι.

Ὁ Κάτων ὠρθώθη ὑπερασπιστῆς καὶ τῆς ἀρχαίας ρωμαϊκῆς θρησκεί-

1. Büchner K., Römische Literaturgeschichte, Stuttgart 1957, s. 115· Ἡλιοπούλου Ν. Κ., *Adiutor et altera pars*, Ἐν Ἀθῆναις 1964, σ. 22.

2. Hist. frg. 10.

3. Βλέπε Ἡλιοπούλου Ν. Κ., Ἡ πολιτικὴ τῆς Ρώμης εἰς τοὺς Λατίνους συγγραφεῖς κλπ., σ. 31.

4. Αὐτόθι, σ. 31· πρβλ. καὶ Little, The classical Journal 29, p. 429 ff.

ας. Κατεπολέμησε τὴν εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν κόσμον διεισδυσιν τῆς λατρείας τοῦ Βάκχου. Οὕτω τῷ 186 π.Χ. ἀπηγορεύθη ὑπὸ τῆς Συγκλήτου ἡ τέλεσις τῶν Βακχείων.. Ἐπίσης ἐπέκρινε καὶ κατεδίκασε τὴν ἐλευθεριότητα τοῦ πνεύματος τοῦ ποιητοῦ Ἐννίου καὶ ἰδίᾳ τὸ ἀντιθρησκευτικὸν πνεῦμα αὐτοῦ τὸ διάχυτον εἰς τὸ ἔργον του («Euhemerus»).

Ὁ Κάτων βλέπων ὅτι μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, τέχνης καὶ ἐπιστήμης εἰσέδουν εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν κόσμον καὶ τινες κακαὶ συνήθειαι τοῦ ἑλληνιστικοῦ τρόπου ζωῆς (παιδεραστία καὶ ἄλλαι), ὥς καὶ ὁ ἑλληνικὸς κοσμοπολιτισμός, τοῦ ὁποίου κύριος ἀντιπρόσωπος ὑπῆρξεν ὁ Εὐριπίδης, καὶ ἄλλοι πολιτιστικοὶ νεωτερισμοὶ ἐνέχοντες στοιχεῖα ἀπορροφώσεως καὶ καταποντισμοῦ τῶν ἐθνικῶν ἐθίμων καὶ τῶν παλαιῶν θεσμῶν τῆς Ρωμαϊκῆς Ἑλευθέρας Πολιτείας, κατεπολέμησε σφοδρῶς τὸν Ἑλληνισμόν καὶ τὴν Ἑλληνικὴν λογοτεχνίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν Ἑλληνικὴν ἐπιστήμην, δι' ἐνὸς ἔργου του, διὰ μιᾶς ἐγκυκλοπαιδείας, τὴν ὁποίαν ἐγράψε πρὸ τοῦ 173 π.Χ. Αὕτη φέρει τὸν τίτλον «Libri ad filium»¹. Τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Κάτωνος σημαντικὸν ἀπόσπασμα διέσωσεν ὁ Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος². Ἐν τῷ ἀποσπάσματι τούτῳ ὁ Κάτων ἀπευθυνόμενος εἰς τὸν υἱόν του ἀποκαλύπτει τὴν ἔναντι τῆς Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας καὶ παιδείας θέσιν του, γράφων: «Θὰ σοῦ εἶπω εἰς τὴν κατάλληλον θέσιν περὶ τούτων τῶν Ἑλλήνων, υἱέ μου Μάρκε, ὅτι ἐγὼ διεπίστωσα (ἔμαθον) ἐν Ἀθήναις καὶ ὅτι εἶναι καλὸν νὰ λαμβάνῃ τις ὑπ' ὄψιν (νὰ διαβάσῃ τις) τὰ συγγράμματα των, ἀλλὰ νὰ μὴ τὰ ἀποστηθίσῃ. Θὰ ἐπιβεβαιώσω ὅτι ἡ τέχνη των (τὸ εἶδος των) εἶναι ἀνωφελὴς καὶ δυσδίδακτος (οὐχὶ διδακτικὴ). Καὶ τοῦτο, νομίζω, εἶπε μάντις τις: ἐάν ποτε αὐτὸς ὁ λαὸς (ὁ Ἑλληνικὸς) μᾶς δώσῃ τὰ συγγράμματά του, θὰ διαφθείρῃ τὰ πάντα, ὕστερον ὁμως ἔτι μᾶλλον (θὰ συμβῇ τοῦτο), ἐάν αὐτὸς (ὁ Ἑλληνικὸς λαός) ἀποστείλῃ ἐνταῦθα τοὺς ἱατροὺς του. (Αὐτοὶ) ὠρκίσθησαν μεταξύ των νὰ ἐξοντώσουν διὰ τῆς ἱατρικῆς των ὅλους τοὺς βαρβάρους, ἀλλ' ἀκόμη καὶ τοῦτο πράττουν οὗτοι ἐπὶ μισθῷ (ἀμοιβῇ), ἵνα οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἐμπιστοσύνην εἰς αὐτοὺς καὶ ἵνα δύνωνται νὰ ἐξοντώνουν εὐκολώτερον Ἀκόμη μᾶς ὀνομάζουν διαρκῶς βαρβάρους καὶ μᾶς ὑβρίζουν περισσότερον τῶν ἄλλων διὰ τοῦ χαρακτηρισμοῦ «Ὀπικοί»³. Σοῦ ἀπηγόρευσα τοὺς ἱατροὺς».

1. Gerosa M., La prima enciclopedia Romana. I libri ad Marcum filium di Catone Censore, Pavia 1910.

2. Hist. Nat. XXIX 14.

3. Ὁ ὑπὸ τοῦ Κάτωνος χρησιμοποιοῦντος ὅρος Ὀπικοί ἦτο ὑποτιμητικὸς ὅρος, διὰ τοῦ ὁποίου οἱ Ἕλληνες ἐδήλουν τοὺς βαρβάρους τῆς Ἰταλίας· πρβλ. Πseudo-Πλάτωνος, Ἐπιστολαὶ 353 E. Ὁ ὅρος Opicus εἰσαχθεὶς εἰς τὴν Λατινικὴν διειτλήρησε τὴν αὐτὴν ἔννοιαν· πρβλ. Iuven., Satir. III 307. VI 454· Aul. Gellius, Noct. Attic. XIII 9, 4.

Τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο, ὡς βλέπει τις, μαρτυρεῖ τὴν θέσιν τοῦ Κάτωνος ἐναντι τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς λογοτεχνίας του. Ὁ Κάτων συνιστᾷ εἰς τὸν υἱόν του νὰ μελετᾷ τὴν Ἑλληνικὴν λογοτεχνίαν (*inspicere*), ἀποτρέπει ὁμως αὐτὸν ἀπὸ τοῦ νὰ μανθάνῃ αὐτὴν ἀπὸ στήθους (*perdiscere*), δηλαδὴ νὰ μὴ οἰκαιοποιεῖται τυφλῶς καὶ ἄνευ βασάνου τὰ ὅσα ἀναγινώσκει ἐν αὐτῇ. Κατὰ ταῦτα ὁ Κάτων δὲν ἐπεθύμει τὴν τυφλὴν ἀπομίμησιν τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ λελογισμένην ἀποδοχὴν καὶ προσεταιρισμὸν τῶν στοιχείων ἐκείνων μόνον, τὰ ὅποια συνεφώνουν πρὸς τὸν ρωμαϊκὸν χαρακτήρα. Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου φαίνεται ὅτι ἡ διδασκαλία ἐν Ρώμῃ, οὕσα ἑλληνικὴ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν κατεύθυνσιν, ἀπετέλει φόβητρον διὰ τοὺς συντηρητικούς καὶ ἐθνικιστὰς Ρωμαίους· ἦτο δὲ αὕτη ἐπὶ μακρὸν ἐπάγγελμα τῶν δούλων καὶ ἀπελευθέρων, οἱ ὅποιοι ἢ εἶχον ἰδίαν σχολὴν ἢ ἤσκουν τὸ ἔργον τοῦ οἰκοδιδασκάλου εἰς τὰς μεγάλας οἰκογενείας, ἀμειβόμενοι κακῶς. Βραδύτερον ὁμως οἱ διδάσκαλοι ἀπῆλθον καὶ προνομίων καὶ ἡμεῖβοντο δι' ἐξόδων τοῦ Κράτους¹.

Ὑπερβολικὴ εἶναι ἡ κρίσις τοῦ Κάτωνος περὶ τῶν ἐν Ρώμῃ Ἑλλήνων ἱατρῶν. Ἀπαγορεύει εἰς τὸν υἱόν του τὴν χρησιμοποίησιν Ἑλλήνων ἱατρῶν, περὶ τῶν ὁποίων εἶχε ταπεινὴν γνῶμην· ἐθεώρει αὐτοὺς οἰηματίας καὶ πλήρεις ἀποστροφῆς πρὸς τὴν ρωμαϊκὴν ἐπιστήμην. Εἰς τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Κάτωνος (*Libri ad tilium*) ὁ Κάτων γράφει ὅτι οἱ Ἕλληνες Ἀσκληπιάδαι εἶχον ὀρκισθῆ νὰ ἐξοντώσων τοὺς ξένους λαούς, τοὺς ὁποίους κατέτασσον εἰς τὴν χορείαν τῶν βαρβάρων καὶ ἀπαιδευτῶν², καὶ μάλιστα τοὺς Ρωμαίους. Ἡ αὐστηρὰ καὶ ὑπερβολικὴ γνῶμη αὕτη τοῦ Κάτωνος περὶ τῶν ἐν Ρώμῃ Ἑλλήνων ἱατρῶν πρέπει νὰ ἀποδοθῇ τὸ μὲν εἰς τὸ ὅτι εἰς Ρώμην κατέφευγον οἱ μὴ καλύτεροι Ἕλληνες ἱατροί, οἱ ὅποιοι ὡς τοιοῦτοι ἐδυσφύμουν τὴν ἑλληνικὴν ἱατρικὴν ἐπιστήμην, τὸ δὲ εἰς τὸ ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ἡσθάνοντο ἀποστροφὴν πρὸς τὴν ἱατρικὴν ὡς ἐπαγγελματικῶς ἀσκούμενον ἐπιτήδευμα, ὁπερ ἐξησφάλιζε κέρδος εἰς τὸν ἀσκούντα τοῦτο ἐκ τῆς ἀμοιβῆς πρὸς διατήρησιν τῆς ζωῆς³. Ὁ Κικέρων προσανατολιζόμενος πρὸς τὰς ἀριστοκρατικὰς προκαταλήψεις τῶν ἀνωτέρων κοινωνικῶν στρωμάτων τῆς ἐποχῆς του, αἱ ὁποῖαι ἀνῆκον καὶ ἐκράτουν εἰς πᾶσαν τὴν ἀρχαιότητα, ἐξέφερε μίαν κοινωνικὴν καταδίκην τῶν ἐργατῶν καὶ ἰδίᾳ τῶν χειροτεχνῶν

¹ Marquardt, *L' organisation financière des Romains*, Paris 1888, p. 133 sqq.· Rossi, *L' istruzione pubblica nell' antica Roma*, Siena 1892· Marrou H. I., *Histoire de l' éducation dans l' antiquité*, Paris 1948.

² Πρβλ. καὶ Πλουτ., Μάρκος Κάτων 22, 23.

³ Plin., *Hist. Nat.* XXIX 16.

καὶ παρουσιάσθῃ αἰσθανόμενος ἀπέχθειαν καὶ ἀποστροφὴν πρὸς πᾶσαν ἐπ' ἀμοιβῇ ἐργασίαν. Τοῦτο κάμνει δι' ἐνὸς ἐντυπωσιακοῦ χωρίου του, ἐν τῷ ὁποίῳ θέτει τὴν ἀρχὴν τῆς ἀξιοπρεπείας τῶν διαφόρων οἰκονομικῶν ἀπασχολήσεων καὶ δραστηριοτήτων καὶ διακρίνει τὰ ἐπαγγέλματα εἰς ἐλευθέρια, εἰς ἐλευθεροπρεπῆ, δηλαδὴ παραδεκτὰ δι' ἐλευθέρους ἀνθρώπους, διὰ Ῥωμαίους πολίτας, καὶ εἰς ταπεινά, εὐτελῆ καὶ ἀνελεύθερα, δηλαδὴ μὴ παραδεκτὰ δι' ἐλευθέρους ἀνθρώπους, διὰ Ῥωμαίους πολίτας. Εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν αὐτὸν τῶν ἐπαγγελμάτων ὁ Κικέρων κάμνει ὑποχώρησιν τινα προκειμένου περὶ τριῶν ἐπαγγελμάτων, τὰ ὅποια ἀπαιτοῦν μεγαλύτεραν εὐφυΐαν καὶ εἶναι περισσότερον χρήσιμα εἰς τὴν κοινωνίαν· τὰ ἐπαγγέλματα αὐτὰ εἶναι ἡ ἱατρικὴ, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἡ διδασκαλία ἐντίμων πραγμάτων¹. Ὁ Κικέρων κατὰ τὸ ὥς ἄνω χωρίον ἐπίστευεν ὅτι ἡ ἱατρικὴ περιποιεῖ τιμὴν εἰς τὴν κοινωνικὴν τάξιν, ἡ ὁποία τὴν ἥσκει, δηλαδὴ εἰς τὴν τάξιν τῶν δούλων καὶ ἀπελευθέρων. Διὰ τοῦτο αἱ μεγάλαι οἰκογένειαι τῆς Ρώμης καὶ οἱ αὐτοκράτορες εἶχον ἰδίους ἱατρούς. Ἐπὶ αὐτοκρατορίας αἱ λεγεῶνες καὶ οἱ δῆμοι εἶχον κρατικούς ἱατρούς μὲ καθωρισμένον μισθόν, ἡ δὲ ἱατρικὴ ἐθεωρεῖτο ἐλευθεροπρεπὴς τέχνη².

Ὁ Κάτων ἐπετίθετο καὶ κατὰ τῶν ἐν Ρώμῃ Ἑλλήνων ρητοροδιδασκάλων· ἐπέτυχε δὲ νὰ προκαλέσῃ τὴν δυσπιστίαν τῶν Ῥωμαίων πρὸς αὐτοὺς καὶ κατὰ τὸ ἔτος 161 π.Χ. τὴν ἐκ Ρώμης ἀπέλασίν των. Ἐπίσης ἀπηγορεύθη εἰς τὴν νεολαίαν νὰ παρακολουθῇ τὰς παραδόσεις τῶν νέων Λατίνων ρητοροδιδασκάλων (rhetores), τῶν ὁποίων αἱ δοξασίαι ἤρχοντο εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰς δοξασίας τῶν προγόνων³.

Ὁ κριτικὸς τῆς Λατινικῆς λογοτεχνίας Κοῖντιλιανὸς μᾶς διασφάζει τὸν ὀρισμὸν, τὸν ὁποῖον ἔδιδεν ὁ Κάτων περὶ τοῦ τελείου ρήτορος :

«vir bonus dicendi peritus»

καὶ πρὸς χρῆσιν τοῦ ἀρχαρίου ρήτορος, τοῦ ἐπιδιώκοντος νὰ ἐπιτύχῃ εἰς τὰς δικανικὰς καὶ πολιτικὰς ἀγορεύσεις του, προσθέτει τὰ ἀπόφθεγμα:

«Rem tene, verba sequentur».

Ὁ ἄξιος ρήτωρ ἐν πρώτοις πρέπει νὰ εἶναι ἐντιμος καὶ νὰ κέκτηται ὠρισμένους ἀπαραίτητους ἰκανότητας, τὰ δὲ λοιπὰ θὰ ἀποκίση, ἂν κατέχῃ τὸ θέμα του.

Ὁ *vir bonus* τοῦ Κάτωνος εἶναι ὁ ὠφέλιμος εἰς τὸ Κράτος πολίτης, ὁ ὁποῖος τηρεῖ τοὺς νόμους καὶ μιμεῖται τὰ παραδείγματα τῶν προγόνων.

1. De offic. I 42, 150· βλέπε καὶ Ἡλιοπούλου Ν. Κ., Αἱ περὶ ἐργασίας ὡς οἰκονομικοῦ παράγοντος ἀντιλήψεις τοῦ Κικέρωνος, «Μελέται πρὸς τιμὴν Στρατῆ Γ. Ἀνδρεάδου», Ἀθῆναι, τομ. III (1974), σελ. 148-151 καὶ σημ. 38.

2. Bozzoni, I medici ed il diritto romano, Napoli 1904.

3. Suet., De rhet. I 2.

νων, ἀποβαίνων αὐτὸς προσωπικῶς εἰς τοὺς ἄλλους παράδειγμα πρὸς μίμησην¹. Ὑπεστηρίχθη ὅτι παρὰ Κάτωνι τῷ πρεσβυτέρῳ ἀπαντῶνται τὰ πρῶτα σήματα καὶ τεκμήρια τοῦ ρωμαϊκοῦ ἀνθρωπισμοῦ εἰς τὸ ἰδεῶδες τοῦ *vir bonus*, τοῦ ἀσχοληθέντος καὶ σημειώσαντος δραστηριότητα συγχρόνως περὶ τὰς ἡσυχούς σπουδὰς περὶ τὴν φιλοσοφίαν (*otium*) καὶ περὶ τὸν πολιτικὸν βίον (*negotium*), ἰδεῶδες στηριχθὲν ἐπὶ μιᾶς ἠθικῆς ἀντιλήψεως τῆς ζωῆς².

Ἡ ἐχθρική θέσις τοῦ Κάτωνος πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν λογοτεχνίαν, ἡ ἐκφρασθεῖσα εἰς τὸ μνημονευθὲν ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Κάτωνος «*Libri ad filium*», προήρχετο ἐκ τῆς βαθείας πρὸς τὴν φιλοσοφίαν δυσπιστίας, ὑπὸ τῆς ὁποίας διακατεῖχeto ὁ Κάτων καὶ ὁ Ρωμαϊκὸς κόσμος. Ὅλως ἰδιαιτέρως ὁ Κάτων ἐφοβεῖτο τὴν κακὴν ἐπίδρασιν τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων ἐπὶ τὴν Ρωμαϊκὴν νεολαίαν. Ὁ Κάτων ἐθεώρει τὸν φιλόσοφον Σωκράτη ἀναρχικὸν καὶ κατηγορεῖ αὐτὸν ὡς ἐπιδιώξαντα νὰ καταστή τύραννος τῆς πατρίδος του διὰ τῆς ἀνατροπῆς τῶν ἀρχαίων ρωμαϊκῶν ἠθῶν καὶ ἀξίων καὶ διὰ προτροπῆς πρὸς τοὺς συμπολίτας του, ὅπως ἀσπασθοῦν ἀντιλήψεις ἀντιθέτους πρὸς τοὺς νόμους³. Ὅλως ἰδιαιτέρως ὁ Κάτων ἐφοβεῖτο τὸν σκεπτικισμὸν τοῦ Σωκράτους, εἰς τὸν ὁποῖον ἐβλεπε μέγαν κίνδυνον διὰ τὴν ὑπόστασιν τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας καὶ κοινωνίας. Διὰ τῆς ἀντιδράσεώς του ὁ Κάτων προεκάλεσε τὴν δυσπιστίαν, ὑποψίαν καὶ ἀπέχθειαν τῶν συμπολιτῶν του πρὸς τὴν φιλοσοφίαν. Τοῦτου ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ὅτι τῷ 181 π.Χ. β.βλία πυθαγορείων τάσεων, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν κεχωσμένα ἐν ἀγρῷ, ὡς πραγματευόμενα φιλοσοφικὰ ζητήματα ἐκάησαν κατ' ἐντολὴν τῆς Ρωμαϊκῆς Συγκλήτου, διὰ νὰ μὴ τεθοῦν εἰς κίνδυνον τὰ θρησκευτικὰ θέσμιμα⁴.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν πολέμων τῆς Ρώμης ἐναντίον τοῦ Πύρρου οἱ Ρωμαῖοι ἐγνώρισαν τὸ Ἐπικουρείον φιλοσοφικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον μετὰξὺ ἄλλων ἐκήρυσσε τὸ *λάθε βιώσας*, τουτέστι τήρει σεαυτὸν μακρὰν τοῦ δημοσίου βίου. Τὸ ἀπόφθεγμα ὅμως τοῦτο ἀντετίθετο εἰς τὸ ἰδεῶδες τῶν ἀρχαίων Ρωμαίων, τὸ ὁποῖον ἦτο ἡ ἀνάπτυξις ἐντόνου δραστηριότητος, ἡ ὁποία θὰ ἐτίθετο εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Πολιτείας⁵. Ἐξ ἄλ-

1. Villa Edm., *Attualita e tradizione nell' ideale politico e sociale di vir bonus* in Catone, *Rivista di Studi classici* (Torino) I (1952-1953) 96-115.

2. Alfonsi L., *Catone il Censore e l' umanesimo romano*, *La Parola del Passato* IX (1954) 161-176.

3. Πλουτ., Μάρκος Κάτων 23, 1.

4. T. Liv. XL 29· Plin., *Hist. Nat.* XIII 27, 86.

5. Cic., *Cato maior* XIII 43· Πλουτ., Πύρρος 20.

λου ὁ Ἐπικουρισμός ἐπρέσβευε χαλαράν ἠθικὴν καὶ ἐχθρότητα πρὸς τὴν ἐκ παραδόσεως θρησκείαν. Διὰ τοὺς Ἐπικουρεῖους ὕψιστος σκοπὸς εἶναι ἡ ἡδονή, ἡ ὁποία κατ' αὐτοὺς εἶναι εὐεξία τοῦ σώματος καὶ ἡρεμία τοῦ πνεύματος. Μέσον μεταξὺ πάντων, κατάλληλον διὰ τὴν ἐπίτευξιν αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ, εἶναι ἡ φρόνησις, ἡ σωφροσύνη, ἀρετὴ συγκεντρῶνουσα ἐν ἑαυτῇ πάσας τὰς ἄλλας, διδάσκουσα ὅτι δὲν δύναται νὰ εἶναι εὐτυχής, ὅστις δὲν εἶναι συνάμα καὶ σώφρων καὶ δίκαιος καὶ ἐντιμὸς· ὅτι ἐν γένει ἡ εὐτυχία καὶ ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χωρίζωνται. Συμπίπτει ἡ φρόνησις πρὸς τὸν (ἀνῆφοντα λογισμόν), εἰς τὸ φῶς τοῦ ὁποῖου διαλύονται οἱ μάταιοι φόβοι καὶ ἡ σκιά τοῦ θανάτου πραῖνεται, ὅπως πραῖνον· τὰ φαντάσματα τῶν θεῶν. Ἐπίσης ἐκήρυττον ὅτι ἔργον τῶν θεῶν εἶναι νὰ ἐξαλείψουν τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους¹ καὶ ὅτι εἰς θεός, πρόνοια ἢ πεπρωμένον, εἶναι δύναμις ἐμμένουσα ἐν τῷ κόσμῳ, ἐξ ἧς προέρχεται ὁ συνεχὴς φόβος, τὸν ὁποῖον ἔχουν οἱ ἄνθρωποι πρὸς τοὺς θεούς². Ἐπίσης ὁ Ἐπικουρισμός ἡρνεῖτο ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐκ φύσεως ζῶον κοινωνικόν³. Ἐπίσης ἐδίδασκεν ὅτι οἱ ἄνθρωποι θέλουν νὰ γίνουν ἐπιφανεῖς καὶ δυνατοί, ἵνα ἡ περιουσία των ἔχῃ σταθερώτερον θεμέλιον καὶ ἵνα δυνηθοῦν διὰ τῆς εὐπορίας νὰ διαγάγουν ἡρεμον βίον. Ματαιῶς ὅμως, διότι αἱ μάχαι, τὰ ὁποίας διεξήγαγον, διὰ νὰ φθάσουν εἰς τὴν κορυφὴν τῶν τιμῶν, κατέστησαν τὸν βίον των πλήρη κινδύνων· ὅταν δὲ φθάσουν, τότε ἐκ τῆς κορυφῆς ὡς κεραυνὸς κατακρημνίζει αὐτοὺς τὸ μῖσος. Ὅθεν τὸ καταφύγιον εἶναι· λάθε βιώσας⁴. Ἐπίσης ὁ Ἐπικουρισμός, ὁ ὁποῖος ἀποδέχεται τὴν ὠφελιστικὴν ἀξίαν τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου, δὲν θεωρεῖ τοῦτον σπουδαῖον. Κατ' αὐτὸν ἡ σπουδαιότης ἔγκειται εἰς τὸ ἄτομον· ἐκ τοῦ ἀτόμου κινεῖται ἡ ἀναζήτησις καὶ εἰς τὸ ἄτομον περατοῦται.

Ἡ Ρωμαϊκὴ Σύγκλητος βλέπουσα εἰς τὴν ἐν Ρώμῃ ἀναπτυσσομένην δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων σοβαρὸν κίνδυνον διὰ τὴν ἐπιβίωσιν τῆς παραδοσιακῆς τάξεως καὶ ἀνησυχούσα διὰ τὴν διάβρωσιν τῶν ρωμαϊκῶν ἠθῶν («διὰ τὴν ἐπὶ τὸ χεῖρον ὁρμὴν τῶν πλείστων») ⁵ ἐχώρησεν εἰς τὴν λήψιν περιοριστικῶν μέτρων πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ ἐπαπειλουμένου κινδύνου. Οὕτω τῷ 173 π.Χ. αὕτη διὰ ψηφίσματός της ἀπῆλασεν ἐκ Ρώμης δύο Ἐπικουρεῖους φιλοσόφους, τὸν Φιλίσκον καὶ τὸν Ἀλκαῖον⁶, ὡς

1. Lucr. V 146 κέξ.

2. Αὐτόθι VI 75 κέξ.

3. Θεμιστ., Λόγ. 26, 390, 21 D.

4. Lucr. V 1120-1127, 1129-1130.

5. Πολυβ. 32, 11.

6. Παλ. Ἀνθολ. 7, 247. 1, 5,

διαφθείροντας τὴν Ῥωμαϊκὴν νεολαίαν καὶ προσηλυτίζοντας αὐτὴν εἰς τὰς ἐπικινδύνους ἀρχάς των («ὅτι πολλῶν καὶ ἀτόπων ἡδονῶν εἰσηγηταὶ τοῖς νέοις ἐγένοντο»)¹.

Ἡ μεγάλη ἀπέχθεια καὶ τὸ μῖσος τοῦ Κάτωνος τοῦ πρεσβυτέρου πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν ἐξεδηλώθη τῷ 155 π.Χ. κατὰ τὴν εἰς Ῥώμην ἄφιξιν τῶν ἡγετῶν τῶν σημαντικωτέρων ἐν Ἀθήναις φιλοσοφικῶν σχολῶν, ἥτοι τοῦ τῆς Ἀκαδημείας Καρνεάδου, τοῦ περιπατητικοῦ Κριτολάου καὶ τοῦ στωικοῦ Διογέנוτος ἐκ Σελευκείας, οἱ ὅποιοι ἐστάλησαν ὡς πρέσβεις τῶν Ἀθηνῶν², ἵνα ζητήσουν μείωσιν τοῦ εἰς αὐτὰς ἐπιβληθέντος ἐπανορθωτικοῦ χρέους³. Οἱ τρεῖς οὗτοι ἀρχηγοὶ τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν ἐπέλεξαν ὡς πρέσβεις διὰ τὴν ἀκαταμάχητον διαλεκτικὴν δεινότητά των, διὰ τῆς ὁποίας ἐπιστεύετο ὅτι ἤθελον ἐντυπωσιάσει τοὺς τυχόντας μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἑλληνικῆς παιδείας Ῥωμαίους συγκλητικούς.

Ἡ παραμονὴ τῶν τριῶν τούτων φιλοσόφων ἐν Ῥώμῃ κατὰ τὸν χρόνον τῶν συσκέψεων τῆς Ῥωμαϊκῆς Συγκλήτου ἐπὶ τοῦ αἰτήματός των ὑπῆρξε μεγίστης σημασίας διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, διότι ἐδόθη εἰς αὐτοὺς εὐκαιρία νὰ καταστήσουν γνωστὰ διὰ διαλέξεων τὰ φιλοσοφηματὰ των εἰς τὸ πεπαιδευμένον Ῥωμαϊκὸν κοινὸν καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν Ῥωμαϊκὴν νεολαίαν. Ἡ πρεσβεία αὕτη τῶν φιλοσόφων, κατὰ τὸν Πλούταρχον, καὶ μάλιστα ὁ Καρνεάδης, «ἔρωτα δεινὸν ἐμβέβληκε τοῖς νέοις, ὅφ' οὗ τῶν ἄλλων ἡδονῶν καὶ διατριβῶν ἐκπεσόντες ἐνθουσιῶσι περὶ φιλοσοφίαν»⁴. Τοῦτο ἐπέτυχεν ὁ Καρνεάδης διὰ δύο διαλέξεων τοῦ ἐνώπιον πυκνοτάτου ἀκροατηρίου, τοῦ ὁποίου μετεῖχον ἐπιφανῆ πρόσωπα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἐν οἷς ὁ Σκιπίων ὁ Αἰμιλιανὸς καὶ ὁ Κάτων⁵. Εἰς τὴν πρώτην τῶν διαλέξεων τούτων ὁ Καρνεάδης προέβη εἰς συνηγορίαν ὑπὲρ τῆς δικαιοσύνης⁶. Ὁμίλησε περὶ ὑπάρξεως ἠθικοῦ νόμου ἐνηρμονισμένου πρὸς τὴν αἰωνίαν φύσιν, τουτέστι περὶ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ὁ ὁποῖος ὑπαγο-

1. Αἰλ., Ποικ. Ἰστορ. Θ 12· Ἀθην., Δειπνοσ. IB 547 α.

2. Πολυβ. 33, 2· Πασ. Z 11, 2. 12, 1-4· πρβλ. καὶ Colin G., ἐνθ' ἀνωτ., σ. 504 κέξ.

3. Οἱ Ἀθηναῖοι τῷ 156 π.Χ. ἐπετέθησαν κατὰ τοῦ Ὁρωποῦ, ἵνα δηώσουν αὐτὸν. Κατόπιν τούτου ἡ Ῥωμαϊκὴ σύγκλητος ὥρισεν ὡς διαιτητὰς εἰς τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴν τοὺς Σικωνίους, οἱ ὅποιοι καθώρισαν ὡς πρόστιμον διὰ τοὺς Ἀθηναίους τὸ ποσὸν τῶν πεντακοσίων ταλάντων, ὅπερ οὗτοι ἀδυνατοῦντες νὰ καταβάλουν ἐπεμψαν τὴν πρεσβείαν, ὅπως ζητήσῃ μείωσιν τοῦ προστίμου, καὶ ἐπέτυχον τὴν μείωσιν αὐτὴν εἰς ἑκατὸν τάλαντα.

4. Μάρκος Κάτων 22.

5. Cic., De orat. II 37, 154 κέξ· Quint., Instit. orat. XII 1, 35· Πλουτ., Μάρκος Κάτων 22· Lact., Inst. div. V 14, 3.

6. Cic., De re publ. III 9 κέξ.

ρᾶει τὰ καθήκοντά μας καὶ ἀποτρέπει ἀπὸ τοῦ κακοῦ. Ὁ μὴ ὑπακούων εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον ἀποβάλλει τὸν ἀνδρικὸν χαρακτῆρα καὶ ἐπιβάλλει εἰς ἑαυτὸν τιμωρίαν¹. Εἰς τὴν δευτέραν διάλεξίν του ὁ Καρνεάδης ἀνῆρρεσε τὰ ὅσα εἶπε κατὰ τὴν πρώτην του διάλεξιν ὑπὲρ τῆς δικαιοσύνης².

Κατ' ἀρχάς οὗτος ἀνέπτυξε τὸ θέμα ὅτι δὲν ὑφίσταται φυσικὸν δίκαιον, ἄνευ δὲ αὐτοῦ οἱ συμφωνοῦντες, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ θερμὸν καὶ ψυχρὸν, εἰς τὸ γλυκὺ καὶ πικρὸν, πρέπει νὰ συνεφώνουν ἐπὶ τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου³. Οἱ νόμοι, οἱ θεσμοί, τὰ ἔθιμα ποικίλλουν ἀπὸ λαοῦ εἰς λαόν. Ἐπίσης ὁ κανὼν ὁ ἀκολουθούμενος ὑπὸ ἀτόμου τινὸς κατὰ τὴν νεανικὴν ἡλικίαν του δὲν εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν ἀκολουθούμενον ὑπ' αὐτοῦ κατὰ τὴν ὄριμον ἡλικίαν του⁴. Ἀντιτάσσων ὁ Καρνεάδης τὴν σωφροσύνην, ἐπιτάσσουσιν εἰς ἡμᾶς τὴν ὑπεράσπισιν τῶν συμφερόντων μας, πρὸς τὴν δικαιοσύνην, διδάσκουσιν τὴν θυσίαν, παρετῆρει ὅτι αἱ δύο αὗται ἀρχαὶ φέρονται πολλάκις ὡς ἀσυμβίβαστοι.

Ὁ Κάτων ἐξέλαβε τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Καρνεάδου ὡς σοφιστικὰ παίγνια. Δὲν ἀντελήφθη ὁ Κάτων τὸ εἰς τὴν βάσιν τοῦ ἀκαδημαικοῦ σκεπτικισμοῦ τοῦ Καρνεάδου ἐπιστημονικὸν ἐνδιαφέρον καί, ὡς παρατηρεῖ ὁ Kienast, δὲν ἠδύνατο νὰ τὸ ἀντιληφθῇ, ἀφοῦ ἡ πνευματικὴ ἐξέλιξις τῆς Ρώμης δὲν εἶχεν εἰσέτι ἀρκούντως προχωρήσει⁵.

Ὅτε ὁμίλει αὐτὸς ὁ Ἕλληνας, κρίνει ὁ Κάτων, δὲν ἦτο εὐχερὲς νὰ ἀντιληφθῇ τις ποία ἦτο ἡ ἀλήθεια⁶. Δι' αὐτόν, ὡς καὶ διὰ τοὺς προγενεστέρους του, ἡ ἀλήθεια εἶχεν ὑπάρξει καθαρῶς πραγματικὴ καὶ ὠφελιμιστικὴ. Νῦν αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες ἤρχοντο νὰ δημιουργήσουν μίαν ταραχώδη ἀμφιβολίαν, ἡ ὁποία τελικῶς θὰ διέσειε τὰ θεμέλια τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας. Εἰ καὶ οἱ φιλόσοφοι δὲν ἐδίδασκον τὸν σκεπτικισμόν, ὅσα ἐδίδασκον, αὐτὰ εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ Κάτωνος ἐφαίνοντο ἀνωφελῇ καὶ λῖαν ἐπιπόλαια.

Ὁ Καρνεάδης ἦτο ὁ ἰδρυτὴς τῆς τελείως σκεπτικῆς Μέσης Ἀκαδημείας, ἀλλὰ δὲν ἦτο εἰς σοφιστικὸς ξιφομάχος, ἀποβλέπων εἰς τὸ νὰ ἐντυπωσιάσῃ τοὺς ἀκροατὰς του⁷. Ὁ Καρνεάδης εἰς τὰς δύο διαδοχικὰς δια-

1. De re publ. III 22, 33.

2. Αὐτόθι III 5, 8 κέξ.

3. Αὐτόθι III 8, 13.

4. Αὐτόθι III 9, 14 κέξ.

5. Cato der Zensor, s. 106, ἐνθα μάλιστα παρατίθεται σχετικῶς διαφωτιστικὸν χωρίον τοῦ Κικέρωνος (De leg. I 39).

6. Plin., Hist. Nat. VII 112· Πλουτ., Μάρκος Κάτων 22, 7· πρβλ. καὶ Kienast, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 106.

7. Capelle W., Griechische Ethik und römischer Imperialismus, Klio XXV (1932) 88 ff.

λέξεις του προέβαλεν ἀντιθέτους γνώμας περὶ τῆς νομιμότητος τῶν κατακτήσεων τῆς Ρώμης. Ὁ Καρνεάδης ἀπεκάλυψε τὴν ἀναισχυντον ρωμαϊκὴν ὑποκρισίαν, ἡ ὁποία ἐτόλμα νὰ χαρακτηρίζη ὡς «φυσικὸν δίκαιον» μίαν γυμνὴν πολιτικὴν καταπίεσιν. Περαιτέρω ἐπίσης ὁ Καρνεάδης δὲν ἐκλόνιζεν ἀρχαίαν τινὰ ρωμαϊκὴν πεποιθήσιν¹, διότι ἡ ἀντίληψις περὶ φυσικοῦ δικαίου («φύσει δίκαιον») ἦτο σαφῶς ἐλληνικὴ καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἦτο ὁμοίως σαφῶς τῆς ἀρχαίας Στοᾶς.

Ἡ κατὰ τὴν ἀφίξιν τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων εἰς Ρώμην ὡς πρέσβειων τῶν Ἀθηναίων πολεμικὴ τοῦ Καρνεάδου κατὰ τῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς δυνάμεως ἐχαρακτηρίσθη ὡς ἓν τῶν πρῶιμωτάτων παραδειγμάτων τῆς πνευματικῆς ἀντιστάσεως κατὰ τῆς Ρώμης².

Ὁ Κάτων θαυμαστῆς τῶν παλαιῶν ρωμαϊκῶν ἀρετῶν καὶ ἀξίων καὶ αἰσθανθεὶς προσβαλλομένην τὴν ἀξιοπρέπειαν τῆς Ρώμης εἰσηγήθη εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν Σύγκλητον τὴν ταχεῖαν λήψιν ἀποφάσεως ἐπὶ τοῦ αἰτήματος τῶν τριῶν φιλοσόφων πρέσβειων καὶ τὴν ἄμεσον ἀπέλασιν αὐτῶν ἐκ τοῦ ρωμαϊκοῦ ἐδάφους ὡς ἐπικινδύνων διὰ τοὺς νεαροὺς Ρωμαίους εὐγενεῖς. Ἡ ἀπέλασις αὕτη ἀπεφασίσθη καὶ ἐπραγματοποιήθη πάραυτα ὑπὸ τῆς Ρωμαϊκῆς Συγκλήτου.

Τὸ γεγονός τοῦτο τῆς ἀπελάσεως τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων καὶ τὸ ἐσπευμένον τῆς πραγματοποιήσεως αὐτῆς ἐμβάλλουν τὴν ὑποψίαν ὅτι τὸ ἐν τῇ Συγκλήτῳ κόμμα τοῦ Κάτωνος ἦτο τὸ ἄμεσον ἀντικείμενον καὶ ὁ ἄμεσος στόχος τῆς ἐν Ρώμῃ ἐπιθέσεως τοῦ Καρνεάδου. Ἡ φωνὴ τῆς πρεσβείας τῶν τριῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων ἐν Ρώμῃ δὲν ἐσβέσθη εἰς τὴν Λατινικὴν Δύσιν μέχρι τοῦ τέλους τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, διότι ὁ μέγιστος πολιτικὸς στοχαστὴς τῆς Ρώμης, ὁ Κικέρων, ἐπέλεξε ὡς βάσιν τοῦ ἔργου του *De re publica* τοὺς λόγους, τοὺς ὁποίους ἐξεφώνησεν ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ ὁ τῆς Ἀκαδημείας Καρνεάδης ἐνώπιον τῆς ἐπιφανοῦς Ρωμαϊκῆς νεολαίας³.

Ἡ κατὰ τὸν 2ον π.Χ. αἰῶνα ἐχθρότης τῶν Ρωμαίων καὶ ἰδίᾳ τοῦ Κάτωνος τοῦ τιμητοῦ πρὸς τὴν φιλοσοφίαν, ἡ ὁποία ἐξεδηλώθη τὸ μὲν εἰς τὰ μνημονευθέντα ἀνωτέρω μέτρα τῆς Ρωμαϊκῆς Συγκλήτου κατ' αὐτῆς καὶ τῶν ἐκπροσώπων της, τὸ δὲ εἰς τὰ ἔργα τῶν συγγραφέων, προήρχετο κατὰ πρῶτον λόγον ἐκ τῆς ρωμαϊκῆς ἰδιοσυγκρασίας, ἡ ὁποία ἦτο πολὺ ὀλίγον

1. Βλέπε U. V. Lübtow, *Das römische Volk. Sein Staat und sein Recht*, Frankfurt 1955, s. 484 ff.

2. Eggerding Fritz, *Parcere subiectis*, Gymnasium LIX (1952) 41.

3. Βλέπε Pöschl V., *Römischer Staat und griechisches Staatsdenken bei Cicero. Untersuchungen zu Ciceros Schrift De re publica*, Berlin 1936.

κατάλληλος διὰ μεταφυσικὰς θεωρίας. Ἰδίᾳ ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα συμπεριφορὰ τοῦ Κάτωνος τοῦ τιμητοῦ πρὸς τοὺς ἐκπροσώπους αὐτῆς ἀποδεικνύει πόσον αἱ φιλοσοφικαὶ σπουδαὶ ἦσαν ἀντίθετοι πρὸς τὴν ρωμαϊκὴν νοοτροπίαν¹. Πράγματι ἡ Λατινικὴ λογοτεχνία δὲν ἀναφέρει μεγάλους Λατίνους φιλοσόφους, οἱ ὅποιοι νὰ δύνανται νὰ συγκριθοῦν πρὸς τοὺς φιλοσόφους τῆς Ἑλλάδος. Ἡ παράδοσις ἀναφέρει τὸν Νουμᾶν ὡς μαθητὴν τοῦ Πυθαγόρου, ἐνῶ αὐτὸς ἐζησε πολὺ μετὰ τοῦτον². Κατὰ τοὺς πολέμους τῆς Ρώμης πρὸς τοὺς Σαυνίτας αἱ Πυθαγόρειοι ιδέαι διεδόθησαν εἰς τὴν Ρώμην καὶ ἀνηγέρθη ἐκεῖ ἄγαλμα τοῦ Πυθαγόρου³. Ὁ Ἄππιος Κλαύδιος Καῖκος ἔγραψεν εἰς σατουρνίους στίχους ἐγχειρίδιον ἠθικῶν παραγγελμάτων⁴. Ὁ ποιητὴς Ἐννιος εἰς τὸ ἔργον του «Epicurismus» ἐκθέτει τὴν διδασκαλίαν τοῦ Πυθαγόρου καὶ ἐν τῷ ἔργῳ του «Euhemerus» ἐκθέτει τὴν διδασκαλίαν τοῦ Εὐδήμερου⁵. Ἐξέλιξιν τινα παρουσίασεν ἡ φιλοσοφία ἐν Ρώμῃ κατὰ τὸ δεῦτερον ἡμισυ τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος, ἡ ὁποία ὀφείλει πολλὰ εἰς τὰς προσωπικὰς ἐπαφὰς μὲ τοὺς κυρίως Ἑλληνας φιλοσόφους τῆς ἐποχῆς, ὡς τὸν Καρνεάδην καὶ ἄλλους. Ὀλίγον πρὸ τοῦ Κικέρωνος ὑπῆρξαν Λατίνοι συγγραφεῖς (ὡς οἱ Ἀμαφίνιος

1. Ὁ E. Zeller, Religion und Philosophie bei den Römern, Berlin 1866, s. 18ff. γράφει σχετικῶς: «Für die rein wissenschaftlichen Untersuchungen hatten die Römer im allgemeinen wenig Sinn; was sie von der Philosophie verlangten, das war Bildung des Charakters. Belehrung über die sittlichen Aufgaben des Menschen, über die Güter, durch deren Besitz seine Glückseligkeit bedingt ist, und über die Mittel, um sie zu erlangen». Ἐξ ἄλλου ὁ Max Pohlenz, Die Stoa, Geschichte einer geistigen Bewegung, Göttingen 1948, I, s. 257 γράφει σχετικῶς: «Die Römer waren ihren eigentlichen Wesen nach ganz unphilosophisch, ausschliesslich den praktischen Aufgaben des realen Lebens zugewandt. Bei ihnen herrschte nicht das Wissen, sondern der Wille. Spekulatives Denken und die hellenische Freude an der θεωρία, an der Schau und Erkenntnis um ihrer selbst willen, waren ihnen fremd. Sie eigneten sich die empirisch gegebenen Dinge auch geistig an, aber nur, um sie zu nützen, nicht um sie in ihrem innersten Sein zu verstehen. Die Problematik des letzten Warum und Woher kümmerte sie nicht. Mit starker Intensität widmeten sie sich den konkreten Einselaufgaben; aber gerade darum kam Kein Trieb zur Verallgemeinerung auf». Ἐπίσης οἱ Fr. Ueberweg—Karl Pächter, Grundriss der Geschichte der philosophie¹², Berlin 1926, s. 8 γράφουν σχετικῶς: «Die Römer, praktischen und insbesondere politischen Aufgaben zugewandt, haben an die Philosophie fast nur durch Aneignung hellenischer Gedanken und kaum irgend wie durch eigene Produktivität sich beteiligt.

2. Cic., Disp. Tusc. IV 3.

3. Plin., Hist. Nat. XXXIV 28.

4. Cic., Disp. Tusc. IV 4· πρβλ. καὶ Schanz—Hosius, Geschichte der römischen Literatur, I, 1927, s. 41.

5. Cic., De nat. deor. I 119· πρβλ. καὶ Schanz—Hosius, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 83.

καὶ Ραβίριος), οἱ ὅποιοι ἐδοκίμασαν νὰ γράψουν περὶ τῆς Ἐπικουρείου φιλοσοφίας¹.

Εἰς τὴν Ρώμην οἱ ἐνδιαφερόμενοι διὰ τὴν φιλοσοφίαν ἐχωρίζοντο εἰς σχολάς, δηλαδὴ ἠκολούθουν διάφορα φιλοσοφικὰ συστήματα, ὡς τὸ τῆς Ἀκαδημείας, τὸ τῶν Περιπατητικῶν, τὸ τῶν Στωικῶν, τὸ τῶν Ἐπικουρείων καὶ ἄλλων. Οὕτως ὁ Λουκρήτιος ἥλλαξε τὴν ὀρθολογιστικὴν θεωρίαν τοῦ Ἐπικούρου συμφώνως πρὸς τὸ πάθος τῆς φύσεώς του. Μετὰ βαθείας συγκινήσεως κάμνει τὸν ἀναγνώστην νὰ μετέχη τῆς λυτρώσεως, τὴν ὅποιαν ἐγνώρισεν ὁ ἴδιος διὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἐπικούρου, λυτρώσεως ἐκ τῆς προσωπικῆς λύπης καὶ ἐκ τῆς λύπης τῆς ἀνθρωπότητος. Ὁ Κικέρων περισσότερον παντὸς ἄλλου ἐγένετο ἀπολογητὴς τῆς σημασίας τῆς φιλοσοφίας καὶ ἐγένετο αἰτία μεταστροφῆς τῶν Ρωμαίων ὑπὲρ αὐτῆς. Ἀλλὰ καὶ πάλιν ἡ Λατινικὴ φιλοσοφία ἐστράφη ὅλως ἰδιαίτερος πρὸς τὴν ἠθικὴν, διότι αὕτη ἀνταπεκρίνετο εἰς τὴν ἰδιοσυγκρασίαν τῶν Ρωμαίων καὶ μάλιστα τοῦ Κικέρωνος, ἀνθρώπων τῆς ἐνεργείας καὶ δραστηριότητος μᾶλλον ἢ τῆς σκέψεως, μιᾶς σκέψεως ἀρμοζούσης μᾶλλον εἰς τὴν πρᾶξιν παρὰ εἰς τοὺς ἀφηρημένους συλλογισμοὺς.

Ἀλλ' ἡ ἀντίδρασις καὶ τὸ μῖσος τοῦ Κάτωνος κατὰ τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας εἶχε καὶ αἰτία βαθύτερα μιᾶς γυμνῆς σωβινιστικῆς φαντασιώσεως, μιᾶς σωβινιστικῆς ὑπερηφανείας. Μία κρίσις τοῦ Στωικισμοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἤγαγε μικρὸν μετὰ τὴν ἀποστολὴν τῶν φιλοσόφων εἰς Ρώμην εἰς μίαν ριζικὴν ἀνατροπὴν τῶν βασικῶν ἀξιωματικῶν ὑπὸ τοῦ Παναιτίου. Εἰς τὴν θέσιν τοῦ ὑπὸ τῆς ἀρχαίας Στοᾶς ἀντιπροσωπευομένου καθολικοῦ κοσμοπολιτισμοῦ ἐν συνδυασμῷ πρὸς παντὸς εἴδους ἑλληνικὸν καὶ βεβαίως ἐπίσης ἀνατολικὸν μυστικισμὸν ἐτοπεθέτησεν ὁ Παναίτιος τὴν διδασκαλίαν τὴν χαρακτηριθεῖσαν ὡς ἀνθρωπιστικὸν κοσμοπολιτισμόν². Τοῦτο ὅμως σημαίνει ὅτι ὁ Παναίτιος προσεπάθησε νὰ ἀπομακρύνῃ ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερον τὴν πολιτικὴν θεωρίαν ἀπὸ

1. Cic., Acad. Post. I 5: «Vides autem eadem ipse. Didicisti enim, non posse nos Amafanii aut Rabirii similes esse, qui, nulla arte adhibita, de rebus ante oculos positus vulgari sermone disputant: nihil definiunt, nihil partiuntur, nihil apta interrogatione concludunt, nullam denique artem esse nec dicendi, nec disserendi putant» πρβλ. καὶ Disp. Tusc. IV 8. Ὁ Κικέρων ἠδύνατο νὰ γράφῃ μεθ' ὑπερηφανείας (Disp. Tusc. I 5): «Philosophia iacuit usque ad hanc aetatem, nec ullum habuit lumen litterarum: quae illustranda et excitanda nobis est, ut, si occupati profuimus aliquid civibus nostris, prosimus etiam, si possumus, otios».

2. Ehrhardt A., Politische Metaphysik, Bd. I(1959)), s. 158 ff., 186 ff.

τῆς θεολογίας¹. Ὅτε ὁ Κικέρων ἔλεγεν ὅτι ὑπάρχει ἐν εἶδος ἀδίκου δουλείας, δηλαδή ὅταν εἶναι ὑποτεταγμένοι εἰς ἄλλον, ὅσοι δύνανται νὰ ἐξουσιάζουν ἑαυτῶν², τότε καὶ τοῦτο ἀπετέλει μίαν εἰσέτι ρῆσιν τοῦ Παναιτίου. Ἀλλ' οἱ Ρωμαῖοι εἶχον ἐνεργήσει ἐν Ἑλλάδι ἀντιθέτως πρὸς τὴν φυσικὴν ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων, εἰσαγαγόντες εἰς αὐτὴν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν φιλελλήνων συστηματικῶς τὴν τιμοκρατίαν, δηλαδή διαιρέσαντες τοὺς ἐλευθέρους Ἑλλήνας εἰς δύο κατηγορίας, εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἐλευθέρων κυρίων καὶ εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν πτωχῶν ὑποτελῶν. Ὁ Κάτων λοιπὸν πληροφορούμενος τὴν εἰς τὸν Σκιπιωνικὸν κύκλον διδασκαλίαν αὐτὴν τοῦ Παναιτίου, ἐβλεπεν εἰς αὐτὴν τὴν αἰτίαν τῆς τότε ἐξάρσεως τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος καὶ τῆς κοινωνικῆς ἐπαναστάσεως. Οὕτως ἐξηγεῖται τὸ μίσος του καὶ ἡ μεγάλη ἀντίδρασίς του κατὰ τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ὡς καὶ ἡ θέσις του καὶ συμπάθειά του ὑπὲρ τῆς ἀριστοκρατικῆς Ρόδου.

Ἀποτέλεσμα τῶν ἐχθρικῶν διαθέσεων τοῦ Κάτωνος τοῦ τιμητοῦ πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν ὑπῆρξεν ἡ ὑπ' αὐτοῦ συγγραφὴ εἰς πεζὸν λόγον συλλογῆς ἠθικῶν γνωμικῶν, «*Carmen de moribus*», ἀναφερομένης εἰς τὸν τρόπον ζωῆς, εἰς τὴν ὀρθὴν συμπεριφορὰν, ἡ ὁποία θὰ κατεπολέμει τὴν ἑλληνικὴν λαϊκοφιλοσοφικὴν διατριβὴν³. Διὰ τῆς συλλογῆς αὐτῆς ἐπίσης ὁ Κάτων κατεπολέμησε τὰς ἑλληνικὰς ἰδέας.

Ὁ Κάτων κατεπολέμησε σφόδρα τὴν ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ Πολιτείᾳ καὶ κοινωνίᾳ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν Ἑλλήνων παρατηρουμένην κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἔξαρσιν καὶ ὑψηλοτέραν ἐκτίμησιν τοῦ Ἐγῶ, τὸν ἀτομισμὸν.

Ὡς γνωστὸν τὸ κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικὸν τοῦ Ἑλλήνος εἶναι ἡ ἐξαρσις καὶ ἀποθέωσις τοῦ ἀτόμου, τὸ ἐντονὸν συναίσθημα τοῦ Ἐγῶ· ἡ φιλοδοξία του νὰ διαμορφώῃ τὴν ζωὴν του μόνος του κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ βούλησιν. Ὁ Ἑλλὴν ὑπερασπίζει τὸ Ἐγῶ του ἐναντι παντὸς Σὺ, ἔστω καὶ ἂν τὸ Σὺ τοῦτο ἐμφανίζεται ἐνώπιόν του ὡς ὑπερφυσικὴ δύναμις, ὡς θεότης ἐπεμβαίνουσα εἰς τὴν ζωὴν του ἢ ὡς πεπρωμένον ἢ καὶ ὡς ἀνθρωπίνη κοινωνία⁴. Οἱ Ἑλληνες εἶχον λεπτὸν πνεῦμα, τὸ ὁποῖον τοὺς ἔστρεψε

1. Cic., *De offic.* II 60.

2. Cic., *De re publ.* III 37: «*Est genus iniustae servitutis, cum hi sunt alterius qui sui possunt esse.*»

3. Kienast D., ἐνθ' ἀνωτ., σ. 106.

4. Harder R., *Eigenart der Griechen. Eine Kulturphysiognomische Skizze*, Freiburg 1949, s. 26 ff. · Pohlenz M., *Der hellenische Mensch*, Göttingen 1947, s. 8, 16, 100, 433. · Ἡλιοπούλου Ν. Κ., Ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ὁ Ρωμαϊσμός ὡς ζωῶσαι δυνάμεις καὶ ἡ εἰσφορά αὐτῶν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, Ἐν Ἀθῆναις 1970 (Ἐπίσημοι Λόγοι τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κατὰ τὸ ἔτος 1968-1969, τόμ. ΙΓ'), σελ. 176-177.

πρὸς τὴν ἀτομικότητα, πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος¹ καὶ ἐπέτρεψεν εἰς αὐτοὺς τὰς μεγαλυτέρας κατακτήσεις, τὰς συνεχεῖς κατακτήσεις τοῦ πνεύματος εἰς τὰ γράμματα, τὴν τέχνην, τὴν ἐπιστήμην, εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς σκέψεως, ὅπερ συγχρόνως ὑπῆρξε καὶ αἰτία τῆς πολιτικῆς καταστροφῆς τῶν².

Ἀντιθέτως ὁ Ῥωμαῖος εἰς πάσας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς σκέψεως καὶ τοῦ βίου του ἐκινεῖτο ἐκ μιᾶς ἀντιλήψεως ἀντιθέτου πρὸς τὴν ἀτομιστικὴν ἀντίληψιν τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Ῥωμαῖος εἶχε τὸ καθολικὸν πνεῦμα, τὸ πνεῦμα τῆς ὁμάδος· τὸ συμφέρον τῆς πατρίδος του ἀπετέλει τὴν πρώτην μέριμνάν του:

«Homo non sibi sed patriae natus»

ἀναφωνεῖ ὁ Κικέρων³. Τὸ Κράτος ἀπετέλει ἄμεσον καὶ ζῶσαν πραγματικότητα εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ Ῥωμαίου, συμφυᾶ εἰς τὴν ὑπαρξίν του.

1. Εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα τὸ ἄτομον ἐπέτυχε νὰ ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τοῦ κρατικοῦ καὶ κοινωνικοῦ συνόλου, ἀπὸ τῆς μάξης καὶ τῆς Πόλεως, κατὰ τὸν χρυσοῦν αἰῶνα εἰς τὰς Ἀθήνας. Τὸ γνωμικὸν «γνώθι σαυτόν», γεγραμμένον εἰς τὸν ἐν Δελφοῖς ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος, συνεβούλευε τὴν ἀναμέτρησιν τῶν δυνατοτήτων παντὸς ἀτόμου ἐναντι τῶν λοιπῶν θνητῶν καὶ προσεπάθει νὰ ἀναβιάσῃ τὸ ἄτομον εἰς ὑπεράνθρωπα αἰσθηματα. Εἰς τὰς Ἀθήνας τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος τὸ συναίσθημα τοῦ Ἐγὼ ἐτέλει ὑπὸ θρησκευτικὴν καὶ φιλοσοφικὴν ὥθησιν, ἀλλ' ἐρρυθμίζετο ὑπὸ ὑγιούς ἰσορροπίας, δεσποζομένης ὑπὸ ὑψηλῆς κατηγορηματικῆς ἐπιταγῆς, ὑπὸ τῆς θρησκείας τοῦ Κράτους καὶ τοῦ νόμου τοῦ Κράτους. Ὁ Σωκράτης ὑποκλίνεται εἰς τὸν νόμον τῆς Πόλεως καὶ ὑπακούων εἰς αὐτὸν ἀποθνήσκει· ἀλλ' ἡ ἐπιταγή, ἡ δι' αὐτὸν ἔχουσα ἀξίαν, εἶναι ἡ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ πιστεύω· ἐντεῦθεν ἡ σύγκρουσις μεταξὺ τῆς προσταγῆς καὶ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ ἐγὼ. Διὰ τῶν σοφιστῶν ἡ παιδεία ἀπὸ τῆς ἀριστοκρατίας περιήλθεν εἰς τὸ Κράτος καὶ κατέστη ἐκκληλεπτυσμένη καὶ εὐγενεστέρα μετὰ πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν ἐρωτημάτων, μετὰ κριτικοῦ πνεύματος. Εἶναι ἡ στιγμή τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Εὐριπίδου. Ὁ Εὐριπίδης μετέφερεν ἐπὶ τῆς σκηνῆς τὸ δράμα μεταξὺ τῆς ζωῆς ἐυρίσκομένης εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Πόλεως καὶ τῆς ζωῆς κλινούσης πρὸς τὰς πνευματικὰς ἀρετὰς (βίος πολιτικός ἢ πρακτικός — βίος θεωρητικός). Ὁ Πλάτων ἐγνώριζε νὰ βλέπῃ τὸ δράμα αὐτό. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐστράφη εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἐκτίμησιν τῆς ἀτομικῆς προσωπικότητος, εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἀνθρωπίνων χαρακτήρων. Κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, τὴν ὅποιαν ἐνεκαινίσεν ὁ κατακτητὴς τῶν λαῶν καὶ ἀναγόμενος εἰς τὸν μῦθον Μέγας Ἀλέξανδρος, ἡ θεωρία τῆς Πόλεως παραχωρεῖ τὴν θέσιν της εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ κόσμου, εἰς μίαν ὑπεκοότητα καλύπτουσαν Ἑλλήνας καὶ μὴ Ἑλλήνας. Μία νέα θρησκεία συναρπάζει τὰς ψυχάς, ἡ θρησκεία τοῦ Ἐγὼ, ἡ τῶν αὐτῶν. Ζῆν δι' ἑαυτὸν εἶναι τὸ μὴνυμα τῶν νέων φιλοσοφικῶν συστημάτων· ἀτομιστικὴ ἠθική, ἀπάθεια, ἀταραξία, ἡδονισμός· ἕκαστος νὰ ἀναζητήσῃ ἐν ἑαυτῷ τὴν εὐτυχίαν του· Οὕτως αἱ ἀξίαι διασειόνται· τὸ ἐνστικτον δεσπόζεται ὑπὸ τῆς λογικῆς· εἰς τὴν λογοτεχνίαν δὲν ὑπάρχει πλέον ὑψηλὴ συναισθηματικότης.

2. Βλέπε Ἡλιοπούλου Ν. Κ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 189-193, 195-196

3. Pto Mur. XXXVIII 83.

Ἡ ὅλη δραστηριότης τοῦ ἀρχαίου Ρωμαίου ἔπρεπε νὰ ἀφορᾷ εἰς τὴν Πολιτείαν, εἰς τὸ Κράτος. Ἀξιομνημόνευτος ἦτο μόνον ἡ ὑπὸ τοῦ Ρωμαίου ἀναπτυσσομένη δραστηριότης ὑπὲρ τῆς Πολιτείας, ἀφοῦ ἡ pietas, δηλαδὴ ἡ λεπτολόγος καὶ μετ' εὐλαβείας ἐκπλήρωσις τῶν καθηκόντων τοῦ πολίτου πρὸς τοὺς θεοὺς, τὴν πατρίδα, τὴν οἰκογένειαν καὶ τοὺς προγόνους, καὶ ἡ virtus ἦσαν προϋποθέσεις διὰ τὴν ἄσκησιν δημοσίων ἀξιωμάτων καὶ ὑπελογίζοντο μόνον ἐκ τῆς ὠφελιμότητός των εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν Πολιτείαν καὶ τὸν Ρωμαϊκὸν λαόν. Ἐξ ἄλλου ἡ ἀναγνώρισις τοῦ Ρωμαίου ὡς ἀρίστου ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς συμφώνου ἀναγνωρίσεώς του ὑπὸ τῶν ἀνηκόντων εἰς τὸ γένος του ὡς προαγαγόντος διὰ τῆς χρηστότητος καὶ δραστηριότητος του τὰς ἀρετὰς τοῦ γένους του¹.

Κατὰ ταῦτα ἡ ἐιράρχησις τῶν ρωμαϊκῶν ἀξιών ἐκυριαρχεῖτο ἀποκλειστικῶς ὑπὸ τῆς ἰδέας τοῦ Κράτους καὶ τῆς ἰδέας τῆς οἰκογενείας. Δεσπόζουσαι δυνάμεις εἰς τὴν σκέψιν καὶ ἀντίληψιν τῶν ἀρχαίων Ρωμαίων εὐγενῶν ἦσαν τὸ μὲν ἡ Ρωμαϊκὴ Πολιτεία, τὸ δὲ ἡ Ρωμαϊκὴ οἰκογένεια, ἡ αὔξησης τῆς ὑπὸ τῶν προγόνων καταλειφθείσης δόξης. Εἰς τὴν προαγωγὴν τῶν δύο τούτων δυνάμεων ἔδει νὰ στρέφεται ἅπανα ἡ δραστηριότης τοῦ Ρωμαίου πολίτου, ἵνα τύχη οὗτος ἀναγνωρίσεως ὡς ἀρίστου Ρωμαῖος πολίτης.

Διὰ τὸν Κάτωνα ἡ ἐπίτευξις καὶ διατήρησις τοῦ συμφέροντος καὶ τοῦ μεγαλείου τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας ἦτο τὸ σπουδαιότερον καὶ τελειότερον ἐπίτευγμα. Εἰς τὴν πραγματικότητα εἰς τὸ βάθος πάσης πράξεως τοῦ Κάτωνος ὑπῆρχεν ἡ ἰδέα τῆς ὠφελείας, τοῦ συμφέροντος τοῦ Κράτους. Ο Κάτων εἶχε πεισθῇ ὅτι ἡ ὠφέλεια τῆς Πολιτείας ἐπιτυγχάνεται μόνον διὰ μιᾶς συμφώνου συνεργασίας ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων, τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν ὑπ' αὐτῶν κατακτηθέντων. Τὸ συμφέρον τοῦ Κράτους καὶ ἡ εὐημερία αὐτοῦ πραγματοποιουμένη ἀναλόγως τῶν περιστάσεων, ὅτε μὲν διὰ τῆς ἐπιεικείας, διὰ τῆς συγγνώμης, ὅτε δὲ διὰ τῆς αὐστηρότητος, διὰ τῆς σκληρότητος, ἀπετέλει διὰ τὸν Κάτωνα τὸ μοναδικὸν ἰδανικόν. Ἡ πολιτικὴ σκέψις, ἡ σκέψις τοῦ συμφέροντος τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας ὥθησε τὸν Κάτωνα νὰ ἐπικαλεσθῇ τὴν ἐπιεικειαν τῶν Ρωμαίων ὑπὲρ τῶν Ροδίων, ὅπως ἐπίσης νὰ ἀπαιτῇ ἀπὸ τὴν Ρωμαϊκὴν Σύγκλητον τὴν καταστροφὴν τῆς Καρχηδόνας, ἡ ὁποία πάντοτε ἐξεγειρομένη ἀπετέλει συνεχὴ κίνδυνον διὰ τὴν Ρώμην. Τὸ συμφέρον τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας ὥθησε τὸν Κάτωνα ἐνενηκοντούτην ὄντα νὰ δημηγορῇ ἐνώπιον τοῦ Ρωμαϊκοῦ

1. Τοῦτο φαίνεται ἐξ ἐπιτρυβίου ἐπιγραφῆς εἰς τὸν Γναῖον Κορνῆλιον Σκιπίωνα τὸν ἀποκλήθοντα Ἰσπανόν· βλέπε C.I.L I 38 = VI 1293 : «Virtutes generis meis moribus accumulavi, | progeniem genui, facta patris petii. | Maiorem obtenui laudem, ut sibi me esse creatum | laetentur : stirpem nobilitavit honor».

λαοῦ ὑπερασπιζόμενος τοὺς Λουζιτανούς, τοὺς ὁποίους κατεπίεξεν εἰς ἀπάνθρωπος Ρωμαῖος πραιτωρ.

Ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἑλληνικὴν θεωρίαν, ἡ ὁποία πέρα πάσης ἄλλης ἀποκλίσεως ὑπέτασσε τὸν πολιτικὸν βίον, τὸν ἐνεργητικόν, τὸν πρακτικὸν βίον (*negotium*) εἰς τὸν ἥσυχον βίον τὸν ἀφιερωμένον εἰς τὰς σπουδὰς καὶ τὰς τέχνας, εἰς τὸν θεωρητικὸν βίον, εἰς τὴν φιλοσοφικὴν θεώρησιν, εἰς τὴν φιλοσοφίαν (*otium*) καὶ ἀντιθέτως πρὸς τὴν Ἐπικουρεῖο-Κυρηναϊκὴν θέσιν τοῦ *otio iucundissime vivere*, ὁ Κάτων διεβεβαίον καὶ καθώριζε τὴν ἀξίαν τοῦ πολιτικοῦ βίου. Κατὰ τὸν Κάτωνα ἡ μοναδικὴ φροντίς καὶ ἐνεργητικότης ἔδει νὰ εἶναι εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Πολιτείας. Ὁ θεωρητικὸς βίος, ἡ εὐχάριστοςσχόλη τῶν Ἑλλήνων, αἱ πνευματικαὶ ἀναψυχαί, ἡ καλλιέργεια τοῦ πνεύματος (*otium*), διὰ τῆς ὁποίας τὸ πνεῦμα κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη καθίσταται πλεόν εὐπλαστον¹, ἀπετέλει διὰ τὸν Κάτωνα ἄχρηστον καὶ μάταιον βίον, διὰ τὸν ὁποῖον ἡ Ρωμαϊκὴ νεολαία ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀδιάφορος, ἀνατρεφόμενη καὶ παρασκευαζομένη μόνον διὰ τὸν στρατιωτικὸν βίον, διὰ τὸν πολιτικὸν βίον, διὰ τὴν γεωργίαν καὶ διὰ τὸν σεβασμὸν πρὸς τὰ ἀρχαῖα ἥθη.

Ἀκόλουθος πρὸς τὰς ἰδέας τοῦ αὐτὰς ὁ Κάτων, γέρων ἤδη, ἤθελε νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰς ἀνέσεις τοῦ καὶ τὴν ἀνάπαυσίν τοῦ εἰς τὴν ἐν Τυρρηνίᾳ ἐπαυλίν τοῦ, διὰ νὰ ριφθῇ εἰς τοὺς κλυδωνισμοὺς τοῦ πολιτικοῦ βίου.

Ἐκ πάντων τούτων ἐξηγεῖται ἡ ὑπὸ τοῦ Κάτωνος καταπολέμησις τῆς ἐξάρσεως τοῦ Ἐγῶ, τοῦ ἀτομισμού, ὁ ὁποῖος ἀπετέλει πῶσιν ἐκ τοῦ ρωμαϊκοῦ τρόπου. Τοῦ ἀτομισμού ἐκπρόσωπος εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Κάτωνος ὑπῆρξεν ὁ νικητὴς τοῦ Ἀννίβα Σκιπίων ὁ Ἀφρικανὸς ὁ πρεσβύτερος, τὸν ὁποῖον ὁ Κάτων ἐμίσει θανασίμως καὶ κατεδίωξε μετὰ πάθους. Ὅ,τι κυρίως κατεπολέμει ὁ Κάτων ἐν τῇ ἐπιδράσει τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν κόσμον ἦτο ἡ ἀναγνωρισθεῖσα καὶ δοθεῖσα εἰς τὸ ἄτομον, εἰς τὸ πρόσωπον ἀξία καὶ σπουδαιότης, τάσις, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Κάτων ἐβλεπε τὴν ἄρνησιν τῆς ἀρχαίας ρωμαϊκῆς ἀρετῆς. Παρὰ Ρωμαίους κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Κάτωνος ἐν πνεῦμα προσανατολισμένον πρὸς τὸ ἴδιον Ἐγῶ ἐκάλπαζεν ἐναντίον ἐνὸς πνεύματος κρατικοπολιτικῶς διευθυνομένου². Εἰς ἄνεμος ἀτομισμού ἤρξατο πνέων εἰς τοὺς Ρωμαίους ἀπὸ τῆς ἐπαφῆς τῶν μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς. Ἰδίᾳ ὁ ἀτομισμὸς αὐτὸς παρετηρεῖτο εἰς τοὺς Ρωμαίους εὐγενεῖς. Οὗτοι κυβερνήσαντες Ρωμαϊκὰς ἐπαρχίας ἐν τῇ Ἀνατολῇ μετεφύτευσαν εἰς τὴν Ρώμην τὰς ἐκ τῆς Ἑλλη-

1. Πολιτ. 8, 2, 5.

2. Knoche U., Der Beginn des römischen Sittenverfalls, Neue Jahrbücher für Antike und deutsche Bildung 1938, s. 153.

νικῆς Ἀνατολῆς ἐμπειρίας των καὶ τὰς ἐκεῖ κρατούσας ἀρχὰς τῆς πολιτικῆς τοῦ Κράτους, αἱ ὁποῖαι ἦσαν ἀντίθετοι πρὸς τὰς μέχρι τότε παραδόσεις τῆς Ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας. Ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ Ρωμαῖοι εὐγενεῖς, οἱ ὅποιοι ἐπολέμησαν ἐκεῖ καὶ διεκυβέρνησαν ἐν ὀνόματι τῆς Ρώμης, ἦλθον εἰς ἐπαφὴν καὶ σχέσεις πρὸς ἰσοθέους βασιλεῖς ὡς ἴσοι ἢ καὶ ἀνώτεροι, ἔτυχον μεγάλων τιμῶν, ἐγνώρισαν εἰς τοὺς ἑλληνιστικούς δυνάστας νέον ἀνθρώπινον τύπον, ἀπηλευθερώθησαν ἀπὸ τῆς ἠθικῆς τῆς Ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας καὶ περιῆλθον εἰς μίαν νέαν αὐτογνωσίαν καὶ εἰ-πλήρη συνείδησιν τῆς ἰδίας αὐτῶν ἀξίας¹. Οὕτω π.χ. αὐτὸς οὗτος ὁ Σκις πίων ὁ Ἀφρικανὸς εἶχε περὶ ἑαυτοῦ τὴν συνείδησιν μιᾶς ἰδιαίτερας θείας δωρεᾶς² καὶ υἱοθετεῖ σιωπηρῶς τοὺς θρύλους, τοὺς ὁποίους οἱ στρατιῶταί του ἐν τῷ δι' αὐτὸν θαυμασμῷ των ἐδημιουργοῦν περὶ αὐτοῦ ὡς καταγομένου ἀπὸ τοῦ Διός.

Διὰ τῆς ἀναπτύξεως καὶ ἐξελίξεως τῆς συνειδήσεως τῆς προσωπικότητος εἰς τοὺς Ρωμαίους ἀριστοκράτας ἤρξατο τιθεμένη ἐν ἀμφιβόλῳ ἢ ἀφοσίωσις τοῦ μεμονωμένου ἀτόμου εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν Πολιτείαν. Οὕτως, ἀφοῦ διὰ τῆς διεισδύσεως εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν κόσμον τῶν ἑλληνικῶν ἰδεῶν τῆς Ἀνατολῆς ἡ ρωμαϊκὴ συνείδησις εὗρεν ἐν νέον κέντρον εἰς τὸ Ἐγὼ καὶ οὐχὶ πλέον εἰς τὴν Πολιτείαν, αἱ ἐκ παραδόσεως θεωρήσεις καὶ ἀξίαι, αἱ ὁποῖαι ἀπετέλουν μέχρι τότε τὸν πνευματικὸν ὀρίζοντα τῆς Ρώμης, διεσείσθησαν καὶ ἐκλονίσθησαν ἐπικινδύνως. Ἡ παλαιὰ ρωμαϊκὴ παράδοσις ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἤρξατο καταρρέουσα, ἐδημιουργεῖτο δὲ μία νέα ἠθικὴ, μία νέα ἠθικὴ συνείδησις, τὴν ὁποίαν συνῴδευον ὅλαι αἱ κακίαι (φιλαργυρία, χλιδὴ, φιλοδοξία κ.ἄ.), κατὰ τῶν ὁποίων ἔστρεψαν τὰ βέλη των οἱ συγγραφεῖς τοῦ 2ου καὶ 1ου π.Χ. αἰῶνος, ἰδίᾳ ὁ Κάτων, ὁ Λουκίλιος καὶ ὁ Σαλλούστιος. Ὁ Κάτων ἔσυρεν εἰς τὰ δικαστήρια Ρωμαίους εὐγενεῖς, οἱ ὅποιοι, διὰ νὰ ἐξασφαλίσουν εἰς ἑαυτοὺς ἀνέσεις καὶ ὑπερπολυτελεῖ βίον, προέβαινον εἰς παρανόμους ἀργυρολογίας καὶ λεηλασίας τῶν ἐπαρχιῶν, τὰς ὁποίας διεκυβέρνην. Ὁ Κάτων προσεπάθησεν νὰ πατάξῃ τὸν ἐγωισμόν τῆς ἑλληνιστοῦσης Ρωμαϊκῆς ὀλιγαρχίας, δυνάμει τῆς ὁποίας οὐδεὶς πολίτης, ἔστω καὶ ἂν διὰ τῶν πολεμικῶν ἢ ἄλλων κατορθωμάτων του ἐνεφανίζετο ὡς ὑπεράνθρωπος, ἡδύνατο νὰ ὑπεκφύγῃ τὸ μὲν ἐκ τῶν εὐθυνῶν του, τὸ δὲ νὰ τοποθετήσῃ ἑαυτὸν ὑπὲρ-ἀνω τοῦ νόμου.

Κατὰ μαρτυρίαν τοῦ Κορνηλίου Νέπωτος³, ὁ Κάτων ἐν τῷ ἴστο-

1. Knoche V., ἐνθ' ἀνωτ. σ. 158.

2 Schur W, Scipio Africanus und die Begründung der römischen Weltherrschaft, Leipzig 1927, s. 95 ff.

3. Nep., Cat. III 4 Plin., Hist. Nat. VIII 5, 11.

ρικῶ του ἔργῳ «Origines», ἐν τῷ ὁποίῳ ἐξέθετε τὰς ἀντιλήψεις του περὶ τοῦ ρόλου, τὸν ὁποῖον δέον νὰ διαδραματίζῃ τὸ ἄτομον ἐν τῇ Πολιτείᾳ, συνήθιζε νὰ ἀποσιωπᾷ τὰ ὀνόματα τῶν ἀνδρῶν τῶν προσενεγκάντων μεγάλας ὑπηρεσίας εἰς τὴν Πολιτείαν καὶ ὑπεστήριξεν ὅτι ἡ δραστηριότης τούτων δέον νὰ μένῃ ἀνώνυμος, ἀξίαν δὲ μόνον εἶχεν πῶς ἡ Πολιτεία ὠφελήθη. Ἦτο κατὰ τῶν ἐπαίνων τῶν εὐεργετῶν τούτων τῆς Πολιτείας ὑπὸ τῶν ποιητῶν καὶ κατὰ τῶν πρὸς αὐτοὺς ἐκδηλώσεων εὐγνωμοσύνης, διότι ἐθεώρει τὰς πρὸς τὴν Πολιτείαν πράξεις τούτων ὡς πράξεις κρατικῶν λειτουργῶν¹. Οὕτω δὲν ἀναφέρει αὐτοὺς ὀνομαστί, ἀλλὰ διὰ τοῦ τίτλου τοῦ λειτουργήματος αὐτῶν. Ὁ Κάτων τονίζει ὅτι αἱ μεγάλοι νίκαι τῆς Ρώμης δὲν ἦσαν ἐπιτεύγματα τῶν Ρωμαίων εὐγενῶν ὡς στρατηγῶν ἢ ὑπάτων, ἀλλ' ἐπιτεύγματα τῶν Ρωμαίων καὶ Ἰταλῶν στρατιωτῶν. Ὁ Κάτων ἐνδιεφέρετο διὰ τὰς ὁμάδας, διὰ τὴν ἀπρόσωπον μάζαν τῶν στρατιωτῶν καὶ τῶν λαῶν καὶ οὐχὶ διὰ τὸ ἄτομον. Ἡ τοιαύτη στάσις τοῦ Κάτωνος δὲν ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι δὲν ἦτο συνειδητὴ εἰς αὐτὸν ἡ ἀξία τοῦ ἰδίου αὐτῶν ἐγῶ, ἀλλ' ὀφείλεται εἰς ἀντίδρασιν τοῦ πρὸς τὸν τρόπον ζωῆς τῶν συγχρόνων τοῦ Ρωμαίων εὐγενῶν, τὸν ὁποῖον βλέπει ὡς ἀποστασίαν ἀπὸ τοῦ ἔθους τῶν προγόνων των· δι' ὃ κατεπολέμησεν αὐτοὺς οὐ μόνον ἐν τῇ πολιτικῇ, ἀλλὰ καὶ ὡς συγγραφεύς².

Εἰς τὸ ἐπὶ τῇ βάσει ἑλληνικῶν προτύπων καὶ χάριν πολιτικῆς σκοπιμότητος³ γραφὲν ἔργον τοῦ «Origines» ὁ Κάτων ἐκθέτων τὰς πολιτικὰς ἀντιλήψεις τοῦ ἀντιπαραθέτει τὴν Ἰταλίαν ὡς σύνολον εἰς τὰς μεγάλας ἑδαφικὰς δυνάμεις τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς. Συνήθιζε δὲ ὁ Κάτων νὰ βλέπῃ τὴν ὑπεροχὴν τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας ἐπὶ πασῶν τῶν ἄλλων Πολιτειῶν ἐκ τοῦ ὅτι αὕτη ἦτο ἐκφρασις οὐχὶ τοῦ πνεύματος ἐνὸς μόνου, ἀλλὰ πολλῶν· ὅτι αὕτη δὲν ἦτο καρπὸς καὶ ἔργον ἐνὸς ἀνδρός, ἀλλὰ πολλῶν ἀνδρῶν καὶ ἐποχῶν⁴. Κατὰ συνέπειαν ἐστηρίζετο αὕτη οὐχὶ ἐπὶ ἐνὸς συνταγματικοῦ χάρτου, τὸν ὁποῖον συνέλαβεν ὁ νοὺς ἐνὸς θεωρητικοῦ τῆς πολιτικῆς, ἀλλὰ κυρίως ἐστηρίζετο ἐπὶ τῶν ἡθῶν καὶ ἐπὶ τῆς δράσεως τῶν πολλῶν. Κατὰ ταῦτα τὸ ἄτομον πρέπει νὰ ὑπηρετῇ μόνον τὴν δόξαν τοῦ συνόλου. Ἐπίσης τονίζει ὅτι αἱ Ἰταλικάι πόλεις ἔχουν πολλάκις ἑλληνικὴν προέλευσιν καὶ ὅτι ἡ Ρώμη ἐρρύθμισε τὰ ἥθη τῆς κατὰ σπαρτιατικὸν

1. Meyer Ed., *Kleine Schriften* II 486.

2. Klingner Fr., *Cato Censorius und die Krisis des römischen Volkes*, *Die Antike* 10 (1934) 239 ff.; Knoche V., ἐνθ' ἀνωτ., σ. 151 κέξ., *Neue Jahrbücher für Antike und deutsche Bildung* 1938, s. 99 ff.

3. Kienast D., ἐνθ' ἀνωτ., σ. 107.

4. Cic., *De re publ.* II 2-3.

πρότυπον, τουτέστιν ἡ Ἰταλία ἐξ ἐπόψεως καταγωγῆς καὶ πνεύματος ἦτο ἰσαξία παραπλεύρωσ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς ἢ μᾶλλον ὅτι ἡ Ἰταλία καὶ ἡ Ρώμη ὑπερεῖχον τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς ὥς διατηρήσασαι τὸ αὐστηρὸν ἀρχαῖον ἦθος κάλλιον ἢ αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες τῆς μητροπόλεως¹.

Τονίζων ὁ Κάτων ὅτι τὸ ρωμαϊκὸν πολίτευμα εἶναι καλύτερον τῶν ἄλλων πολιτευμάτων τὸ μὲν ὥς μεικτὸν πολίτευμα, τὸ δέ, διότι δὲν εἶναι ἔργον ἐνὸς ἀνδρὸς ἢ μεμονωμένων ἀνδρῶν (ὥς ἐν Κρήτῃ τοῦ Μίνωος, ἐν Σπάρτῃ τοῦ Λυκούργου, ἐν Ἀθήναις κλπ.), ἀλλ' εἶναι ἔργον πολλῶν γενῶν καὶ ἐποχῶν, εἶχε προφανῶς ὑποστή τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Πολυβίου, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ ἔκτον βιβλίον τοῦ ἔργου του ἀναφέρει ὅτι ἡ Ρώμη εἶχε μεικτὸν πολίτευμα καὶ ὅτι τὸ τέλειον μεικτὸν πολίτευμα ἐν Ἑλλάδι ἦτο τὸ τοῦ Λυκούργου, ὁ ὁποῖος διὰ μιᾶς ὀρθῆς ἀναμειξέως τῶν τριῶν τύπων πολιτευμάτων (μοναρχίας, ἀριστοκρατίας, δημοκρατίας) συνεδύασε τὰ πλεονεκτήματά των καὶ παρέλειψε τὰ μειονεκτήματά των².

Ἐν τῶν κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικῶν τοῦ Κάτωνος τοῦ τιμητοῦ ὑπῆρξεν ἡ δυσπιστία καὶ ἐπιφυλακτικότητα τοῦ ἐναντι παντὸς νεωτερισμοῦ. Δὲν συνεπάθει πολλὰς τῶν νέων ἐξελίξεων. Ἡ στάσις του αὐτῇ τῆς ἀκάμπτου ἔμμονῆς του εἰς τὴν παλαιὰν ρωμαϊκὴν νοοτροπία καὶ ἡ ἐχθρότης του πρὸς πᾶν τὸ ξένον εὐρίσκεται εἰς ποιὰν τινα ἀντίθεσιν πρὸς τὴν συγκεντρωτικὴν καὶ οἰκουμενικὴν φύσιν τῶν Ρωμαίων. Ὁ Κάτων ὑπῆρξεν ἡ προσωποποιήσις τῆς ἀρχαίας ρωμαϊκῆς ἀρετῆς. Οἱ ἀγῶνες τοῦ Κάτωνος ἔχουν τὴν σφραγίδα μονομαχίας τοῦ ἀρχαίου πρὸς τὸν νεωτερισμόν, καθ' ἣν ὁ νεωτερισμὸς ἐνίκησεν³. Παρὰ τοὺς ἀγῶνάς του ὁ Κάτων δὲν ἐπέτυχε νὰ καταστείλῃ καὶ ἐξουδετερώσῃ τὸν ὑπὲρ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐνθουσιασμόν καὶ θαυμασμόν τῶν πνευμάτων τῆς Ρώμης καὶ τὴν μεγάλην εὐνοίαν τῆς Ρωμαϊκῆς κοινωνίας πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμόν καὶ τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην. Ἀντελήφθη ὅτι αἱ προσπάθειάι του, ὅπως διαφυλάξῃ ἀκεραίας τὰς ἀρχὰς τῆς ἀρχαίας ρωμῆϊκῆς παιδείας, ἀπέτυχον. Ἀντελήφθη ὅτι εἶχε νικηθῇ ὑπὸ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τοῦ ὁποίου τὴν διείσδυσιν εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν κόσμον εἶχε σφόδρα φοβηθῇ.

Ὁ Κάτων ζήσας εἰς μίαν ἐποχὴν καὶ εἰς μίαν κοινωνίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ ἑλληνομανία εἶχε καταστῇ συρμός, ἡσχολήθη περὶ τὴν Ἑλληνικὴν λογοτεχνίαν καὶ διεπίστωσε πόσον ἡ φιλοσοφικὴ λογοτεχνία τῶν Ἑλλήνων ἦτο ἐπικίνδυνος διὰ τὸν ρωμαϊκὸν βίον καὶ διὰ τοὺς παραδεδομένους τύπους τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτικοῦ βίου. Ἰδιαίτερος ἐφοβήθη τὸν Σωκρατι-

1. Kienast. D., ἔνθ' ἀνωτ., σ. 108.

2. Πολύβ. 6, 10, 12-14' πρβλ. καὶ Kienast D., ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 110-111.

3. Smith R E., Cato Censorius, Greece and Rome 9 (1939-1940) 154.

κὸν σκεπτικισμόν, περὶ τοῦ ὁποίου ἐπίστευεν ὅτι θὰ ἀνέτρεπε τὰς ρωμαϊκὰς ἀξίας καὶ θὰ ἀπέληγεν εἰς τυραννίδα. Οὕτως ἐξεφράσθη δυσμενῶς περὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ χωρὶς ὅμως νὰ ἀρνήται μονολιθικῶς καὶ μετὰ πείσματος πᾶν τὸ ἑλληνικόν. Ὁ Κάτων κατεπολέμει μόνον τὰ μειονεκτήματα μιᾶς τυφλῆς ἀποδοχῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Τινὲς ὑπεστήριξαν ὅτι ὁ Κάτων ὑπῆρξε στενοκέφαλος καὶ ἀντιδραστικὸς Ρωμαῖος μικροαστός, ὅπως βεβαίως ἦτο μέχρις ἐνὸς βαθμοῦ¹, καὶ ὅτι ἐπίστευεν ὅτι ἠδύνατο νὰ ἀναστρέψῃ τὸν ροῦν τῶν αἰῶνων καὶ νὰ ἀνακόψῃ τὴν φορὰν τοῦ εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν κόσμον εἰσελαύνοντος τότε Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ Ἑλληνικοῦ τρόπου ζωῆς, οἱ ὅποιοι ἔφεραν εἰς προσπέλασιν τὸν Ρωμαϊκὸν κόσμον πρὸς τὸν Ἑλληνικόν. Οἱ ὑποστηρικταὶ τοιούτων ἀπόψεων ἐξογκῶνουν καὶ ὑπερβάλλουν² τὴν κίνησιν τοῦ Κάτωνος, τὴν ὁποίαν βλέπουν ὡς ἀνθελληνικήν.

Οἱ τοιαῦτα ὑποστηρίζοντες δὲν ἀποδίδουν δικαιοσύνην εἰς τὸν Κάτωνα, ὁ ὁποῖος ἐξῆ μίαν τραγωδίαν βλέπων τὴν ἐν Ρώμῃ ἠθικὴν κατάστασιν οὐσαν οὐχὶ ἐνθαρρυντικήν, ὡς συμβαίνει εἰς πάσας τὰς μεταβατικὰς ἐποχάς, καὶ κινδυνεῦον νὰ θρυμματισθῇ τὸ οἰκοδόμημα μιᾶς ὁλοκληρωτικῆς συλλήψεως τῆς ζωῆς, εἰς τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀπόλυτον ἐμπιστοσύνην, ἦτοι αἱ ἔθνικαὶ παραδόσεις, αἱ ὁποῖαι δὲν ἔπρεπε νὰ παραδοθοῦν εἰς τὸ ξένον στοιχεῖον χωρὶς νὰ ὑπάρξῃ πρότερον μάχη ἢ διάλογος.

Ἐπίσης οἱ ὑποστηρίζοντες τοιαῦτα λησμονοῦν ὅτι ὁ κηρύξας τὴν περιφρόνησιν πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν λογοτεχνίαν Κάτων, ὁ ὁποῖος παρουσίασεν εἰς τὸν υἱὸν του τὸν ἐκ ταύτης κίνδυνον διὰ τοὺς Ρωμαίους, ἐγένετο δημιουργὸς ἐνὸς σοβαροῦ συγγραφικοῦ ἔργου, εἰς τῶν παραγωγικωτέρων καὶ μεγαλυτέρων συγγραφέων τῆς Ρώμης ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Εἰς τὰ περισωθέντα ἀποσπάσματα τῶν ἔργων τοῦ Κάτωνος ἀπαντῶμεν πλῆθος ἑλληνικῶν ἐπιδράσεων καὶ παραπομπῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν λογοτεχνίαν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Κάτων εἶχε μεγάλην οἰκειότητα πρὸς αὐτὴν καὶ εἶχεν οἰκειοποιηθῇ τὸν θησαυρὸν αὐτῆς. Ὁ Κάτων τριακονταετῆς ἐξέμαθε τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἐπεσκέφθη δὲ καὶ τὰς Ἀθήνας. Ἀνεγίνωσκε τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας ρήτορας καὶ ἱστορικοὺς, ἰδίᾳ τὸν Δημοσθένη καὶ Θουκυδίδην³, ἀναζητῶν εἰς αὐτοὺς παραδείγματα σωφροσύνης καὶ πολιτικῆς εὐγλωτ-

1. O. J. Fogt, *Die römische Republik*², 1951, s. 147 ff. ἐξαίρει λίαν αὐτὴν τὴν πλευρὰν εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦ Κάτωνος κατὰ τοῦ Σκιπίωνος Ἀφρικανοῦ τοῦ πρεσβυτέρου.

2. Βλέπε σχετικῶς L. Alfonsi, *Catone il Censore e l'umanesimo romano*, *La Parola del Passato* IX (1954) 161-176.

3. Πλουτ., Μάρκος Κάτων 2.

τίας. Ἦκουε τὰς διαλέξεις Ἑλλήνων φιλοσόφων. Εὐρίσκετο εἰς φιλικὰς σχέσεις πρὸς τὸν ἱστορικὸν Πολύβιον καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ καὶ εἰς συζητήσεις μετ' αὐτοῦ ἀνέπτυξεν ἰδίαν ρωμαϊκὴν θεωρίαν περὶ Κράτους. Εἰς τὰς οἰκονομικὰς ἐνεργείας τοῦ Κάτωνος, καθὼς καὶ εἰς τοὺς ρητορικοὺς λόγους του, ἀναγνωρίζεται ἑλληνικὴ ἐπίδρασις. Ἡ πραγματεία τοῦ Κάτωνος «*De agricultura*» ἔχει συνταχθῆ ἐπὶ τῇ βάσει ἑλληνικῶν προτύπων. Ἐπίσης ἐξέδωκεν ἑλληνικὴν συλλογὴν γνωμικῶν. Ἐν τῇ ἐγκυκλοπαιδείᾳ του «*Libri ad filium*» ὁ Κάτων οὐ μόνον ἔσχεν ὑπ' ὄψει τοὺς ἑλληνικὰς ἰδέας περὶ παιδείας, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν ἔσχεν ἑλληνικὰ πρότυπα. Ἐπίσης ὁ Κάτων, ἵνα διεισδύσῃ εἰς τὸ παρελθὸν τῶν λαῶν καὶ ἐπιτύχῃ εἰς τὴν συγγραφὴν τοῦ ἱστορικοῦ του ἔργου «*Origines*» προσέφυγεν εἰς ἑλληνικὰ πρότυπα. Τὸ γεγονὸς τοῦτο τῆς ὑπὸ τοῦ Κάτωνος οἰκειοποιήσεως τοῦ θησαυροῦ τῆς Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν αὐτῆς λογοτεχνικῆς δημιουργίας τοῦ Κάτωνος ξενίζει. Ὁ Klingner τὸ ἐχαρκτήρισεν ὡς μίαν «*Paradoxie*»¹. Ἀπασα ἢ λογοτεχνικὴ δραστηριότης τοῦ Κάτωνος δεικνύει τὴν ἀξίαν καὶ σημασίαν, τὴν ὁποίαν οὗτος ἀπέδιδεν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν λογοτεχνίαν. Διὰ τὴν πολεμήσῃ ὁ Κάτων τὴν Ἑλληνικὴν λογοτεχνίαν ἀποτελεσματικῶς ἐχρησιμοποίησεν ὅπλα. Οὗτος, ἐνῶ ἔμενε προσηλωμένος εἰς τὴν ρωμαϊκὴν παράδοσιν, δὲν ἀπέκρουε παντελῶς τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν.

Πλὴν τούτων τὸ ὅτι δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ τοῦ Κάτωνος ὡς μισέλληνος, ὡς τυφλοῦ ἐχθροῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀποδεικνύουν τὸ ὅτι οὗτος ὑπεστήριξε τοὺς Μακεδόνas καὶ ἀνεγνώρισεν εἰς τοὺς Ροδίους τὸ δικαίωμα νὰ λάβουν τὰς προφυλάξεις τῶν, ὥστε νὰ μὴ γίνουν δοῦλοι ὑπὸ τὴν ρωμαϊκὴν μονοκρατορίαν («*ne sub solo imperio nostro in servitute essent*»)². Οὕτω τῷ 167 π.Χ. συζητουμένου ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ Συγκλήτῳ τοῦ Μακεδονικοῦ προβλήματος, δηλαδὴ τῆς τύχης τῆς Μακεδονίας μετὰ τὴν ἡτταν τοῦ Περσέως, καὶ ὑπὸ τινων Ρωμαίων, ἀποβλεπόντων εἰς τὸν πλοῦτον τῆς Μακεδονίας, προταθείσης ἀνακηρύξεως αὐτῆς εἰς Ρωμαϊκὴν ἐπαρχίαν καὶ διαμελισμοῦ τῆς εἰς τέσσαρα κρατίδια ἄνευ δικαιώματος ἐμπορίου καὶ ἐπιγαμίας, ὁ Κάτων κεκηρυγμένος κατὰ πάσης ἀμέσου κυριαρχίας τῆς Ρώμης εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν καὶ ὑπὲρ προσωρινῆς μόνον ἀναμείξεώς της εἰς τὰ ἐκεῖ πράγματα διὰ λόγους ἀσφαλείας της, διὰ λόγου του «*De*

1. Cato Censorius und die Krisis Roms, Römische Geisteswelt⁵, München 1965, s. 45.

2. Gellius, Noct. Att. VI 3, 16· πρβλ. καὶ Gelzer M., Vom römischen Staat, Leipzig, Bd. I (1943), s. 32.

Macedonia liberanda»¹ κατεπολέμησε τὴν ἀνακήρυξιν τῆς Μακεδονίας εἰς Ῥωμαϊκὴν ἐπαρχίαν καὶ ὑπεστήριξε τὴν ἀκίνητοποίησιν τῶν μακεδονικῶν μεταλλείων καὶ τὴν μὴ ἐνοικίασιν τῶν βασιλικῶν κτημάτων εἰς Ῥωμαϊκὰς ἐταιρείας μισθωτῶν².

Ἐτι ἰσχυροτέρα ὑπῆρξεν ἡ ὑπὸ τοῦ Κάτωνος τῷ 168 π.Χ. ὑπεράσπισις τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ρόδου, ὅτε πολεμοχαρὴς τις στρατηγός, ἀποβλέπων εἰς τὸν πλουτισμὸν τοῦ ἐκ τῆς πλουσιωτάτης λείας, καθὼς καὶ εἰς τὸν πλουτισμὸν τῶν ἐνοικιαστῶν φόρων, ἐζήτησε τὴν κήρυξιν πολέμου κατὰ τῆς Ρόδου ὡς τολμησάσης νὰ προσφέρῃ τὴν μεσολάβησίν της κατὰ τὸν πόλεμον τῆς Ρώμης ἐναντίον τοῦ Περσέως³. Τότε ὁ Κάτων ἐξεφώνησεν ὑπὲρ τῶν Ροδίων λόγον, περιληφθέντα εἰς τὸ ἔργον τοῦ «Origines» καὶ ἀποτελοῦντα μνημεῖον ρητορικῆς δεινότητος, πολιτικῆς εὐφυΐας καὶ ἀδεκάστου κρίσεως, ὡς παρατηρεῖ ὁ Kienast⁴. Διὰ τοῦ λόγου τούτου ὁ Κάτων ἀπεκάλυψε τὴν αἰτίαν τοῦ προτεινομένου πολέμου κατὰ τῆς Ρόδου, ἡ ὁποία αἰτία ὑπῆρξεν ὁ πλουτισμὸς ἐνίων στρατιωτικῶν καὶ ἄλλων⁵ καὶ ὑπέμνησε τὴν ἐπὶ τεσσαράκοντα ἔτη τήρησιν ὑπὸ τῆς Ρόδου πιστῶς τῆς φιλίας της πρὸς τὴν Ρώμην μάλιστα κατὰ τοῦ πολέμου τῆς Ρώμης κατὰ τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε' καὶ τοῦ Ἀντιόχου, κατὰ τοὺς ὁποίους οἱ Ρόδιοι ἠγωνίσθησαν παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν Ῥωμαίων, καὶ τὸν πόλεμον τῆς Ρώμης κατὰ τοῦ Περσέως, ὅτε οἱ Ρόδιοι ἐσεβάσθησαν τὴν πίστιν των πρὸς τὴν Ρώμην. Ἐξώρκισε δὲ ὁ Κάτων τοὺς Ῥωμαίους συγκλητικούς, ὅπως μὴ παρίδουν τὰς εὐεργεσίας αὐτὰς τῆς Ρόδου πρὸς τὴν Ρώμην⁶ καὶ συνεβούλευσεν, ὅπως πρὸς τὸ συμφέρον τῆς Ρώμης σεβασθῶν τοὺς φίλους των Ροδίους καὶ κρίνουν αὐτοὺς δικαίως ἢ τοῦλάχιστον συγχωρήσουν αὐτοὺς⁷, διότι ἡ συγγνώμη εἶναι ὠφέλιμος διὰ τὰς ἀνθρωπίνους σχέσεις καὶ σύμφωνος πρὸς τὴν ἐπιείκειαν τῶν προγόνων των⁸. Κατὰ ταῦτα

1. Τούτου ἐσώθησαν δύο μικρὰ ἀποσπάσματα, frg. 160 καὶ 161 M.

2. T. Liv., Ab urbe condita XLV 18.

3. Πολυβ. 29, 19· T. Liv. XLV 3, 3-8.

4. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 124. Περὶ τοῦ λόγου τούτου βλέπε Πολύβ. 30, 4· T. Liv. XLV 20, 4-25. 25, 2-4· Gell. VI 3. 1. Τὸν λόγον τοῦτον, ἀναγνώσας ὁ Gellius, διέσωσεν εἰς ἡμᾶς ἀποσπάσματα αὐτοῦ καὶ δύο παραφράσεις τοῦ περιεχομένου του, § 47 καὶ § 52. Ἀπόσπασμα τοῦ λόγου τοῦ Κάτωνος ἀπαντᾷ καὶ παρ' Ἀππιανῷ (Αἰβ. 290-291).

5. Frg. 168 M. § 52· πρβλ. καὶ Kienast, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 122.

6. Frg. 164 M.

7. § 47 ἐκ τῆς παραφράσεως τοῦ Gellius· πρβλ. καὶ Kienast, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 121.

8. § 47· Kienast D., ἐνθ' ἀνωτ., σ. 123.

ὁ Κάτων ἦτο κεκηρυγμένος κατὰ τῆς ἀμέσου καὶ ὑπὲρ τῆς ἐμμέσου κυριαρχίας τῆς Ρώμης ἐπὶ τοῦ μεσογειακοῦ κόσμου καὶ διατηρήσεως ἐκεῖ ἰσορροπίας δυνάμεων, μόνον δὲ περὶ τὸ τέλος τοῦ βίου του, ὅτε ἐγνώρισε τὴν ἐν Ἀφρικῇ πραγματικότητα, ἀπεμακρύνθη τῆς πολιτικῆς αὐτῆς, προτείνας τὴν καταστροφὴν τῆς Καρχηδόνας, διὰ τῆς ἐπαναλαμβανομένης ὑπ' αὐτοῦ ἐκφράσεως: «censeo Carthaginem esse delendam»¹, ἄπομιν, τὴν ὁποίαν οὐ μόνον ἐπεδοκίμασεν, ἀλλὰ καὶ προήγαγεν ἐνεργῶς ὁ Σκιπίων ὁ Αἰμιλιανός², μετὰ τοῦ ὁποίου ὁ Κάτων εὐρίσκετο εἰς λίαν φιλικὰς σχέσεις³, ὡς εὐρίσκετο εἰς φιλικὰς σχέσεις καὶ πρὸς τὸν πατέρα τοῦ Αἰμιλιανοῦ καὶ νικητὴν τῆς Πύδνης Αἰμίλιον Παῦλον⁴.

Ἡ ἀντίδρασις τοῦ ἑλληνοφόβου Κάτωνος καὶ τῶν ὁπαδῶν του δὲν ἀπέτρεψε τὴν φυσικὴν συνέχειαν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἀπὸ τὸ μοιραῖον καὶ δὲν ἐπέτυχεν ἄλλο τι, εἰ μὴ νὰ ἀναζωπυρήσῃ καὶ κρατήσῃ ἀγρύπνους τὰς ἐνδογενεῖς δυνάμεις καὶ ἐνεργείας, τῶν ὁποίων ἔγεμε τὸ ὄριμον πνεῦμα. Θὰ ἦτο πράγματι δυνατόν νὰ θεωρηθῇ παράδοξον, καὶ τοιοῦτο πράγματι φαίνεται εἰς ἐκείνον, ὁ ὁποῖος εὐρίσκεται εἰς τὴν ἐπιφάνειαν

1. Περὶ τῆς ρήσεως αὐτῆς τοῦ Κάτωνος βλέπε Little, The Authenticity and Form of Cato's Saying «Carthago delenda est», The classical Journal 29(1933-34) 429-435.

2. Gelzer M., Nasicas Widerspruch gegen die Zerstörung Karthagos, Philologus 86(1931)288 ff. Brink O.C. and Walbank W. F., The construction of the sixth Book of Polybius, The Classical Quarterly 48 (1954) 104.

3. Astin A. E., Scipio Aemilianus and Cato Censorius, Latomus XV (1956) 158-180, ἰδίᾳ σελ. 168 καὶ 180.

4. Βλέπε Münzer F., Römische Adelsparteien und Adelsfamilien, Stuttgart 1920, s. 247. Bilz K., Die Politik des P. Cornelius Scipio — Aemilianus, Stoccarda 1935, s. 11, 27, 30-34. Ἀντιθέτως μεγίστη ὑπῆρξεν ἡ ἐχθρότης καὶ τὸ μῖσος τοῦ Κάτωνος κατὰ τοῦ Σκιπίωνος Ἀφρικανοῦ τοῦ πρεσβυτέρου, ἰδίᾳ μετὰ τὸν πόλεμον κατὰ τοῦ Ἀντιόχου, διότι ὁ Σκιπίων ὁ Ἀφρικανὸς ὁ πρεσβύτερος ἐν τῇ ἐκ τῶν πολεμικῶν κατορθωμάτων του ἐπάρσει του περιεφρόνει τοὺς ἐκ παραδόσεως τύπους καὶ τὸ κύρος τῆς Συγκλήτου. Ὅτε τῷ 187 π.Χ. τὸ κύρος τοῦ Σκιπίωνος τοῦ Ἀφρικανοῦ τοῦ πρεσβυτέρου ἐν τῇ Συγκλήτῳ εἶχεν ἐξασθενήσει, τότε ὁ Κάτων ἐπλήξεν αὐτόν. Κατηγόρησε τὸν Σκιπίωνα τὸν Ἀφρικανὸν καὶ τὸν ἀδελφόν του ἐπὶ καταχρήσει δημοσίων χρημάτων, ὡς σφετεριστὰς χρημάτων δοθέντων ὑπὸ τοῦ Ἀντιόχου. Ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ἀφρικανοῦ κατεδικάσθη, ὁ δὲ Ἀφρικανὸς ἀπέσχε τοῦ δημοσίου βίου μέχρι τοῦ θανάτου του, ἐπισυμβάντος τῷ 183 π.Χ.· βλέπε σχετικῶς Πολύβ. 21, 17, 5, 23, 14, 7-11· Διόδ. 29, 21· Ἀππιαν., Συρ. 38· Gell., Noct. Att. IV 1, 7. IV 18, 3-5· Tit. Liv. XXXVII 45, 14. XXXVIII 55, 10-2. 54-55. 53, 8. 56, 3. XXXIX 52, 1-6· πρβλ. καὶ Th. Mommsen, Röm. Forsch. II 432 ff. Fraccaro, I processi degli Scipioni, Studi storici per l' antic. classica IV(1911) 376 sgg. De Sanctis, Storia dei Romani IV, 1, 591-592 sgg. 595 sgg. Scullard, Roman Politics 220-150 B. C., Oxford 1951, p. 290 ff.

τῆς συγκρούσεως τῶν ἰδεῶν, τῶν κοσμοθεωριῶν, τὸ ὅτι αὕτη αὕτη ἡ ἀντίδρασις τοῦ Κάτωνος, ἐν τῇ ἀδυναμίᾳ του, ὅπως κατανοήσῃ πόσον ἡ ἀνανέωσις εἶχεν ὠριμάσει ἐν τῇ Ἱστορίᾳ, συνέβαλε κατ' οὐσίαν εἰς τὸ νὰ κάμῃ τὴν διαδικασίαν τῆς ἀνανεώσεως νὰ ὑποπέσῃ εἰς τὴν καθαρωτέραν καὶ αὐθεντικωτέραν ρωμαϊκὴν συνείδησιν· τουτέστι συνέβαλεν, ὥστε νὰ συντελεσθῇ ἐσωτερικῶς, αὐθεντικῶς καὶ ἱστορικῶς μία ρωμαϊκὴ πρόοδος καὶ ἀνάπτυξις, ἀφαιρουμένου ὑπὸ τῆς ἀγρύπνου καὶ ἐλευθέρας ρωμαϊκῆς συνειδήσεως παντὸς ἀνωφελοῦς καὶ ἀσυμβιβάστου πρὸς τὸ ρωμαϊκὸν πνεῦμα ξένου στοιχείου. Ἡ Ρώμη δὲν ἐπέτρεψεν εἰς ἑαυτὴν τὸν ἐξελληνισμὸν οἰουδήποτε ζωτικῷ τμήματι τοῦ πραγματικῷ βίου της, ἀλλ' ὅσῳ περισσότερον αὕτη ὑπετάσσετο εἰς τὴν ἀναμορφωτικὴν ἀγωγὴν τῆς Ἑλλάδος, τοσούτῳ ἐμφανέστερον ἀπεκαλύπτετο ἡ φυσικὴ ἐνέργεια καὶ ὁ δυναμισμὸς τοῦ ἐθνικοῦ βίου της.

Ὁ ἀγὼν τοῦ Κάτωνος κατὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ὑπῆρξε καρποφόρος, διότι ὠδήγησε διὰ τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος εἰς μίαν διαμόρφωσιν τῶν Ρωμαίων βαθυτέραν ἐκείνης, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ὠδήγει ἡ ἄβουλος παράδοσις. Ὁ Ρωμαϊσμός παλαίσας πρὸς τὸν Ἑλληνισμὸν ἐδέχθη βαθεῖαν ἐπίδρασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ μετεμορφώθη¹. Εἰς μίαν γνησίαν σύνθεσιν ρωμαϊκῆς οὐσίας καὶ ἐλληνικοῦ πνεύματος ὁ Κάτων συνέβαλε περισσότερον τῶν ἐλληνιζόντων συμπατριωτῶν του, οἱ ὅποιοι εἶχον ἐξοικειωθῇ μόνον πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν μορφήν τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ Κάτων διὰ τῶν ἀγώνων του συνέβαλεν εἰς τὸ νὰ κατανοηθῇ ὅτι μόνον διὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἡδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ ὁ ἐξευγενισμὸς τῆς Ρωμαϊκῆς φυλῆς.

Ὁ Κάτων διὰ τε τὴν διδασκαλίαν του καὶ τοὺς ἀγῶνάς του ὑπὲρ τῶν *mores maiorum* ὑπῆρξε συμπαθέστατος εἰς τὰς Ρωμαϊκὰς μάζας, αἱ ὁποῖαι τὸν ἐψήφισαν. Ἐπὶ πλέον αὐταὶ ἀνήγειραν πρὸς τιμὴν τοῦ ἀνδριάντα του μετ' ἐπιγραφῆς εἰς τὸν ναὸν τῆς *Salus* οὐχὶ διὰ τὰς πολεμικὰς του πράξεις, ἀλλὰ διότι ὡς τιμητὴς συνέβαλεν εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἡ ὁποία εἶχεν ἀπολέσει τὴν ἰσορροπίαν της ἐνεκα τῆς φιλαργυρίας, τῆς ἐσωτερικῆς διχονοίας καὶ τῆς φιλοδοξίας.

Ἐκ τῶν πλέον ἐνθέρμων καὶ ἀποφασιστικῶν ὁπαδῶν τῆς ἀντιδραστικῆς κινήσεως τοῦ Κάτωνος ὑπῆρξεν ὁ κομικὸς ποιητὴς Πλαῦτος. Οἱ κομικοὶ ποιηταὶ τῆς τότε ἐποχῆς ὑφίσταντο τὴν ἐπίδρασιν τῶν ρευμάτων τῆς ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν ἔζων καὶ ἐστοίχουν ἀποφασιστικῶς εἰς ἓν κόμμα, διεξάγοντες πολεμικὴν καὶ σκώπτοντες μετὰ τραχύτητος τὰς ἀντιθέτους τάσεις. Ὁ Πλαῦτος ἐξεπροσώπει μετὰ τοῦ Κάτωνος τὴν

1. Klingner Fr., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 63-65.

συντηρητικὴν ἰδεολογίαν, τὴν ἄποψιν τῆς ἰθαγενοῦς ἀντιδράσεως ἐναντὶ τῶν νέων ἑλληνικῶν πολιτιστικῶν ρευμάτων, τὰ ὁποῖα κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν εἰσέδυσαν νικηφόρος εἰς τὰ διάφορα στρώματα τῆς Ρωμαϊκῆς κοινωνίας.

Ὁ Πλαῦτος ἔζησεν εἰς μίαν τῶν περιόδων τοῦ βαθυτέρου καὶ ταχυτέρου μετασχηματισμοῦ, τὸν ὁποῖον ἐγνώρισεν ἡ Ἱστορία. Οὗτος γνωρίσας τοὺς κινδύνους καὶ τὰς ἀγωνίας τῶν χρόνων ἐκείνων, ἡσθάνθη στενοχωρίαν καὶ διείδε τὰς συμφορὰς ἐκ τῆς εἰσβολῆς κακῶν συνθηεῶν τοῦ Ἑλληνιστικοῦ κόσμου εἰς τὸ ἐθνικόν του ἔδαφος. Αἱ κλίσεις τῶν συγχρόνων του ἑλληνιζόντων Ρωμαίων πρὸς τὴν πολυτέλειαν καὶ τὰς ἀβρότητας καὶ ἡ μεθ' ὑπερφανείας περιφρόνησις τῶν νέων γενεῶν πρὸς τὴν ἀπειροκαλίαν τῶν ξενοφόβων Ρωμαίων εἶχον ἀντανακλάσεις εἰς αὐτὸν καὶ τοῦ προεμήθευσαν διὰ τῶν υπερμέτρων ἐκδηλώσεων καὶ καταχρήσεών των θέματα πρὸς διακωμώδησιν καὶ γέλωτα.

Ὁ Πλαῦτος διὰ τῶν κωμωδιῶν του ἠθέλησε νὰ ἐκφράσῃ καὶ παράσχῃ εἰκόνα τοῦ καθ' ἡμέραν ρωμαϊκοῦ βίου. Οὗτος παρετήρει καὶ ἐσημείου τὰς παραμορφώσεις καὶ ὑπερβολὰς τῆς συγχρόνου του Ρωμαϊκῆς κοινωνίας, ὥς καὶ τὰ πλέον ἀνάγλυφα καὶ ἀδρά χαρακτηριστικὰ αὐτῆς. Εἰς τοῦτο ὁ Πλαῦτος ἐβοηθήθη, διότι εἶχεν εὐρύτητα γνώσεων ἀναφερομένων εἰς τὸν Ἑλληνικὸν κόσμον. Αἱ περὶ Πλαύτου ἔρευναι, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν γλῶσσαν, μετρικὴν καὶ τὰ cantica αὐτοῦ, ἔδειξαν ὅτι ὁ ποιητὴς εἶχε βαθεῖαν γνῶσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ τῆς γλώσσης του, ἡ ὁποία γνῶσις ἀπέκλειε πᾶσαν δυνατότητα λαϊκοῦ αὐτοσχεδιασμοῦ. Ὁ Α. Kiessling¹ ὑπεστήριξεν ὅτι ὁ Πλαῦτος τὰ ὅσα ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου παρέχει εἰς τὰς κωμωδίας του ἀνέλαβεν μηχανικῶς ἐκ τῶν ἑλληνικῶν προτύπων του χωρὶς νὰ κατανοῇ αὐτὰ ὁ ἴδιος καὶ χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρεται περὶ τοῦ ἂν οἱ θεαταὶ τῶν κωμωδιῶν του ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ἀντιληφθοῦν αὐτὰ². Τὸ ὑπερβολικὸν τοῦ ἰσχυρισμοῦ αὐτοῦ κατέδειξεν ὁ Fraenkel, ὁ ὁποῖος ὑπεστήριξεν ὅτι δὲν δύναται νὰ ἀνέρχεται εἰς Ἑλληνας ποιητὰς ἡ παρὰ Πλαῦτον παρατηρουμένη κατάχρησις τῶν ἑλληνικῶν μύθων εἰς οὐχὶ τιμητικὰς συγκρίσεις καὶ διὰ χειλέων δούλων γιγνομένης³.

Ὁ Πλαῦτος ἀνατρέπων τὴν δομὴν τῶν ἑλληνικῶν προτύπων του καὶ ἐπιτυγχάνων τὸν ἐκρωμαϊσμόν των ἐδημιούργει εἰς τὰς κωμωδίας του σκηνάς, αἱ ὁποῖαι φέρουν συχνότατα εἰς τὰς Ἀθήνας, τὰς Θήβας, τὴν

1. *Analecta Plautina*, Greifswald II, p. 9.

2. Seaman M. Wil., *The Understanding of Greek by Plautus* 'Audience, *The Classical Journal* 50(1954) 115-119.

3. *Plautinisches in Plautus*, Berlin 1922.

Σικυώνα, τὴν Ἐπίδουρον, τὴν Αἰτλίαν καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος¹ καὶ ἐκφράζουν τὴν περιφρόνησιν τοῦ ποιητοῦ πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμόν, πρὸς τὴν ἑλληνικὴν μόρφωσιν. Τὰ ἐπὶ σκηνῆς πρόσωπα τοῦ Πλαύτου διὰ τῶν ἰσχυρισμῶν των ἐπιτίθενται ἀποφασιστικῶς κατὰ τῶν ἐλληνιζόντων Ρωμαίων². Εἰς τὰς κωμῳδίας του ὁ Πλαῦτος παρουσιάζει ἡθ. ἐπιτηδεύσεις καὶ ἡδονὰς μὴ συμφωνούσας πρὸς τὰ αὐστηρὰ ἡθ. τῶν Ρωμαίων θεατῶν καὶ ὑπομνήσκει ὅτι οἱ περὶ ὧν ὁ λόγος ἐν ταῖς κωμῳδαῖς του εἶναι Ἕλληνες. Παρατηρήσας ὁ Πλαῦτος τὸν εἰς μεγάλην ἔκτασιν παρασιτισμόν ἐν Ρώμῃ διέγραψε καὶ ἀνεβίβασεν ἐπὶ τῆς σκηνῆς μίαν τῶν ταπεινότερων μορφῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς κοινωνίας· διέγραψε τὸν τύπον τοῦ γρακύλου ψευδομένου, δολίου καὶ παρασίτου ἐν Ρώμῃ³. Ὁ Πλαῦτος μάλιστα ἐπλασε καὶ ἰδιαιτέρους ὅρους πρὸς δήλωσιν τοῦ τότε ἑλληνικοῦ τρόπου ζωῆς. Οὕτως ἐπλασε τὸ ρῆμα *graecissare*⁴, ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ μιμεῖσθαι τὰς ἑλληνικὰς συνηθείας, ὡς καὶ τὰ ρήματα *congraecare* ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ κατασπαταλᾶν τι ἑλληνικῶς καὶ *pergraecari* ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ διατελῶν ἑλληνίζων ἢ κωμάζων, ἐν κραιπάλῃ διατελῶ, μεθύω κατὰ ἑλληνικὸν τρόπον⁵. Ἐπίσης ὁ Πλαῦτος μετέγραψεν ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης ἀναλόγους ὅρους⁶.

Ἰδίᾳ ὁ Πλαῦτος ἐσκώψε δηκτικῶς τὴν μανίαν τῶν συμπατριωτῶν του περὶ τὴν χρῆσιν ἑλληνικῶν γλωσσικῶν δανείων καὶ νεολογισμῶν οὐ μόνον πρὸς ἔκφρασιν ἀπαιτήσεων τοῦ βίου καὶ νέων συλλήψεων, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἐπίδειξιν συμμορφώσεως αὐτῶν πρὸς τὸν συρμόν. Ὁ Πλαῦτος παρέχει τοὺς ἑλληνισμοὺς αὐτοὺς εἰς τὸ ρωμαϊκὸν κοινὸν διὰ τῶν χειλέων ἀγροίκων καὶ χυδαίων δούλων ἐκφραζόντων γελοῖα περιστατικὰ ἐν συνδυσμῷ πρὸς τὴν χρῆσιν μύθων, διὰ τῶν ὁποίων γίνονται λίαν προσβλητικαὶ συγκρούσεις πρὸς ἱστορικὰ πρόσωπα τῆς Ἑλλάδος, πρᾶγμα, τὸ ὁ-

1. Knapp Ch., Travel in ancient times as seen in Plautus and Terentius, The Classical Philology 2 (1907) 2-5. Perna Raf., L'originalità di Plauto, Bari 1955, p. 3. Ἡλιοπούλου Ν. Κ., Ἡ πολιτικὴ τῆς Ρώμης κλπ., σ. 34 καὶ σημ. 138.

2. Trinum. 28-38.

3. Draper W. J., Follstaff and the Plautine Parasite, The Classical Journal 33 (1938) 390-401.

4. Menaechmi 7· πρβλ. καὶ Horat., Sat. II 2, 11.

5. Bacch. 742-743, 812-813. Most. 939-960. Poen. 602-603. Truc. 87.

6. Οὕτως ὁ Πλαῦτος μετέγραψεν εἰς τὴν Λατινικὴν γλῶσσαν τὸ ἑλληνικὸν ρῆμα μαλακίζεσθαι, τὸ ἔχον τὴν ἐννοίαν τοῦ χαυνοῦσθαι, ἐκθλύνεσθαι, δεικνύειν ἀδυναμίαν ἢ δειλίαν· Bacch. 73: «malacissandus es».

ποῖον ἀπετέλει ἀνθελληνικὴν διακωμῶδισιν τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ¹.

Οὕτως ὁ Πλαῦτος ἐνήργει ὥς εἰς προπαγανδιστὴς εἰς ὄφελος τῶν ἐν Ρώμῃ ἀνθελλήνων, ὥς εἰς ἀνθέλλην. Ἴσως ὁμως δὲν ἦτο ἐκ συνειδήσεως ἀνθέλλην. Πάντως οὗτος διὰ τῶν θεατρικῶν του ἔργων ἔσκωπε τὸν Ἑλληνισμόν μετὰ τῶν λαϊκῶν μαζῶν καὶ διὰ τὰς λαϊκὰς μάζας, αἱ ὁποῖαι διὰ μέσου τῆς σκηνικῆς παραισθήσεως καὶ αὐταπάτης ἐφαντάζοντο ὅτι ἐβλεπο αὐτοδιδομένην τὴν ζωὴν τῶν Ἑλλήνων. Οὕτως ἐδημιουργοῦντο εἰς αὐτὰς κακαὶ ἐντυπώσεις εἰς βάρος τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἐκ τῶν πλέον ἐνθέρμων ὁπαδῶν τοῦ Κάτωνος ὑπῆρξε καὶ ὁ ἐπικός καὶ δραματικός ποιητὴς Ναΐβιος. Οὗτος καίτοι ἐδανείζετο τὰ θέματα τῶν θεατρικῶν ἔργων του ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου καὶ κατέβαλλε προσπαθείας διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἐν Ἰταλίᾳ, ἐν τούτοις δὲν ἐδίστασε νὰ ταχθῇ ὑπὸ τὴν σημαίαν τοῦ Κάτωνος καὶ νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν ἰδεολογίαν καὶ τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ.

Ὁ Ναΐβιος παρουσίαζεν εἰς τὰ ἔργα του τὰς ὑπερβολὰς τοῦ ἑλληνικοῦ τρόπου ζωῆς, ὁ ὁποῖος εἰσαχθεὶς εἰς Ρώμην ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς διέφθειρε τὰ ρωμαϊκὰ ἥθη. Ἐκατηρίαζε τὰς ἀδυναμίας τῶν Γραικῶν καὶ ἦτο ἀνοικτίρμων εἰς τὰ σκώμματα του κατὰ τῆς ἑλληνιζούσης ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας, τῆς ὁποίας ἔσκωπε τὰ ἔκλυτα ἥθη, τὴν κενοδοξίαν καὶ ἄλλας κακίας. Διὰ τὰ κατὰ τῆς Ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας σκώμματα του αὐτὰ ὁ Ναΐβιος ἐδοκιμάσθη δεινῶς².

Μεταξὺ τῶν πρώτων ὁπαδῶν τῆς ἀντιδράσεως κατὰ τῆς ξενομανίας, κατὰ τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῶν πάντων ἐν Ρώμῃ καὶ ὑπὲρ τῆς διαμορφώσεως ἐθνικῆς Ρωμαϊκῆς λογοτεχνίας ὑπῆρξε καὶ ὁ ποιητὴς Κόιντος Ἐννιος. Οὗτος ὑπῆρξε κατὰ τὸ ἥμισυ Ἕλλην τὴν καταγωγὴν καὶ ἐκολακεύετο λέγων εἰς τὸ ἔπος του «*Annales*» ὅτι εἶχε καταστήσει τοὺς Ρωμαίους τελείους Ἕλληνας³.

Οὗτος ἀπεκάλυπεν εἰς τοὺς Ρωμαίους τοὺς θησαυροὺς τῶν ὁμηρικῶν ἔπων. Ἐπίσης μετέφρασε τὸν Εὐριπίδην καὶ ἐγνώρισεν εἰς τοὺς Ρωμαίους τὸ ἔργον αὐτοῦ καὶ τὰς ὀρθολογιστικὰς τάσεις του. Εἰσήγαγεν εἰς τὴν Ρώμην τὴν Ἀλεξανδρινὴν λογοτεχνίαν⁴, μιμηθεὶς κατὰ τὴν σύν-

1. Πρβλ. καὶ Ἡλιοπούλου Ν. Κ., Ἡ πολιτικὴ τῆς Ρώμης κλπ., σ. 36.

2. Βλέπε Ἡλιοπούλου Ν. Κ., *Audiatur et altera pars*, Ἐν Ἀθήναις 1964, σελ. 23-56· πρβλ. καὶ Frank T., *Naevius and Free Speech*, *Amer. Journal of Philology* XLVIII (1927) 105 ff.

3. Cic., *Cat. maior* V 14.

4. Lafaye, *L'alexandrinisme et les premiers poètes latins*, *Revue internationale de l'enseignement*, 15 Sept. 1893.

θεσιν τοῦ ποιήματός του «Sota» τὸν ποιητὴν Σωτάδην. Συνέγραψε τὸ διδακτικὸν τοῦ ἔπος «Hedupagetica» συμφώνως πρὸς τὸν Ἀρχέστρατον τῆς Γέλας¹. Συνέγραψεν ἐπίσης τὸ πυθαγόρειον φιλοσοφικὸν ἔργον «Ericharmus» καὶ τὸ ἔργον «Euhemerus», ὅπερ εἶναι μετάφρασις τοῦ ἔργου τοῦ Εὐημέρου «Ἰερὰ Ἀναγραφή».

Καίτοι ὁ ἰδεολογικὸς καὶ θρησκευτικὸς κόσμος, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ Ἐννιος ἐγαλοῦχει καὶ ἔτρεφε τὴν πίστιν καὶ ἔξαρσιν αὐτοῦ, ἦτο ξένος πρὸς τὴν πατροπαράδοτον πίστιν καὶ εἶχε διαποτισθῇ ὑπὸ τῶν Πυθαγορείων καὶ Εὐημερικῶν δογμάτων, ἐν τούτοις ὁ ποιητὴς οὗτος ἐπεζήτηε νὰ μετριάσῃ τὸν διὰ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν ἐνθουσιασμὸν τῶν Ῥωμαίων καὶ ἐπρέσβευεν ὅτι ἡ πρόοδος καὶ ἡ εὐδαιμονία τῆς Ῥωμαϊκῆς Πολιτείας καὶ κοινωνίας δὲν ἔγκειται εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῶν Ἑλλήνων, ἀλλ' εἰς τὰ ἀρχαῖα Ῥωμαῖκα ἦθη καὶ τὰ παραδείγματα τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τῆς Ρώμης².

Μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἀκραίων πολιτικῶν καὶ πνευματικῶν ἰδεολογιῶν καὶ ἀνταγωνιστικῶν θέσεων καὶ τάσεων, ἦτοι μεταξὺ τῆς κινήσεως καὶ τάσεως τῶν ἑλληνομανῶν καὶ τῆς κινήσεως τῶν ξενοφόβων καὶ ἑλληνοφύβων συντηρητικῶν Ῥωμαίων ὑπὸ τὸν Κάτωνα ἐδημιουργήθη παραλληλῶς ἑτέρα πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ κίνησις, ἡ φιλελληνικὴ κίνησις ἐνὸς ὁμίλου πολιτικῶν, στρατιωτικῶν καὶ πνευματικῶν προσωπικοτήτων, ὁ ὁποῖος φέρει τὸ ὄνομα Σκιπιωνικὸς κύκλος.

Ἡ φιλελληνικὴ αὕτη κίνησις τοῦ 2ου π.Χ. ἰδίου αἰῶνος, ἡ ὁποία ὑπῆρξεν ἡ σημαντικωτέρα ἴσως πνευματικὴ κίνησις τῆς Ἀρχαιότητος, ἀπετέλεσεν ἀκόμη καὶ διὰ τὸν νεώτερον πνευματικὸν πολιτισμὸν τὸ παράδειγμα τῶν ὑψηλοτέρων πνευματικῶν κορυφῶν, εἰς τὰς ὁποίας θὰ ἠδύνατο νὰ φθάσῃ ὁ εἰδωλολατρικὸς κόσμος.

Ὁ Σκιπιωνικὸς οὗτος κύκλος ὑπῆρξε μέγα πνευματικὸν κέντρον, τὸ ὁποῖον ἀπέβη κέντρον ἀναζωπυρήσεως, προβολῆς καὶ ἐξαπλώσεως τῶν κοινωνικῶν καὶ πνευματικῶν ἑλληνικῶν ρευμάτων, τὰ ὁποῖα εἰς τὸν κύκλον τοῦτον ἴσταντο, τὸν ἐθέρμαινον καὶ συνέθετον τὸ κλίμα, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ ἐβυθίζοντο καὶ θὰ ἀπερροφούντο οἱ σπόροι ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐγονιμοποιοῦν, θὰ ἐξέτρεφον καὶ θὰ ἐπραγματοποιοῦν τὴν παρουσίαν νέας κοινωνίας καὶ θὰ ἐδημιουργοῦν τὰς οὐσιώδεις προϋποθέσεις τῶν μελλοντικῶν ἀναπτύξεων.

Ὡς γνωστόν, ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ἐπεξέτεινε τὸν γεωγραφικόν, πο-

1. Ennius XCI (Vahlen).

2. Annal. frg. 500 (Vahlen²): «Moribus antiquis res stat Romana virisque».

λιτικὸν καὶ πνευματικὸν ὀρίζοντα τῶν Ἑλλήνων καὶ συνέλαβε σχέδιον διελεύσεως ἐκ τῶν λαῶν καὶ συγχωνεύσεως τῶν διαφόρων ἐθνοτήτων, τῶν ὁποίων τὰς χώρας διήλθε καὶ κατέκτησε, καὶ σεβασμοῦ τῶν θρησκευτικῶν καὶ πολιτικῶν θεσμῶν των. Οἱ λαοὶ οὗτοι εἶδον τὴν ἐκ τῶν χωρῶν των διέλευσιν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ὡς διέλευσιν ἐνὸς ἐλευθερωτοῦ καὶ ἀνορθωτοῦ, διὰ τοῦτο καὶ ἠξιώθη οὗτος τοῦ τίτλου τοῦ δημιουργοῦ παγκοσμίου πολιτισμοῦ. Ἡ πνευματικὴ κληρονομία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος διὰ τῆς ἐπαφῆς της μετὰ τῶν ἀνατολικῶν πολιτισμῶν, πρὶν οἱ Ρωμαῖοι περισυλλέξουν αὐτήν, εἶχεν ὑποστῇ βαθείας παραμορφώσεις καὶ τροποποιήσεις καὶ εἶχε περιβληθῇ νέας μορφάς. Ἡ πολιτικὴ, οἰκονομικὴ καὶ ἠθικὴ ἀνέλιξις αὐτῇ κατέληξεν εἰς τὸν κοσμοπολιτισμὸν καὶ εἰς τὸν ἀτομισμὸν, τάσεις, αἱ ὁποῖαι, πόρρω ἀπέχουσιν ἀπὸ τοῦ νὰ ἀποκλείσουν ἢ μὲν τὴν δέ, ἀνεπτύχθησαν καὶ ἐπεξετάθησαν ὡς δύο κόσμοι, προερχόμενοι ἐκ τοῦ αὐτοῦ κορμοῦ, ὡς ἐξῆς.

Ὁ Ἕλλην, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν 5ον καὶ 4ον π.Χ. αἰῶνα ἦτο ἀπαραίτητον μέλος τοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ Κράτους, ἐκπεσοῦσης τῆς ἀρχαίας Πόλεως ὑπὸ τὴν διαμάχην τῶν Ἑλληνιστικῶν μοναρχιῶν, αἱ ὁποῖαι ἠκολούθησαν εἰς τὴν καταστροφὴν τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου, ἐν τῇ νῆα καταστάσει τοῦ ὑψηλοῦ ἀπέμενε ὡς ἓν ὃν μονάζον· ἀπερίσπαστος δὲ πλεόν καὶ μὴ ἀπορροφούμενος ὅς τῆς πολιτικῆς ζωῆς συγκεντροῦται εἰς ἑαυτόν, παρατηρεῖ διὰ πρώτην φορὰν ἓνα ὁλόκληρον κόσμον ἀνεξερευνήτον, διὰ νὰ τὸν κατακτήσῃ καὶ διὰ νὰ δημιουργήσῃ ἐτέραν ὥραϊαν αὐτοκρατορίαν, ἡ ὁποία ὡς σύνορα θὰ εἶχε τὰ ὅρια τοῦ κόσμου ἢ μᾶλλον τὰ ἄνευ συνόρων βασίλεις τοῦ πνεύματος. Εἶναι μία ζύμη, μία κίνησις, ἡ ὁποία εὕρισκε τὴν δύναμιν τῆς ἀναγεννήσεως, τῆς ἀναδημιουργίας καὶ τῆς ἐξαπλώσεως ἐτι περισσότερον κατὰ τὴν ἀνακάλυψιν καὶ ἀναγνώρισιν τοῦ Ἑγῶ, εἰς μίαν οἰκουμενικότητα, εἰς μίαν παγκοσμιότητα, ἡ ὁποία ἠδύνατο νὰ τακτοποιήσῃ τὰς νέας ἀπόψεις, αἱ ὁποῖαι ἐτίθεντο ὑπὸ τῆς σκέψεως καὶ τῆς ἱστορίας.

Ὁ Ἑλληνιστικὸς ἄνθρωπος τίθεται εἰς τὸ κέντρον τῆς ἱστορίας, διατηρεῖται ὡς οὐσιώδης δημιουργὸς δύναμις, ἡ ὁποία γράφει τὴν ἰδίαν τὴν ἱστορίαν ἐν τῇ πλεόν ἀνθρωπιστικῇ καὶ παγκοσμίᾳ ἐννοίᾳ της. Οὗτος ἐξέρχεται τοῦ σκοτεινοῦ ἀπροσώπου του, διὰ νὰ σπεύσῃ ἀνὰ τὸν κόσμον καί, φέρων μεθ' ἑαυτοῦ ὅσα ἐκ τοῦ παρελθόντος πιέζουν αὐτόν, βαίνει πρὸς τὰ σύνορα τῆς ἰδίας αὐτοῦ προσωπικότητος καὶ τῆς παγκοσμίου ζωῆς. Ὁ Ζήνων καὶ ὁ Ἐπίκουρος σημειοῦν τὰ ὅρια, ἐντὸς τῶν ὁποίων κινεῖται, ζυμοῦνται καὶ προχωρεῖ ἡ νέα ἱστορικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ συνειδήσις. Ὁ Ζήνων ὑπερπηδῶν τὰ στενόχωρα καὶ ἐγωϊστικὰ σύνορα τοῦ ἀτόμου ἠῦρνε τὸ βλέμμα ἐπὶ τῆς ἀνθρωπότητος, ἥτοι ἔδειξεν εἰς αὐτὴν τὴν ἀρετὴν

τοῦ κοινωνικοῦ βίου, τὴν ἔννοιαν τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς παγκοσμίου ὑποχρέωσης καὶ εὐθύνης.

Ἀντιθέτως ὁ Ἐπίκουρος ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος, ὁ ὁποῖος ἔδωσεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὴν αἴσθησιν τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς των, τὴν καθαρτικὴν ἀξίαν, τὴν ἡδονιστικὴν καὶ κοινωνικὴν τῆς ζωῆς τῆς σκέψεως, ἀφοῦ ὁ Ἑλληνιστικὸς ἄνθρωπος ἀποσπᾶται τοῦ κόσμου καὶ ζῇ τὴν ἐνδόμυχον καὶ μυστικὴν χαρὰν τῆς σκέψεως καὶ οἰκοδομεῖ οὕτω τὸ ἐσωτερικὸν οἰκοδόμημά του, δηλαδὴ μελετᾷ καὶ ἐναρμονίζει τὰς βαθεῖας κινήσεις, αἱ ὁποῖαι ἐνεργοῦνται, καὶ τὰς αἰτίας, αἱ ὁποῖαι κινοῦν τὰ ἀνθρώπινα πάθη.

Ἐξ ἄλλου συνέπιπτεν ἐν τούτῳ ὁ Στωικισμὸς, ὁ ὁποῖος, καίτοι ἦτο μία κοσμοπολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ φιλοσοφία, ἐν τούτοις εἶχε γραμμὰς καθαρῶς ἀτομιστικὰς, ὥς ἐννοῶν τὸν σοφὸν ὡς ὑπέρτερον ὃν ἀποσπῶμενον τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας καὶ διαβιοῦν ὑπερῆφάνως ὡς Θεὸς ἐν τῇ σοφίᾳ του. Κατὰ τὸν Στωικισμὸν ἡ ἀνθρωπίνη συνείδησις δύναται καὶ ὀφείλει, ὅπως ἀπομονωθῇ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ ὀχυρωθῇ ἐν ἑαυτῇ ὡς ἐντὸς φρουρίου, ὁπόθεν δύναται νὰ ἀποκρούῃ τὰς ἐπιθέσεις τῶν ἐλαττωμάτων καὶ τῶν προκαταλήψεων. Ὁ σοφὸς εἶναι ἐν κοινωνικὸν ζῶν, μέλος τῆς παγκοσμίου πόλεως, ἐν τῇ ὁποίᾳ πᾶς ἄνθρωπος δύναται νὰ προχωρήσῃ διὰ τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἀρετῆς.

Τεθεὶς οὕτως ὁ ἄνθρωπος ἐνώπιον ἑαυτοῦ ἀνακαλύπτει ἔτι πλέον τὰς δυνατότητας καὶ τὰ ὅρια τῆς ἀτομικότητός του, παρακολουθεῖ τὴν ἱστορικὴν καὶ κοινωνικὴν λειτουργίαν, τὴν αὐτονομίαν καὶ τείνει νὰ ἀποδεσμευθῇ τοῦ παρελθόντος ἢ τοῦλάχιστον ἀπορροφῇ ἐκ τούτου μόνον ὅ,τι χρειάζεται εἰς τὰς νέας καὶ μετερρυθμισμένας ἐμπειρίας του ἐν τῷ κατακτηθέντι δικαίωματι τοῦ θέτειν ὑπὸ τὴν δικαίαν αὐτοῦ κρίσιν τὴν θρησκευτικὴν καὶ πνευματικὴν κληρονομίαν τοῦ ἰδίου αὐτοῦ παρελθόντος,

Οὕτως ὁ Ἑλληνιστικὸς ἄνθρωπος κινεῖται κατ' αὐτὴν τὴν βραδείαν, ἀλλὰ συνεχῇ κατὰκτησιν τῆς Ἱστορίας, καὶ εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν κατεδάφισιν ἐνὸς κατὰ συνθήκην κόσμου, τὸν ὁποῖον μικρὸν κατὰ μικρὸν πρόκειται νὰ συντρίψῃ καὶ νὰ ἀπαρνηθῇ εἰς ἄνευ ἀνακωχῆς ὀρθολογισμὸς, ἐπειδὴ ἔχει ἀποκτήσει ἤδη συνείδησιν τῶν προβλημάτων του, τὰ ὁποῖα ἐννοεῖ καὶ συζητεῖ, ἔστω καὶ ἂν συγκρούεται πρὸς ἀντιτιθέμενα δολώματα μιᾶς μυστικιστικῆς τάσεως καὶ μονοθεϊστικῆς πνοῆς ἀνατολικῶν μυστηριακῶν καὶ ὀργιαστικῶν ἱερῶν καὶ τοῦ ἄκρως θεωρητικοῦ διαφωτισμοῦ ἐνὸς Ἑκαταίου τοῦ Ἀβδηρίτου καὶ ἐνὸς Εὐημέρου. Ἀλλ' αὐτὸς ὁ Ἑλληνιστικὸς ἄνθρωπος ρίπτει τοὺς σπόρους θεμάτων, τὰ ὁποῖα θὰ μείνουν ὡς μία παράδοσις συζητήσεων διὰ τὸν ροὺν τῆς ἱστορίας καὶ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Τίθεται τὸ θεμέλιον μιᾶς νέας ἀνθρωπότητος ἐκτεθειμένης εἰς τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα μέχρι τοῦδε οὐδόλως εἶχεν ὑποψιασθῇ.

Αὐτὸς ὁ νέος κόσμος, ὁ ὁποῖος ἤρχισε νὰ γίνεται μὲ νεωτεριστικὴν ἔννοιαν περίπλοκος καὶ σύνθετος, ἔδιδε μίαν νέαν ἔννοιαν προληπτικὴν εἰς τὴν ζωὴν· ἀπεσπᾶτο ἀπὸ τῶν παλαιῶν καὶ παραδοσιακῶν σχημάτων, ἀνοίγων τὰς πύλας τοῦ μέλλοντος καὶ στρέφων τὴν τροχίαν τῆς ἱστορίας πρὸς ἄλλας κατευθύνσεις, διὰ νὰ τὴν κάμῃ νὰ φθάσῃ οὕτω μέχρις ἡμῶν οἰοῦναι μὲ ἀναλλοίωτον πρόσωπον.

Αὐτὸς ὁ νέος κόσμος ἐξυμοῦτο καὶ ὠρίμαζεν ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἐνῷ ἡ Ρώμῃ διὰ τῶν γιγαντιαίων ἀγώνων τῆς ἐγένετο κυρίαρχος τοῦ μεσογειακοῦ κόσμου καὶ ἐκινεῖτο ἐντὸς ἐνὸς ἡρωικοῦ κλίματος τιτανικῆς βουλῆσεως μὲ ἐν ὄνειρον αὐτοκρατορικοῦ μεγέθους. Τοῦ νέου αὐτοῦ κόσμου τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς οἱ πόθοι, τὰ αἰτήματα καὶ ὁ τρόπος ζωῆς, τὰ κοινωνικά καὶ πνευματικά ἑλληνιστικά ρεύματα ὡς ἰσχυρὸς ἄνεμος ἐκινήθησαν πρὸς τὴν Δύσιν καὶ ἔφθασαν εἰς τὴν Ρώμην, ἵνα ἀνανεώσουν ἐπὶ νέων βάσεων, ἐπὶ νέων ἱστορικῶν, κοινωνικῶν καὶ λογοτεχνικῶν προοπτικῶν τὸν Ρωμαϊκὸν κόσμον, ὁ ὁποῖος εὕρίσκετο ἐν βαθεΐᾳ κρίσει.

Τὰ νεωτεριστικά αὐτὰ κοινωνικά καὶ πνευματικά ἑλληνιστικά ρεύματα προσβάλλουν τὸν Ρωμαϊκὸν κόσμον καὶ ἰδίᾳ τοὺς Ρωμαίους πατρικίους, τῶν ὁποίων τινὲς διαποτίζονται εἰς τοσοῦτον καὶ τοιοῦτον βαθμὸν ὑπὸ τῶν ἑλληνιστικῶν ἰδεῶν, ὥστε αἱ συνειδήσεις τῶν μεταβάλλουν κατευθύνσεις καὶ ἀρχίζουν νὰ ἔχουν ἰσχυρὸν προβληματισμόν, ὁ ὁποῖος εἶχε τὰς πηγὰς του εἰς τὰς ἐνδομύχους πτυχὰς τοῦ Ἐγὼ καὶ εἰς τὰς κοσμοπολιτικὰς ἰδέας. Οὗτοι ἀποτελέσαντες τὸν Σκιπωνικὸν κύκλον ἔδωσαν ἰδιαιτέραν ὠθησιν εἰς τὸν φιλελληνισμόν καὶ εἰς τὰς ἰδέας τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Οὗτοι ὑπεβοήθησαν, ὥστε ἡ ἰσχυρὰ ἐπίδρασις τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἐπὶ τὸν Ρωμαϊκὸν κόσμον νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ οὐχὶ ὡς σύγκρουσις δύο μεγάλων ἐθνότητων, ἀλλ' ὡς μία πορεία προσαρμογῆς καὶ ἀναμείξεως τοῦ Ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ. Οὗτοι εἰργάσθησαν πρὸς ἐπίσπευσιν θριάμβου τῶν κοσμοπολιτικῶν καὶ ἀτομιστικῶν ἰδεῶν ἐν Ρώμῃ.

Ἡ δρᾶσις τοῦ Σκιπωνικοῦ κύκλου παρουσίασε δύο φάσεις. Κατὰ τὴν πρώτην φάσιν πρωταγωνισταὶ ἦσαν σοβαραὶ πολιτικαί, στρατιωτικαὶ καὶ πνευματικαὶ προσωπικότητες τῆς περιωπῆς τοῦ Σκιπίωνιος τοῦ Ἀφρικανοῦ τοῦ Πρεσβυτέρου, τοῦ Μαρκέλλου, τοῦ Τίτου Κοῖντου Φλαμινίου, τοῦ Αἰμιλίου Παύλου, τοῦ ποιητοῦ Ἐννίου καὶ ἄλλων. Οὗτοι ἀντελήφθησαν ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς ἠδύνατο νὰ καταστήτῃ χρήσιμος σύμμαχος εἰς τὴν πραγμάτωσιν τῶν μεγάλων ἐθνικῶν σχεδίων τῶν καὶ ὅτι θὰ ἡξίανεν δι' ἐκσεσημασμένον τρόπον τὴν ἐπεκτατικὴν δύναμιν τῆς φυλῆς τῶν. Οὗτοι ἐζήτουν νὰ ἀνοιχθοῦν εἰς τὰς νέας πολιτιστικὰς ἀξίας, αἱ ὁποῖαι εἰσήλυνον εἰς τὴν Ρώμην, χωρὶς ὅμως νὰ ἀπολέσουν ἐκ τοῦ βλέμματός των καὶ ἐκ τοῦ ἐνδιαφέροντός των ὅ,τι ἡ ἀρχαία ἐθνικὴ ρωμαϊκὴ παράδο-

σις εἶχεν ὥς πολυτιμότερον. Ἐζήτουν νὰ ἑναρμονίσουν τὰς κατακτήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος πρὸς τὰς μεγάλας ρωμαϊκὰς ἀρετάς.

Ἐν τῷ πνευματικῷ κύκλῳ τῶν Σκιπιῶνων ἡ νεωτεριστικὴ κίνησις δὲν ἦτο ἐν περιθωριακὸν φαινόμενον· δὲν ἦτο εἰς πλεονασμός, ἀλλὰ μία ὀριστικὴ κατάκτησις τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς τέχνης· κατάκτησις μιᾶς νέας τελειότερας καὶ πλέον πραγματικῆς ἱστορικῆς ἀπόψεως θετοῦσης τὸν ἄνθρωπον ὡς κέντρον τῆς ἱστορικῆς ἑλξεως καὶ ἐκ τοῦ ἀνθρώπου, ἐπανακτήσαντος τὴν ἀτομικὴν του ἀξίαν, κινουμένης, διὰ νὰ ἐννοήσῃ τὰ προβλήματα τῆς Ἱστορίας.

Οἱ τοῦ Σκιπιωνικοῦ κύκλου ἐπρέσβευον καὶ ἠκολούθουν εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν μετριοπαθῶν ἐπιφυλάξεων καὶ συναισθηματισμῶν, ἡ ὁποία ἐταυτίζετο πρὸς τὴν γλῶσσαν ἐκείνην, τὴν ὁποίαν ἡμέραν τινὰ ἐχρησιμοποίησαν ἐν πληθούσῃ ἀγορᾷ εἰς φίλος τοῦ Σκιπιῶνος, κατὰ τὸν ὁποῖον συνέφερε περισσότερον τοὺς Ρωμαίους νὰ ἐπανακτήσουν τὰ ἔθνη παρὰ νὰ ἐξουθενώσουν αὐτὰ, καὶ ὅτι τοῦτο, θεωρούμενον σύμφωνον πρὸς τοὺς θεῖους καὶ ἀνθρωπίνους νόμους, ἦτο οὐσιώδης προϋπόθεσις τῆς ἐπιεικειᾶς¹. Οὗτοι διακατεῖχοντο ὑπὸ τοῦ αἰσθήματος τῆς ἀνθρωπίνης παγκοσμιότητος καὶ ἐπίστευον ὅτι ἡ κοινὴ ἰδέα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς πνευματικῆς προόδου, ἡ συνδέουσα τοὺς ἀνθρώπους, εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὰς ἀνθρωπίνας σχέσεις.

Οἱ τοῦ Σκιπιωνικοῦ κύκλου μετέχοντες ἐξεπροσώπουν τὴν νέαν τάσιν, τὴν προοδευτικὴν ἄποψιν οὐ μόνον ἐν τῷ πνευματικῷ ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ πολιτικῷ βίῳ. Ἐνεσάρκουν μίαν μορφωτικὴν ἰδέαν καὶ μίαν ἀντίληψιν τῆς ζωῆς καὶ τῆς πολιτικῆς. Ἐν τῷ κύκλῳ αὐτῶν ἐσχηματίσθη ἡ νέα συνείδησις τῆς ἀποστολῆς τῆς Ρώμης ἐν τῷ κόσμῳ, ἐρμηνευομένη κατὰ τὴν πείραν τοῦ παρελθόντος, ἐν τῇ συναισθήσει ὁμῶς καὶ συμπράξει τοῦ παρόντος, ὑπὸ τὸ φῶς τῶν διατριβῶν τῶν ἑλληνιστικῶν φιλοσόφων². Ἑρμηνεύετο δὲ ἡ συνείδησις τῆς ἀποστολῆς τῆς Ρώμης ἐν τῷ κόσμῳ κατὰ τὸ στωικὸν δόγμα τῆς Προνοίας ἐκδηλωθείσης ἐν τῷ κόσμῳ. Οἱ τοῦ Σκιπιωνικοῦ κύκλου μετέχοντες ἀπετέλουν νέαν πολιτικὴν σχολήν, ἐκπροσωποῦσαν πρόοδον εἰς τὴν πολιτικὴν συνείδησιν τῶν Ρωμαίων. Τούτους περισσότερον ἐνδιέφερον τὰ πολιτικοκοινωνικὰ προβλήματα.

Κατὰ τὸν Reitzenstein ἡ ἀντίληψις τοῦ ἀνθρωπισμοῦ διατυπωθεῖσα ὑπὸ τῶν Ἑλληνιστικῶν φιλοσόφων ἦτο θεωρητικὴ καὶ ἄνευ πρακτικῆς ἀποδόσεως. Ἀντιθέτως ἡ πλήρης ἰδέα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἦτοι τοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ συναισθήματος τοῦ ἐξομοιούντος τοὺς ἀνθρώπους

1. Ἀππιαν., Φοιν. 58.

2. Bignone Et., *Storia della letteratura latina*, Firenze 1950, vol. II, p. 379.

ἐνεφανίσθη καὶ ἐκαλλιεργήθη εἰς τὸν κύκλον τῶν Σκιπιώνων ἐκ τῆς ἐπαφῆς καὶ ἐνώσεως τῶν δύο ἀντίληψεων περὶ βίου, τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς. Ὁ, τι ἡ ἐλληνικὴ ἀντίληψις τῆς ζωῆς στραφεῖσα πρὸς τὴν θεωρίαν, πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν μελέτην εἶχεν ἐννοήσει καὶ αἰσθανθῇ ὡς ἀπαίτησιν καὶ ἀνάγκην, ἡ ρωμαϊκὴ ἀντίληψις ἔμαθε νὰ τὴν πραγματοποιῇ διὰ τοῦ πρακτικοῦ πνεύματος τῶν Ρωμαίων, καὶ οὕτω διεμορφώθη ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορικὴ ἰδέα¹. Ὁ Ρωμαϊκὸς ἱμπεριαλισμὸς ἔλαβεν τὸ τὸνον τοῦ πολιτικοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἀνοχῆς καὶ ἀνεξικακίας, ἀμέσου συνεπείας τῆς ἐλληνικῆς ἰδέας περὶ ἀνθρώπου. Ὁ κοσμοπολιτισμὸς, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν Ἑλλάδα τῶν σοφιστῶν καὶ τῶν κυνικῶν ἦτο μία ἀφηρημένη φιλοσοφία καὶ μία ἄρνησις τῆς πολιτικῆς δραστηριότητος, εἰς τὴν Ρώμην κατέστη πολιτικὸς ἀνθρωπισμὸς, καθαργιάσας καὶ ἰσχυροποιήσας τὴν σκέψιν καὶ τὴν ἀξίαν τῆς πατρίδος καὶ ταυτοχρόνως τὴν κατακτητικὴν ἀποστολὴν τῆς Ρώμης. Ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις τῆς ρωμαϊκῆς δυνάμεως καὶ ἡ ἐπέκτασις τῆς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν ὑπεχρέωσε τὴν Ρωμαϊκὴν Σύγκλητον νὰ ὑπεισέλθῃ εἰς τὴν ἐν τῇ Ἀνατολῇ κληρονομίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τοῦτέστι νὰ ἐξοικειωθῇ πρὸς τὴν περὶ Κράτους φιλοσοφίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Οἱ τοῦ Σκιπιωνικοῦ κύκλου ἦσαν κεκηρυγμένοι ὑπὲρ τοῦ εἰρηνοποιοῦ ἱμπεριαλισμοῦ καὶ παρέσυραν τὴν Ρώμην εἰς τὸ αὐτοκρατορικὸν μεγαλεῖόν της. Ἦσκουν τὴν πολιτικὴν τοῦ «προστατευτικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ»². Οἱ μετέχοντες τοῦ Σκιπιωνικοῦ κύκλου φιλέλληνες ἐκλήθησαν πολλάκις νὰ διευθύνουν τὰς τύχας τοῦ Ρωμαϊκοῦ κόσμου καὶ νὰ διεξαγάγουν πολέμους ὑπὲρ αὐτοῦ. Ἀκαταμάχητοι μοιραῖαι καὶ ἐπείγουσαι ἱστορικαὶ ἀνάγκαι ἐκράτουν τὰ πνεύματα, ὡς καὶ τὰ σώματα αὐτῶν, εἰς κλίμα φλογερῶν ἡρωισμῶν, αὐταπαρνήσεως καὶ βουλήσεως ἰσχύος. Ὁ φιλελληνισμὸς τούτων ἐπηρεάζεν αὐτούς, ὅσakis ἀντεμετώπιζον πολιτικά προβλήματα, τῆς λύσεως τῶν ὁποίων ἐπελαμβάνοντο. Ὁ φιλελληνισμὸς τῶν ὑπῆρξεν ἀξιόλογος συντελεστής τῆς Ρωμαϊκῆς πολιτικῆς. Οὗτοι, ἐπεκταθεῖσης τῆς Ρώμης πέρα τῶν ἀπομεμακρυσμένων χωρῶν τῆς Μεσογείου, υἱοθέτησαν στοιχεῖα τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς σκέψεως καὶ μεθόδου. Ἡ πολιτικὴ σκέψις τῶν ἦτο ὑπὲρ μιᾶς παραιτήσεως τοῦ ἰσχυροτέρου ἀπὸ τῶν δικαιωμάτων του ὑπὲρ τῶν ἀσθενεστέρων.

Τοιοῦτό τι συνέβη μὲ τὸν Σκιπίωνα τὸν Ἀφρικανὸν τὸν Πρεσβύτερον. Οὗτος ὑπῆρξεν ἐκ τῶν πρώτων Ρωμαίων φιλελλή-

1. Werden und Wesen der Humanität im Altertum, Strasburg 1907 passim.

2. Grimal P., Le siècle des Scipions, Paris 1953, p. 40, 50, 51.

νων, διακρινόμενος διὰ τὴν λεπτὴν ἑλληνικὴν μόρφωσίν του¹. Ὑπῆρξε μέγιστος στρατιωτικὸς καὶ πολιτικὸς ἀνὴρ, ἀσκήσας τὴν πολιτικὴν τοῦ προστατευτικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ καὶ δεχόμενος τὸν ρόλον τῆς Θείας Προνοίας εἰς τὸ ἱστορικὸν γίνεσθαι χωρὶς ὅμως νὰ ἀρνήται τὴν προσωπικὴν ἀξίαν, τὸ ἥρωικόν πνεῦμα. Τούτου ἡ ἐπίδρασις ὑπῆρξεν οὐσιώδης εἰς τὸν πολιτικὸν βίον τῆς Ρώμης κατὰ τὴν ἀποφασιστικὴν περίοδον τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀναπτύξεώς της². Οὗτος ἐπέδειξε τὸ μεγαλεῖον τῆς ψυχῆς του, τὴν μεγαλοφροσύνην του ἔναντι τῶν Ἰσπανῶν αἰχμαλώτων, οἱ ὅποιοι εὐγνωμονοῦντες τοῦ ἀπέδωσαν τὸν τίτλον τοῦ βασιλέως, τὸν ὅποιον ἀπεποιήθη³, ἦτο δὲ ὁ πρῶτος τῶν Ρωμαίων στρατηγῶν, ὁ ὅποιος προσεκτάτο τὸ ὄνομα τοῦ ἡττηθέντος ἔθνους⁴.

Οὗτος διεδραμάτισε σοβαρὸν ρόλον εἰς τὴν ἀνατολικὴν πολιτικὴν ἐξ ἀρχῆς καὶ ἔλαβε μέρος εἰς τὸν ἀγῶνα τῶν συγκρουομένων πολιτικῶν κομμάτων ἐν τῇ Συγκλήτῳ⁵. Κατηύθυνε τὴν λανθάνουσαν ἱμπεριαλιστικὴν δραστηριότητα τῆς Ρώμης πρὸς ἔμμεσον κυριαρχίαν της ἐπὶ τοῦ Ἑλληνιστικοῦ κόσμου, χρησιμοποιοῦν τὴν ἐν τῷ Αἰγαίῳ κρίσιν ὡς πρόσφορον ἔδαφος πρὸς στρατιωτικὴν ἐπέμβασιν⁶. Ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἱστορικῶν πιστεύεται εὐρύτατα ὅτι οὗτος παρενέβαινε διὰ μιᾶς περισσότερον φιλελευθέρως διπλωματίας εἰς τὰ ἑλληνιστικὰ πολιτικὰ συστήματα καὶ ὅτι ὠδήγησε τὴν Ρώμην εἰς τὴν φιλελληνικὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν της⁷. Πρέπει ὅμως νὰ γίνῃ διάκρισις μεταξύ τῆς φιλελληνικῆς πολιτικῆς τῆς Ρώμης καὶ τῶν τεθειμένων στρατηγικῶν στόχων⁸. Ἡ μετὰ τὴν Ρώμης καὶ Φιλίππου τοῦ Ε' συναφθεῖσα εἰρήνη μετὰ τὸν Β' Μακεδονικὸν πόλεμον ὑπῆρξε κατὰ τὴν δομὴν της Σκιπιωνέως εἰρήνη.

1. Πολυβ. 10, 9· T. Liv. XXXVII 3.

2. Mc Donald H. A., Scipio Africanus and Roman Politics in the second Century B. C., The Journal of Roman Studies 28 (1938) 155.

3. Πολυβ. 10, 38. 40· T. Liv. XXVII 19. XXXVIII 56.

4. T. Liv. XXX 45.

5. De Sanctis G., Storia dei Romani, Firenze 1964, vol. III 2, 452 sgg. IV 1, 25 sgg. 576 sgg.· πρβλ. καὶ Rivista di Filologia e d'istruz. classica, N. S., XIV (1936) 196 sgg.

6. De Sanctis G., Storia dei Romani, Firenze 1964, vol. IV, 1, 25 sgg.· Carcopino Jer., Points de vue sur l'impérialisme romain, Paris 1934, p. 58 sqq.

7. Frank T., Roman Imperialism, New York 1914, p. 150 ff.· Cambridge Ancient History VIII, p. 365, 368· Haywood, Studies on Scipio Africanus, Baltimore 1933, p. 63, ff.

8. Holleaux M., Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques, Paris 1935, p. 322 sqq.· Mc Donald H. A. and Walbank W. F., The origins of the Second Macedonian War, The Journal of Roman Studies XXVII (1937) 207. 1933, p. 63 ff.

Εἰς τὴν ἐν τῇ Ἀνατολῇ πολιτικὴν τοῦ ὁ Σκιπίων ἀνέπτυξε τὴν προσωπικὴν του διπλωματίαν τῆς ἐλευθεριότητος καὶ προστασίας πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν εὐρύτερων ρωμαϊκῶν ἐπαφῶν. Ὁ μέγας σκοπὸς τοῦ Ἀφρικανοῦ ἦτο νὰ διατηρήσῃ ἐν λειτουργίᾳ εἰς τὴν Ἀνατολὴν τὸ ἐλληνιστικὸν κρατικὸν σύστημα, καίτοι εἰς κατάστασιν ἐξασθενήσεως εὐρισκόμενον, ὥστε ἡ Ἰταλία νὰ μὴ δύναιτο νὰ ἀναμείνῃ κίνδυνον ἐκ μέρους αὐτῶν τῶν δυνάμεων τῆς Ἀνατολῆς¹. Θὰ ἐβάσιζε τὴν πολιτικὴν τῆς Ρώμης ἐπὶ ἐλευθέρων σχέσεων συμμαχίας μετὰ τῶν ἀρχόντων, φυλῶν καὶ λαῶν τῆς Δύσεως καὶ μετὰ τῶν βασιλέων, ὁμοσπονδιῶν καὶ αὐτονόμων πόλεων τῆς Ἀνατολῆς. Προσωπικῶς ἴσως νὰ διέκειτο εὐνοϊκῶς ἐναντι τῶν μοναρχιῶν, ἀλλ' ἐκ τῶν κειμένων ἀποδεικνύεται ὁ σεβασμὸς του πρὸς τὰ δίκαια τῶν ὁμοσπονδιῶν καὶ τῶν πόλεων. Ἐπρόκειτο περὶ συνετοῦς καὶ ἐλαστικῆς πολιτικῆς, ὅπερ σημαίνει ὅτι ἐξετίμα τὴν συνταγματικὴν διάρθρωσιν ὅλων τῶν διαφόρων στοιχείων εἰς τὸ ἐλληνιστικὸν πολιτικὸν σύστημα καὶ ἐδέχθη τὴν ἀπαίτησιν διὰ μίαν δραστηρίαν διπλωματίαν πρὸς διατήρησιν ἰσορροπίας δυνάμεων. Ἡ πολιτικὴ τοῦ Σκιπίωνος ἦτο σύμφωνος πρὸς τοὺς ἐλληνιστικοὺς ὅρους, πρὸς τὰς ἐλληνιστικὰς καταστάσεις καὶ πρὸς τὴν Ρωμαϊκὴν ἡγεσίαν εἰς τὴν Ἀνατολὴν. Ἡ σύγκλητος δὲν ἐπεθύμει ἱμπεριαλιστικὴν πολιτικὴν εἰς τὴν Ἀνατολὴν, ἀλλ' ἀσφάλειαν. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἐλληνικῆς αὐτονομίας υἱοθετήθη μὲ αὐτὴν τὴν ἐλπίδα, ἕνεκα δηλαδὴ στρατηγικῶν ἀναγκῶν. Ἡ μεγάλῃ πολιτικῇ διάνοια τοῦ Σκιπίωνος ἐπέβαλε τὴν θέλησίν του εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν Σύγκλητον.

Ὁ φιλελληνισμὸς καὶ ἡ πολιτικὴ συμμαχία ἦσαν διὰ τὸν Σκιπίωνα τὸν Ἀφρικανὸν τὸν πρεσβύτερον πράγματα παράλληλα², πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον δεικνύει μέχρι ποίου βαθμοῦ ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς εἶχε καταστῆ εἰς ἀνεγνωρισμένος τρόπος ζωῆς καὶ δὲν ἦτο ἀπλῶς μία συναισθηματικὴ προκατάληψις διὰ τὴν Ρωμαϊκὴν ἀριστοκρατίαν³.

Ὁ Σκιπίων ἐμφανίζεται τετράκις εἰς τὸν Δάντην ὡς εἰς τῶν μεγάλων τυπικῶν Ρωμαίων, παραβαλλόμενος ἀκόμη καὶ πρὸς τὸν Αὐγουστον. Περιλαμβάνεται οὗτος εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Πετράρχου περὶ ἐξαιρέτων ἀνδρῶν. Ὁ Πετράρχης μάλιστα ἔγραψε μακρὸν ἥρωικὸν ποίημα, «ἡ Ἀφρική», ἀναφερόμενον εἰς τὸν Σκιπίωνα.

Ἀλλ' ὁ Σκιπίων ὁ Ἀφρικανὸς ὁ πρεσβύτερος δὲν ὑπῆρξεν ὁ μόνος φιλέλλην ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ Συγκλήτῳ, ὁ ὁποῖος ἀπεφάσισε νὰ καταστήσῃ

1. Scullard H. H., ἐνθ' ἀνωτ., σ. 100.

2. Haywood, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 63.

3. De Sanctis, in Rivista di filologia e d'istruzione classica, N. S., XIV (1936) 196-197.

βάσιν τῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς τὸ σύστημα τῆς στωικῆς φιλοσοφίας¹. Ὑπῆρξαν καὶ ἄλλοι ὑπέρμαχοι καὶ πρωταγωνισταὶ τῆς τάσεως αὐτῆς. Εἰς τοιοῦτος Ρωμαῖος, ὁπαδὸς τῆς τάσεως αὐτῆς καὶ ἐκ τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς ἐν Ρώμῃ φιλελληνικῆς κινήσεως εἰς τὴν φαντασίαν τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ, ὑπῆρξεν ὁ Τίτος Κόιντος Φλαμινῖνος.

Οὗτος ἐγνώριζε τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ τὴν Ἑλληνικὴν λογοτεχνίαν². Ἐδέχετο εὐχαρίστως τὰς πρὸς τιμὴν τοῦ ἐκδηλώσεως τῶν Ἑλλήνων καὶ ἔκαμε προσφορὰς εἰς τοὺς Δελφοὺς μετ' ἀφιερώσεως εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἑλληνιστὶ δὲ συντεταγμένη ἐπιγραφή εἶχε χαραχθῆ ἐπὶ τοῦ ἐν Ρώμῃ ἀνδριάντος τοῦ³.

Ὁ Φλαμινῖνος ὑπῆρξεν ἐκ τῶν κατ' ἐξοχὴν ἐκπροσώπων τῆς νέας πολιτικῆς σχολῆς Σκιπιονικῶν. Ὑπῆρξεν ἀνακαινιστὴς τῶν ἑλληνικῶν ἐλευθεριῶν. Ἡ κατ' ἐξοχὴν ἀρχὴ τοῦτου ἦτο ἡ περὶ αὐτονομίας τῆς Ἑλλάδος. Ἐπίστευεν ὅτι, ἂν τὸ Ἑλληνικὸν στοιχεῖον ἐνσωματοῦτο εἰς τὸ Ρωμαϊκὸν Κράτος, θὰ ἠῤῃξανε τὴν ἰσχὺν τοῦτου. Διεξεδίκει δι' ἑαυτὸν τὴν ἀποστολὴν νὰ ἀπελευθερώσῃ τὴν Ἑλλάδα, ἀντετίθετο δὲ εἰς τοὺς θέτοντας φραγμοὺς εἰς τὴν προσπάθειαν αὐτήν⁴. Ἐνεφορεῖτο ὑπὸ τῆς εἰλικρινοῦς ἐπιθυμίας, ὅπως ἐργασθῇ ὑπὲρ τῆς ἀνυψώσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τὸ ὅποῖον εἰλικρινῶς συνεπάθει⁵. Μεγάλας κατέβαλε προσπάθειάς, ὅπως χειραφετηθοῦν τὰ μικρὰ Κράτη τοῦ ἐν Εὐρώπῃ καὶ τοῦ ἐν τῇ Ἀσίᾳ Ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ ὅπως ἐπεκταθῇ ἡ σφαῖρα τῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς ἐπιρροῆς. Ἡ ὅλη πολιτικὴ του ἀπέβλεπεν εἰς τὸ νὰ κρατήσῃ τὴν Ἑλλάδα ἀπηλλαγμένην τῆς κυριαρχίας οἰουδῆποτε μονάρχου. Συντόνους δὲ προσπάθειάς κατέβαλεν, ὅπως παρεμποδίσῃ τὴν ὑπὸ τῆς Ρωμαϊκῆς Συγκλήτου ἐγκατάλειψιν τῆς ἀρχῆς περὶ αὐτονομίας τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν Ἀσίαν, ἐνεργήσας εἰς πάσας τὰς περιπτώσεις βάσει τῆς φιλελευθέρως ἑλληνιστικῆς πολιτικῆς του. Γενικῶς ὁ Φλαμινῖνος ἀπὸ τῆς πρώτης ἐμφανισεῶς του ἐπὶ τῆς πολιτικῆς σκηνῆς μέχρι τοῦ θανάτου του αὐστηρῶς ἐπεδίωξε τὴν ἀρχὴν τῆς αὐτονομίας καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀμφιβάλλωμεν περὶ τοῦ φιλελληνισμοῦ τῆς πολιτικῆς του⁶, ἡ ὁποία ἔτυχεν εὐμενῶν κρίσεων παρὰ τῶν εὐγνώμονόντων Ἑλλήνων.

1. Ὅτι οἱ Σκιπίωνες ἔπραττον τοῦτο καὶ μάλιστα συμφῶνως πρὸς ἓνα ὅλως ἰδιαίτερον τρόπον ἔδειξαν ὁ F. Leo, *Geschichte der römischen Literatur*. Bd. I (1913) 315 ff.

2. Πλουτ., Φλαμιν. 5.

3. Αὐτόθι 12.

4. Αὐτόθι 1· T. Liv. XXXIV 33.

5. Colin G., *Rome et la Grèce de 200 à 146 a. Chr.*, Paris 1904, p. 168-171.

6. De Sanctis, *Storia dei Romani*, IV 1, 77.

ἽΟ Φλαμινίνος διεξήγαγε τὸν Β' Μακεδονικὸν πόλεμον κατὰ τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε', ὁ ὁποῖος πόλεμος ὑπῆρξεν εἰς προληπτικὸς πόλεμος¹ κατὰ πολλοὺς τῶν ἱστορικῶν καὶ οὐχὶ εἰς πόλεμος πρὸς πλουτισμὸν τῆς Ρώμης, ὡς ὑπέλαβόν τινες. Τὸν πόλεμον τοῦτον προεκάλεσαν αἱ ἐκ τῆς Μακεδονίας ἀνησυχαὶ τῆς Ρώμης², περὶ τῶν ὁποίων πείθεται τις καὶ ἐκ τῆς μεταχειρίσεως, τῆς ὁποίας ἔτυχεν ὁ Φίλιππος ὁ Ε' παρὰ Τίτῳ Λιβίῳ³. Ὁ Φίλιππος ὁ Ε' ἦτο προσδεδεμένος εἰς τὸ ἄρμα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ Ἀννίβα. Ὁ Φλαμινίνος διὰ τῆς παρὰ τὰς Κυνὸς Κεφαλᾶς (τῷ 197 π.Χ.) μάχης ἐπεράτωσε νικηφόρως τὸν πόλεμον τοῦτον. Ὁ πόλεμος οὗτος δὲν ἤγαγεν εἰς προσάρτησιν τῆς Μακεδονίας ὑπὸ τῶν Ρωμαίων.

Ἡ ἐπιτυχία τοῦ Φλαμινίνου ἐπὶ τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε' παρὰ τὰς Κυνὸς Κεφαλᾶς ἐχαρακτηρίσθη ὡς ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Ἑλλάδος διὰ τῆς διακηρύξεως αὐτοῦ εἰς τὰ Ἴσθμια τῆς Κορίνθου τῷ 196 π.Χ. Διὰ τῆς διακηρύξεως αὐτῆς ἀνηγγέλλετο ὅτι ἀφίνοντο ἐλεύθεροι κατοχῆς (φρουρᾶς) καὶ φόρων οἱ Κορίνθιοι, Φωκεῖς, Λοκροί, Εὐβοεῖς, οἱ λεγόμενοι Ἀχαιοὶ τῆς Φθίας, οἱ Μάγνητες, οἱ Θεσσαλοὶ καὶ οἱ Περραιβοὶ οὕτως, ὥστε νὰ δύνανται οὗτοι νὰ ζοῦν συμφώνως πρὸς τὸ πάτριον δίκαιον τῶν⁴. Ἡ διακήρυξις περιωρίσθη μετὰ προσοχῆς εἰς τὰς μέχρι τότε ὑποτελεῖς εἰς τὸν Φίλιππον τὸν Ε' περιοχάς⁵. Ὁ Φλαμινίνος ἐπέστρεψεν εἰς τοὺς Ἑλληνας ὅ,τι ἀφῆρεσεν ἀπ' αὐτῶν ἡ ἄνοδος τῆς Μακεδονίας καὶ ἐν ταύτῃ ἔλαβε πολὺ ὀλίγον ὑπ' ὄψιν του τὰ εἰδικὰ ρωμαϊκὰ συμφέροντα.

Οἱ Ἑλληνες ἐκπλαγέντες ἐκ τῆς διακηρύξεως ἐπευφήμησαν μετὰ χαρᾶς καὶ ἐνθουσιασμοῦ τὸν Φλαμινίνον καὶ ὠνόμασαν αὐτὸν ἐλευθερωτὴν⁶. Ἐκοψαν χρυσοὺς στατῆρας φέροντας τὴν εἰκόνα αὐτοῦ ἀνάγλυ-

1. Ὡς ὀρθὸς τοῦλάχιστον ἐν μέρει ἀνεγνωρίσθη ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς αἰτίας τοῦ Β' Μακεδονικοῦ πολέμου ὡς «αὐτόπου πολιτικῆς νευρικότητος» βλέπε Stevens on H. G., *Roman provincial administration till the age of the Antonines*, 2nd ed. Oxford., 1949, p. 17, 20.

2. Περὶ τῶν αἰτίων τοῦ Β' Μακεδονικοῦ πολέμου βλέπε Scullard H. H., *Roman politics 220-150. B.C.*, Oxford 1951, p. 91 ff.

3. T. Liv. XXIX 12, 13· πρβλ. Hoch H., *Die Darstellung der politischen Sendung Roms bei Livius*, Diss., Zürich 1951, s. 46 ff.

4. Πολυβ. XVIII 29, 5· πρβλ. καὶ Hahn L., *Rom und Romanismus*, s. 35, n. 5.

5. Ἀντιθέτως εἰς τὴν συνθήκην εἰρήνης τῆς Ρώμης μετὰ τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε' συνωμολογήθησαν πολὺ περισσότερα, ἢτοι πάντες οἱ λοιποὶ Ἑλληνες ἐν Ἀσίᾳ, ὡς καὶ ἐν Εὐρώπῃ, νὰ ζοῦν ἐλεύθεροι καὶ συμφώνως πρὸς τὸ ἴδιον αὐτῶν δίκαιον. Ὁ Taubler E., *Imperium Romanum*, Leipzig. Bd. I (1913) 229 ff. ἀνέλυσε τὰς διαφορὰς ἐκδοχᾶς τῆς συνθήκης εἰρήνης.

6. Πολυβ. 18, 29· T. Liv. XXXIII 32-33· Πλουτ., Φλαμιν. 10· Valer. Max. IV 8, 5.

φον, ἔγραψαν ποιήματα ὑμνοῦντα τὴν ἡμέραν ἐκείνην, «καθ' ἣν ὁ Ρωμαῖος στρατηγὸς καὶ οἱ στρατιῶταί του ἤρχοντο ὡς ἐλευθερωταί»¹ καὶ ἔκτοτε ὁ Φλαμινῖνος ἐχαιρετίζετο ὑπ' αὐτῶν ὡς «σωτὴρ θεός»².

Ὁ Φλαμινῖνος ὑπεσχέθη εἰς τοὺς Ἕλληνας τὴν ἐλευθερίαν συμφώνως πρὸς τοὺς ἰδίους νόμους, ἐνῶ ὁ Μ. Ἀκίλιος Γλαυρίων ἔκαμε νὰ γευθοῦν τὴν δριμύτητα τῆς «*ides populi Romani*» οἱ Αἰτωλοί, τῶν ὁποίων ἡ προπαγανδιστικὴ ἐκστρατεία κατὰ τῆς Ρώμης ἀπέβλεπεν εἰς τὴν διάδοσιν τῆς ἀντιλήψεως ὅτι οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἦλθον εἰς τὴν Ἑλλάδα ὡς ἐλευθερωταί, ἀλλ' ὡς νέοι κυρίαρχοι³.

Ἡ νίκη τοῦ Φλαμινίνου ἐπὶ τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε' δὲν προσέφερεν εἰς αὐτὸν τὴν ποθητὴν ἐξουσιοδότησιν νὰ ρυθμίσῃ ἐλευθέρως καὶ κατὰ βούλησιν τὰ ἑλληνικὰ πράγματα. Δεκαμελὲς ἐπιτροπὴ ἐκ συγκλητικῶν ἐστάλη πρὸς τοῦτο εἰς τὴν Ἑλλάδα⁴. τῆς ἐπιτροπῆς ἴσως μετεῖχε καὶ ὁ Φλαμινῖνος. Κατὰ τὸν Πολύβιον, ὁ Φλαμινῖνος κατὰ τὴν διάσκεψιν, τὴν ὁποίαν εἶχε μετὰ τῆς ἐπιτροπῆς αὐτῆς, ἀντέταξε τὴν ἐλευθερίαν τῶν Ἑλλήνων εἰς τὸ συμφέρον τῆς Ρώμης καὶ ἐτόνισεν εἰς τὴν ἐπιτροπὴν ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ἀπὸ τῆς εἰσόδου των εἰς τὸν Β' Μακεδονικὸν πόλεμον ἐνδιεφέροντο μόνον διὰ τὴν ἐλευθερίαν καὶ διὰ τὴν δημιουργίαν εἰς τοὺς Ἕλληνας καλῆς ἰδέας περὶ ἑαυτῶν⁵.

Ἐξ ἄλλου, ὅτε μετὰ τὴν νικὴν τοῦ Φλαμινίνου ἐπὶ τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε' οἱ ἐκ τῶν Ἑλλήνων σύμμαχοι τῆς Ρώμης ἀνησυχοῦντες διὰ τὸ κατὰ πόσον θὰ ἠδύναντο νὰ προασπίσουν τὴν ἐλευθερίαν των, ἀφοῦ οἱ Ρωμαῖοι θὰ ἀπῆρχοντο τῆς Ἑλλάδος, καὶ ὑπεστήριζον ὅτι ἐπεβάλλετο νὰ φονευθῇ ἢ νὰ ἐκδιωχθῇ ἐκ τοῦ βασιλείου του ὁ Φίλιππος ὁ Ε', ὁ Φλαμινῖνος ἀπέκρουσε τὴν ὑπόδειξιν αὐτὴν τῶν Αἰτωλῶν ὡς ἀντίθετον πρὸς τὸ ρωμαϊκὸν ἔθος, ὅπερ ἐπέβαλλεν εἰς αὐτόν, ὅπως συγχωρήσῃ τὸν ἡττηθέντα Φίλιππον τὸν Ε' καὶ μεταχειρισθῇ αὐτὸν μετ' ἐπιεικείας καὶ μεγαλοψυχίας⁶.

1. Ἀνθολ. Πλανοῦδ. I 5.

2. Πλουτ., Τίτος 16.

3. Ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο ὁμίλησαν οἱ ρήτορες τῶν Αἰτωλῶν πρὸ τῆς διακηρύξεως τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τοῦ Φλαμινίνου τῷ 196 π.Χ. (Πολυβ. 18, 45, 6) καὶ τοῦτο ἐτόνισε μετὰ τέσσαρα ἔτη εἰς τὴν Δημητριάδα κατὰ πρόσωπον τοῦ Φλαμινίνου ὁ παντελῶς ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν κερδηθεὶς ἀρχηγὸς τῶν Μαγνητῶν Εὐρύλοχος. Ἡ ἐκδοχὴ αὕτη καὶ νῦν γίνεται ἀποδεκτὴ ὑπὸ τινων ἱστορικῶν καὶ μαρτυρεῖ περὶ τῆς ἀποτελεσματικότητος τῆς προπαγάνδας ἐκείνης, ὅσον καὶ τῆς προθυμίας νὰ κύψῃ τις πρὸ αὐτῆς.

4. Scullard H. H., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 107, σημ. 1.

5. Πολυβ. 18, 45, 9.

6. T. Liv. XXXIII 12, 2. 4. 9. πρβλ. καὶ Ἡλιοπούλου Ν. Κ., Ἡ ρωμαϊκὴ

Ὁ Φλαμινίνος ἐρρύθμισε κατόπιν ἀδείας τῆς Συγκλήτου τὸ δίκαιον ἐλληνικῶν πόλεων, κυρίως ἐν Θεσσαλίᾳ¹, καὶ αὐταὶ ἐδέχθησαν τοῦτο ἐκουσίως, ἐπειδὴ οὗτος δι' αὐτοῦ εἶχεν ἄρει τὰς μέχρι τότε ἰσχυρούσας μακεδονικὰς διατάξεις².

Τῷ 194 π.Χ. ὁ Φλαμινίνος ἐπέτυχε παρὰ τῆς Συγκλήτου, ὅπως τρεῖς μοναδικαὶ πόλεις, εἰς τὰς ὁποίας οἱ Ρωμαῖοι διετήρουν εἰσέτι φρουράν, ἐκκενωθῶν καὶ τότε οἱ Ἕλληνες ἀνεκήρυξαν καὶ πάλιν αὐτὸν σωτήρα καὶ ἐλευθερωτὴν τῆς πατρίδος των³.

Πρὸ τῆς ἐπιστροφῆς του εἰς Ρώμην ὁ Φλαμινίνος ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς ἐπισκεφθέντας αὐτὸν ἐν Κορίνθῳ ἐκπροσώπους τῶν Ἑλληνικῶν πόλεων ἔδωκεν εἰς αὐτοὺς ὑποθήκας, διὰ τῶν ὁποίων ἐτόνισεν ὅτι, ἐὰν ἡ ἐλευθερία τῶν ἐπανεκτῆθῃ διὰ τῶν ὄπλων τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ, ἀποδοθεῖσα εἰς αὐτοὺς ὡς ἐκ τῆς καλῆς πίστεως τοῦ λαοῦ αὐτοῦ, ἐναπέκειτο εἰς αὐτοὺς νὰ διατηρήσουν αὐτὴν μετ' ἐπιμελείας καὶ νὰ ἀποδείξουν εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν λαὸν ὅτι ὑπῆρξαν ἄξιοι τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν εὐεργετημάτων αὐτῆς⁴.

Αἱ πράξεις αὐταὶ τοῦ Φλαμινίνου ἐμπεριέκλειον ἀρχὰς καὶ δὲν ὤφειλοντο εἰς ἀνάγκας τῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς. Ἡ Ἑλλάς οὐδὲν πρόβλημα δυνάμεως ἀπετέλει διὰ τὴν Ρώμην· οὕτε αἱ ἀρχαῖαι πόλεις μετὰ τῶν ἐνδόξων ὀνομάτων, ὡς αἱ Ἀθῆναι καὶ ἡ Σπάρτη ἢ αὐτὴ ἡ ἀνθοῦσα ἐμπορικὴ πόλις Κόρινθος, οὕτε ἀκόμη αἱ δύο Ἑλληνικαὶ Συμπολιτεῖαι, ἡ Ἀχαϊκὴ καὶ ἡ Αἰτωλική, ἀπετέλουν πρόβλημα. Ἐκράτει μάλιστα μία κακὴ παράδοσις παρὰ Ρωμαίους νὰ ὁμιλοῦν περὶ ἐκείνων εἰς τόνον περιφρονητικόν⁵.

Ἀλλὰ καὶ ὅτε αἰσθητῶς ἐτροποποιήθησαν τὰ αἰσθήματα τῶν Ρωμαίων ἐναντι τῶν Ἑλλήνων ἔνεκα τοῦ πολέμου κατὰ τῶν Αἰτωλῶν καὶ ἔνεκα τῶν μετέπειτα ἐξελιξέων τῶν προκυπτουσῶν ἐκ τῆς προωθήσεως τοῦ Ἀντιόχου εἰς τὸ Αἰγαῖον⁶, καὶ τότε ὁ Φλαμινίνος δὲν παρητήθη παντελῶς τῆς εὐμενοῦς μεταχειρίσεως τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὅποιοι ἐξηκολούθουν ἐκφράζοντες τὴν πρὸς αὐτὸν εὐγνωμοσύνην των⁷. Οὕτω μετὰ τὴν μάχην

συνείδησις τοῦ Τίτου Λιβίου, Ἑπιστημονικὴ Ἑπετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τοῦ ἔτους 1973-1974, Ἐν Ἀθήναις 1975, σ. 106.

1. Dittenb., Syll³, 674, Z. 50 ff.

2. O Di Martino, Storia della costituzione romana, vol. II. 2(1955), p. 276 sgg. χωρεῖ εἰς περαιτέρω συμπεράσματα, φαινόμενα ἀναπόδεκτα.

3. T. Liv. XXXIV 49. 50.

4. Αὐτόθι XXXIV 48-50.

5. Hoch H. ἐνθ' ἄνωτ., σ. 49 κέξ.

6. Πολυβ. 18, 34. 36-39. 45· T. Liv. XXXIII 2-3. 31. XXXIV 22-24· Πλουτ., Τίτος 9-10· πρβλ. καὶ H o l l e a u x M., in Revue de Philologie VII (1931) 202 sqq.· F l a c c i e r e R., Les Aitoliens à Delphes, Paris 1937, p. 346 sqq.

7. Colin, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 242.

τῶν Θερμοπυλῶν (191 π.Χ.) ὁ Φλαμινῖνος ὑπερησπίσθη τὴν Χαλκίδα καὶ τὴν Ναύπακτον ἀπὸ τῶν σκληροτήτων τοῦ ὑπάτου Μ. Ἀκιλίου Γλαυρίωνος· διὰ τοῦτο καὶ οἱ Χαλκιδεῖς τοῦ ἀφιέρωσαν τιμητικὰς ἐπιγραφὰς ἐξυμνοῦσας τὰς ἀρετὰς του καὶ τοῦ προσέφεραν ἄλλας τιμὰς¹. Τῷ δὲ 189 π.Χ. οἱ κάτοικοι τῶν Δελφῶν τιμῶντες τὸν ἐν Ρώμῃ εὕρισκόμενον Φλαμινῖνον ἀπέδωσαν εἰς αὐτὸν τὸν τίτλον τοῦ προξένου².

Ἄλλὰ καὶ τὰς διεξαχθείσας διαπραγματεύσεις ὑπὸ τοῦ Φλαμινῖνου μετὰ τῶν πρέσβων τοῦ Ἀντιόχου τοῦ Γ' πρὸ τοῦ πολέμου τῆς Ρώμης, βοηθηθείσης ὑπὸ τῶν μικρῶν Ἑλληνικῶν Κρατῶν ἐπιθυμούντων νὰ ἀποτινάξουν τὴν κυριαρχίαν τοῦ Ἀντιόχου, διότι οὗτος εἶχε ὑπὸ τὸ σκῆπτρόν του πάσας τὰς ἐν Ἀσίᾳ Ἑλληνικὰς πόλεις καὶ ἐγκατέστησε Συριακὴν ἐπαρχίαν εἰς τὴν Εὐρώπην, κεντριζόμενος ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν καὶ τοῦ Ἀννίβα, εἰς τὸ ἄρμα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ ὁποίου ἦτο προσδεδεμένος, ὁ Φλαμινῖνος διενήργησεν αὐτὰς ὑπὸ τὸ κράτος τῶν φιλελληνικῶν αἰσθημάτων του. Τοῦ Ἀντιόχου μὴ ἀποδεχθέντος τοὺς ὅρους τῆς Ρώμης διεξήχθη ὁ πόλεμος ἀπολήξας εἰς τὴν νίκην τῶν Ρωμαίων, ἡ ὁποία μετὰ τῆς νίκης ἐπὶ τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε' ἀνέτρεψε τὴν ὅλην οἰκονομικὴν δομὴν τοῦ Μεσογειακοῦ κόσμου. Ἄλλ' ἀμφότεραι αἱ νῖκαι αὗται τῆς Ρώμης δὲν εἶχον ὡς συνέπειαν τὴν προσάρτησιν τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Συρίας ὑπὸ τῆς Ρώμης, διότι, ἐνῶ ἀπὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος ἡ πολιτικὴ ὀργάνωσις τῆς Ρώμης εἶχε μόνον δύο μορφὰς σχέσεων πρὸς τοὺς γείτονάς της, ἥτοι συμμαχίαν ἢ προσάρτησιν καὶ ἐπικυριαρχίαν, εἰς τὰς μεθόδους τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας, ὡς αὗται ἐχρησιμοποιήθησαν ἐν τῇ Δύσει, ἀνθίσταντο ὅλον ἐν καὶ περισσότερον ἐν Ρώμῃ παρὰ τῇ Συγκλήτῳ οἱ Φλαμῖνιοι καὶ οἱ Σκιπίωνες, καθιστάμενοι ὅλον ἐν καὶ περισσότεροι φιλέλληνες.

Βασικαὶ διαφωναίαι ἠγέρθησαν καὶ διευτώθησαν μετὰξὺ νεωτέρων τιῶν ἱστορικῶν καὶ τῆς γνώμης τοῦ συγχρόνου πρὸς τὰ τότε γεγονότα ταῦτα πολιτικοῦ καὶ ἱστορικοῦ Πολυβίου, ὁ ὁποῖος ὡς Ἕλλην ἦτο πλέον ἀρμόδιος νὰ ὁμιλήσῃ περὶ τῆς δομῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ τῆς ἐποχῆς του, διότι οὗτος μὲ ἀνοικτοὺς τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ διὰ βιώματος πλήρους δεινῶν κατέστη ὥριμος καὶ ἐξῆσε τὰ πεντήκοντα καὶ τρία ἔτη, ὡς αὐτὸς λέγει, κατὰ τὰ ὁποῖα ἡ Ρωμαϊκὴ Ἐλευθέρα Πολιτεία ἀνῆλθεν εἰς τὴν θέσιν κυριάρχου τῆς Οἰκουμένης. Τὰ ὑπὸ τοῦ Πολυβίου δεδομένα ἀναφέρουν περὶ φιλελληνισμοῦ τοῦ Φλαμινῖνου.

Αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος βασικαὶ διαφωναίαι τῶν νεωτέρων ἱστορικῶν διευτώθησαν κατὰ τὴν ἀξιολόγησιν τῆς πολιτικῆς τοῦ Φλαμινῖνου καὶ γενι-

1. Πλουτ., Τίτος Φλαμιν. 16 καὶ 17.

2. Dittenb., Syll³. 268· Michel 655.

κώς τῆς ἐν Ἑλλάδι πολιτικῆς τῆς Ρώμης κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος. Πρόκειται περὶ τῆς περιόδου, καθ' ἣν ἡ νέα παγκόσμιος δύναμις τῆς Δύσεως, ἡ Ρώμη εἰσῆλθεν εἰς τὰ περίπλοκα πολιτικά προβλήματα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος· πρόκειται περὶ τῆς περιόδου τῆς ἱστορίας τῶν παθῶν τοῦ πρωῒμου ρωμαϊκοῦ φιλελληνισμοῦ.

Αἱ διαφωναίαι αὗται, αἱ ὁποῖαι μαρτυροῦν περὶ τοῦ μεγέθους τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος τοῦ προβαλλομένου ἐκ τῶν μνημονευθεισῶν πράξεων τοῦ Τίτου Κοῖντου Φλαμίνιου, ἔχουν θεμελιωθῇ ἐπὶ προκαταλήψεων τοῦ ἐθνικιστικοῦ καὶ ἱμπεριαλιστικοῦ τρόπου σκέψεως μιᾶς νῦν φθινούσης ἐποχῆς εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ πνεύματος.

Ἄλλοι τῶν νεωτέρων ἱστορικῶν ἤχθησαν εἰς κρίσεις ἐνθουσιασμοῦ ὑπὲρ τοῦ Φλαμίνιου ὡς εὐγενοῦς φιλέλληνος καὶ ὑπερησπίσθησαν τὴν ἐντιμότητα τῆς πολιτικῆς αὐτοῦ. Ἄλλοι τῶν νεωτέρων ἱστορικῶν ἤχθησαν εἰς ἀπιθάνους ἀκρότητας καταδίκης τοῦ Φλαμίνιου καὶ τῆς πολιτικῆς αὐτοῦ, τὴν ὁποίαν ἐχαρκτήρισαν ὡς μακκιαβελικὴν καὶ ἀνέντιμον. Ἄλλοι τέλος, ἰδίᾳ ἐν Ἀγγλίᾳ, υἱοθέτησαν μετρίοφρονα καὶ λογικὴν ὁδὸν δεχόμενοι τὸν εἰλικρινῆ θαυμασμόν τοῦ Φλαμίνιου διὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν πολιτισμόν της, ἀλλ' ἀναγνωρίζουν τὴν κατὰ βάσιν πολιτικὴν φύσιν τῶν ληφθεισῶν ἀποφάσεων.

Μεταξὺ τῶν ἀρνητῶν τοῦ φιλελληνισμοῦ καὶ τῆς ἐντιμότητος τῆς πολιτικῆς τοῦ Φλαμίνιου περιλαμβάνονται ὁ Friedrich von Raumer, ὁ ὁποῖος γράφων εἰς τὸν Boeck, καθ' ἣν ἐποχὴν ὁ Mommsen συνέγραφε τὴν ρωμαϊκὴν ἱστορίαν του, ἐτόνιζεν ὅτι ὁ Τίτος Φλαμίνιος ἐχρησιμοποίησε γλῶσσαν ἀποκρύπτουσαν τὴν ἀλήθειαν, ὡς βραδύτερον ἔπραττεν ὁ Ταλλεϋράνδος ¹. Ἐπίσης ὁ Karl Peter εἰς δοκίμιόν του ὑπὸ τὸν τίτλον: Ἡ Μακκιαβελικὴ πολιτικὴ τῶν Ρωμαίων ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Καρχηδονιακοῦ πολέμου μέχρι τῆς ἐποχῆς τῶν Γράκχων, γραφὲν τῷ 1863, τονίζει ὅτι ὁ Φλαμίνιος ὑπῆρξε διπρόσωπον κτήνος προσβλέπον καὶ εἰς τὴν οὐσίαν σχεδιάζον τὴν ἀναταραχὴν, ἡ ὁποία ἐπρόκειτο νὰ ἐπέλθῃ κατὰ τὰ ἐπόμενα πεντήκοντα ἔτη, καὶ πιθανῶς τὴν ἐν συνεχείᾳ προσάρτησιν τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, κατὰ συνέπειαν ὁ ἔπαινος περὶ αὐτοῦ εἶναι ἀδικαιολόγητος ². Ἐπίσης ὁ Wilhelm Ihne ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ του ἱστορίᾳ, ἐπανεκδοθείσῃ ἀγγλιστὶ ὑπ' αὐτοῦ τῷ 1871 - 1872, τονίζει ὅτι εἶναι μέγα σφάλμα νὰ ἀποδίδωμεν εἰς τὸν Φλαμίνιον εὖνοιαν ἢ μεροληψίαν ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων καὶ ὅτι οὗτος ἐκινεῖτο ὑπὸ ἀπλῆς γενναιοδωρίας καὶ καλῆς

1. Antiquarische Briefe (1851), 140.

2. The Machiavellian policy of the Romans in the time from the end of the Second Punic war down to the Gracchi, 1863.

θελήσεως ὑπὲρ αὐτῶν, ὥστε νὰ κάμνη ὑποχωρήσεις, αἱ ὁποῖαι δὲν εὐρίσκοντο εἰς πλήρη ἑναρμόνισιν πρὸς τὰ συμφέροντα τῆς Ρώμης. Χαρακτηρίζει αὐτὸν ὡς ἓνα ψυχρὸν πολιτικὸν καθαρὰς διορατικότητος, ὁ ὁποῖος εἶχε πάντοτε ὑπ' ὄψει τοῦ ποῖον ἦτο τὸ συμφέρον τῆς χώρας του ¹. Ἐπίσης ὁ U. Duruy ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ ἱστορίᾳ του ² τονίζει ὅτι ὁ Φλαμίνιος ὑπῆρξεν ὁ ἀληθὴς ἀρχιτέκτων τῆς Μακκιαβελικῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς, ἡ ὁποία κατέστησε τὴν Ἑλλάδα ἀνυπεράσπιστον καὶ παρέδωκεν αὐτὴν εἰς τὰς χεῖρας τῶν Ρωμαϊκῶν λεγεῶνων. Ἀνάλογα ἀναφέρονται καὶ ἐν τῷ *Grand Dictionnaire Universel* τοῦ Larousse, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ γράψας τὸ σχετικὸν ἄρθρον υἱοθετεῖ τὴν μακκιαβελικὴν ἄποψιν, γράφων ὅτι ἡ Ρώμη ἐφοβεῖτο μίαν ἡνωμένην Ἑλλάδα, διὰ τοῦτο δὲ ὁ Φλαμίνιος, πανοῦργος πολιτικός, εἶχεν ὡς σκοπὸν τοῦ νὰ ἐνσπείρῃ διχόνοιαν εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ νὰ παρασκευάσῃ οὕτω τὴν μελλοντικὴν προσάρτησιν τῆς χώρας των. Ἀλλὰ καὶ ὁ Maurice Helleux εἰς ἔρευνάν του περὶ τοῦ Φλαμίνιου, γενομένην τῷ 1923, συμπεραίνει ὅτι ὁ Φλαμίνιος ἦτο παρεκκευασμένος νὰ πωλήσῃ οὐ μόνον τοὺς Ἕλληνας ἢ τὸν Φίλιππον, ἀναλόγως τῆς φορᾶς τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ ρωμαϊκὸν πολιτικὸν συμφέρον πρὸς ἱκανοποίησιν τῆς προσωπικῆς φιλοδοξίας καὶ ὑπερφηφανείας του καὶ ἐπάγεται: «Καὶ ἰδοὺ ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι μᾶς διαβεβαίουσαν τελεσιδίκως ἐπὶ τῆς ἠθικῆς ἀνωτερότητος τῆς προσωπικότητος τοῦ Φλαμίνιου» ³. Ὁ A. Aymard ὥξυνε τὴν ὑπὸ τοῦ Holleaux σχεδιασθεῖσαν εἰκόνα τοῦ Φλαμίνιου, ὡς καὶ τοὺς σκοποὺς καὶ τὴν πολιτικὴν αὐτοῦ ⁴. Ἐξ ἄλλου ὁ Frederic M. Wood ἔθεσεν ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν ἀθθεντίαν τῆς περὶ Φλαμίνιου ἀφηγήσεως τοῦ ἱστορικοῦ Πολυβίου ⁵, ἀλλὰ

1. 3, 40.

2. *Histoire des Romains*², Paris 1880. Αὕτη μετεφράσθη εἰς τὴν ἀγγλικὴν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ Mahaffy καὶ ἐξεδόθη τῷ 1883 ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ Ἀμερικῇ.

3. *Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques*, Paris 1935 *passim*: τοῦ αὐτοῦ, *Les conférences de Lokride et la politique de T. Quintius Flamininus*, *Revue des Etudes Grecques* 36(1923) 115-171 (= *Etudes d'épigraphie et d'histoire grecques* 5. 29-79). Κριτικὴν τῶν συμπερασμάτων τοῦ Holleaux βλέπε παρὰ Walbank W. F., *Polybius and Rome's Eastern Policy*, *The Journal of Roman Studies* 53 (1963) 1-13· ταῦτα ἀπεδέχθη καὶ ἐξῆρεν ὁ Badian E., *Studies in Greek and Roman History*, Oxford 1964, p. VII ff.

4. *Les premiers Rapports de Rome et de la confédération achaienne*, Bordeaux-Paris 1938, p. 114 sqq. Τὰ συμπεράσματα αὐτὰ ἐδέχθησαν ἐν Ἀγγλίᾳ ὁ Scullard H. H., *Roman Politics, 220-150 B. C.*, Oxford 1951, p. 101, 103, 120 καὶ ὁ Walbank W. F., *Philip V of Macedon*, Cambridge 1940, p. 161-162, 181.

5. *The Tradition of Flamininus. Selfish Ambition in Polybius and Later Historians*, *Transactions and Proceedings of Amer. Philolog. Association* 70(1939) 93 f.

τὴν θεωρίαν τοῦτου ἀνέτρεψεν ὁ Scullard. Ὁ Scullard ὁμως τονίζει ὅτι «ἡ πολιτικὴ τοῦ Φλαμινίνου ἐμφανῶς ἐβασίσετο ἐπὶ τῆς ἐξαπατήσεως. Ἡ μόνη ἀμφιβολία εἶναι, ἐὰν οἱ ἐξαπατηθησόμενοι ἐπρόκειτο νὰ εἶναι οἱ Ἕλληνες, ἢ ὁ Φίλιππος. Ἐὰν ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ προσπάθεια πρὸς δικαιολόγησιν τοῦ Φλαμινίνου καὶ νὰ σωθῇ ἡ ὑπόληψίς του, ἡ προσπάθεια αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ βασίζεται κατὰ πρῶτον ἐπὶ τῆς ἀπιθάνου ἀπόψεως ὅτι, ἐὰν θὰ ἀντικαθίστατο (εἰς τὴν ἐξουσίαν) οὗτος, θὰ εἶχεν ἐπαρκῆ πολιτικὴν ἐπίδρασιν, διὰ νὰ πείσῃ τὴν Σύγκλητον νὰ ἀποδεχθῇ τοὺς ὅρους του, καὶ ἐκ δευτέρου (θὰ ἔπρεπε νὰ βασίζεται) ἐπὶ τῆς γενικῆς ὑποθέσεως ὅτι ἐν ὧσιν τῆς μετέπειτα ἐπιμονῆς ἐπὶ τῆς ἐκκενώσεως τῶν πόλεων, αἱ ὁποῖαι εἶχον κρατηθῇ ὡς ἐχέγγυον, οὗτος θὰ ἦτο ἀπρόθυμος νὰ ἐκχωρήσῃ εἰς τὸν Φίλιππον τώρα, ἀλλὰ τοιοῦτου εἶδους ὑποθέσεις δυσκόλως δύνανται νὰ ὑπερκεράσουν τὴν παράδοσιν τοῦ Πολυβίου. Ὁ Φλαμίνιος ἀναμφιβόλως ἤλπιζεν ὅτι δὲν θὰ παρίστατο ἀνάγκη νὰ προδῶσιν τοὺς Ἕλληνας, ἀλλ' ὡς τελευταῖον καταφύγιον ἦτο πιθανῶς προπαρασκευασμένος νὰ πείσῃ τὴν Σύγκλητον νὰ ἀποδεχθῇ τοὺς ὅρους τοῦ Φιλίππου μᾶλλον παρά νὰ ἴδῃ ἓνα ἀντίπαλον νὰ κερδίξῃ ἐκείνην τὴν στρατιωτικὴν δόξαν, τὴν ὁποίαν σχεδὸν εἶχεν ἐν τῇ παλάμῃ του. Ἀλλ' ἡ τιμὴ του διεσώθη· δι' ἐπιτυχὺς πολιτικῆς διεκυστίνδος καὶ προσεκτικῆς χρονομετρήσεως εἶχεν οὗτος δξυδερκῶς ἐξασφαλίσαι τὴν προσωπικὴν του θέσιν, ἐξηπάτησε καὶ κατέστησεν οὐδέτερον τὸν Φίλιππον ----»¹. Καὶ ἐπάγεται: «Ὁ Φλαμίνιος ἦτο ἀνὴρ περισσότερον ματαιόδοξος, ἐστερημένος βάθους, ἀγαπῶν τὴν προσποίησιν, ἐπιζητῶν ἐπιδόκιμασίαν, βυσσοδομῶν δι' ἐξουσίαν καὶ τρεφόμενος ὑπὸ τῆς φιλοδοξίας του»².

Περὶ ἀνεντιμότητος τῆς πολιτικῆς τοῦ Φλαμινίνου ἐν μέρει ἔγραψε καὶ ὁ Badian. Κατὰ τοῦτον ὁ Φλαμίνιος ὑπῆρξεν ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἔθεσεν ἐπὶ τάπητος τὴν ἀρχὴν ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν ἔπρεπε νὰ γίνωνται ἀντικείμενα μεταχειρίσεως, ὡς οἱ κάτοικοι τῆς Ἰβηρικῆς Χερσονήσου. Οὗτος εἰσήγαγε μεγαλυτέραν εὐελιξίαν εἰς τὴν ρωμαϊκὴν διπλωματίαν καὶ οὕτω συνέβαλεν εἰς τὴν περαιτέρω ἐπέκτασιν τῆς ρωμαϊκῆς δυνάμεως. Ὁ Φλαμίνιος ὡς αἰσθηματίας φιλέλλην ἢ ὡς παράδειγμα βαθέως καὶ εἰλικρινῶς ἑλληνοτραφοῦς εἶναι τόσον πραγματικὸς, ὅσον ἦτο ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ὡς ἀνθρωπιστὴς φιλόσοφος. Ἀλλὰ ἡ μικροματαιοδοξία καὶ ἡ προσωπικὴ του εὐστροφία καὶ ἀπάτη, ὡς καὶ ἡ ἀνικανότης του νὰ ἀρθῇ ὑπεράνω τοῦ περιβάλλοντός του, ὅσον θὰ ἠθέλωμεν, ὅλα αὐτὰ τὰ μειονεκτήματα καὶ σφάλματά του, εἰ καὶ πρέπει νὰ ἀναγνωρισθοῦν, δὲν πρέπει νὰ μᾶς τυφλώνουν, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν πραγματικὴν

1. Roman Politics, 220-150 B. C., p. 103-104.

2. Αὐτόθι, σ. 120.

σπουδαιότητά του ἐν τε τῇ Ἑλληνικῇ καὶ ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ ἱστορίᾳ¹.

Ἄλλος ἀρνητὴς τοῦ Φλαμινίνου ὑπῆρξεν ὁ Günther Klaffenbach, ὁ ὁποῖος τῷ 1954 ἐδημοσίευσεν ἀπόσπασμα τῆς μεταξὺ Ρώμης καὶ Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας συνθήκης, τῆς γενεμένης τῷ 212 ἢ 211 π.Χ., εἰς τὰ σχόλια τοῦ δὲ συνεπέραναν ὅτι ὑπὸ τὸ φῶς τῆς συνθήκης αὐτῆς ἡ στάσις τοῦ Φλαμινίνου ἔναντι τῶν Αἰτωλῶν ὑπῆρξε κυνικὴ καὶ ἀνέντιμος καὶ ὅτι οἰαδῆποτε ὑπεράσπισις τοῦ Φλαμινίνου εἶναι ἀδύνατος².

Περισσότεροι καὶ σπουδαιότεροι εἶναι οἱ ὑποστηρίζαντες τὸν φιλελληνισμόν τοῦ Φλαμινίνου καὶ τὴν ἐντιμότητα τῆς ἐν Ἑλλάδι πολιτικῆς αὐτοῦ.

Οὕτως ὁ Niebuhr ὁμιλῶν περὶ τῆς πολιτικῆς τοῦ Φλαμινίνου θεωρεῖ ὡς κίνητρον διὰ τὴν «ἀπελευθέρωσιν» τὸν ἐκ τοῦ Ἀντιόχου φόβον. Ἐπαινεῖται ὑπ' αὐτοῦ τὰ μέγιστα ὁ Φλαμινίνος διὰ τὴν μετριόφροναν ἀπόκρισίν του εἰς τὴν ἀνυπόφορον ἀλαζονείαν τῶν Αἰτωλῶν καὶ προστίθεται ὅτι «ἦτο τύχη διὰ τοὺς Ἕλληνας τὸ ὅτι ὁ Φλαμινίνος κατὰ τὸ πνεῦμα καὶ τὴν μόρφωσιν ἦτο Ἕλλην . . Οἰοσδῆποτε ἄλλος στρατηγός, ὁ ὁποῖος δὲν θὰ ἠλαύνετο ὑπὸ αὐτῆς τῆς ἀγάπης πρὸς τοὺς Ἕλληνας, θὰ εἶχεν ἀντιμετωπίσει διαφόρως αὐτὴν τὴν συμπεριφορὰν. Ὁ Φλαμινίνος εἶχε τὴν ἐνδοξον ἀποστολὴν νὰ ἐλευθερώσῃ τὴν Ἑλλάδα». Παραδέχεται ὁ Niebuhr ὅτι οἱ Ρωμαῖοι δὲν ὑπῆρξαν δίκαιοι ἔναντι τῶν Αἰτωλῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχον δικαιώματα ἐπὶ τῶν πόλεων, τὰς ὁποίας ὁ Φίλιππος εἶχεν ἀφαρπάσει ἀπ' αὐτῶν, ἀλλ' ὁ Φλαμινίνος τοὐλάχιστον φαίνεται ὅτι ἔδρασεν ἐκκινῶν ἐκ λίαν ἀγνῶν κινήτρων. Περὶ δὲ τῆς διακηρύξεως τοῦ 196 π.Χ. ἐν Κορίνθῳ γράφει ὅτι: «Ἡ εὐγενὴς αὕτη στιγμή τοῦ ἐνθουσιασμοῦ παρέσχεν εἰς τὴν Ἑλλάδα μίαν εὐτυχὴν περίοδον πεντήκοντα ἐτῶν»³.

Ἐξ ἄλλου ὁ Th. Mommsen ἐτόνισεν ὅτι φαίνεται νὰ μὴ ὑπάρχῃ ἀμφιβολία ὅτι ὁ Φλαμινίνος εἶχεν ὡς κίνητρον μίαν εἰλικρινῆ ἀγάπην πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν λαόν της. Τὸ νὰ ἀποδώσωμεν εἰς αὐτὸν μακκιαβελικὴν πολιτικὴν εἶναι παράλογον καὶ ἀνειλικρινές. Οὗτος ὑπῆρξε φιλέλληνας κατὰ τὴν κλίσιν καὶ τὴν παιδείαν, προσενεγκὼν εἰς τὴν Ἑλλάδα πεντήκοντα ἔτη εὐτυχίας καὶ κινήσεις εἰς τοῦτο ἐκ τῶν ἀγνωτέρων ἐλατηρίων. Ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Ἑλλάδος διὰ τῆς διακηρύξεως ἐν τῷ Ἰσθμῷ,

1. Titus Quinctius Flamininus Philhellenism and Realpolitik, The University of Cincinnati 1970, p. 25-27, 37-57, ἰδίᾳ 53-57.

2. Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1954, s. 47, n. 1.

3. Lectures of Roman History (Transl. Chepmell and Demmler, 1855), 2, 160. 162. Idem. Lectures on the History of Rome³ (ed. and transl. L. Schmitz 1853), 2, 170-172.

ἐὰν ἦτο λάθος, ἦτο «ἐν εὐγενὲς καὶ γενναιόδορον λάθος καὶ οὐδὲν ἄλλο ἀντικατοπτρίζει, εἰμὴ τιμὴν διὰ τὸ ὄνομα τοῦ Φλαμινίνου»¹.

Κατὰ τὸν L. Ha hn εἶναι παραποίησις τῆς πραγματικότητος τὸ νὰ ὀμιλῇ τις περὶ ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων καὶ τὸ νὰ χαρακτηρίσῃ τὴν συμπεριφορὰν τοῦ Φλαμινίνου ὡς τυπικὴν ρωμαϊκὴν ἀλαζονείαν· τοῦτο ἄλλωστε δὲν ἀρμόζει πρὸς τὰς τιμὰς, αἱ ὁποῖαι ἀπενεμήθησαν εἰς τὸν Φλαμινῖον ὑπὸ τῶν εὐγνωμονούντων Ἑλλήνων².

Ὁ Colin γράφων τῷ 1905 περὶ Ρώμης καὶ Ἑλλήνων κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος προσάγει ἀποδείξεις περὶ τοῦ πολιτιστικοῦ φιλελληνισμοῦ ἐν Ρώμῃ περὶ τὸ 200 π.Χ. καὶ κλίνει νὰ δεχθῇ τὴν ἐπίδρασιν τοῦτου ἐπὶ τὴν πολιτικὴν. Ἡ ἐκτίμησις του περὶ Φλαμινίνου εἶναι ἀρκούντως γενναιόδωρος. Ὁ Colin πιστεύει ὅτι αἱ Ἑλληνικαὶ πόλεις ἔτυχον καλύτερας μεταχειρίσεως ἀπὸ ἐκείνην, τῆς ὁποίας ἔτυχον π.χ. αἱ Ἰσπανικαὶ φυλαὶ καὶ ἡ Καρχηδών. Παρατηρεῖ ὅτι, ἐνῶ ἡ Ρώμη ἦτο φιλόποτος, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς μεγάλας δυνάμεις, δὲν εἶχε λόγον νὰ φοβῆται τὰς μικρὰς πόλεις οὕτως, ὥστε ἡ γενναιодωρία τῆς δὲν ἤρχετο εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὸ πολιτικὸν συμφέρον τῆς. Ὡς ἐκ τοῦτου ὁ Φλαμινῖος ἐξήλειψε πᾶσαν δυνατότητα καχυποψίας μὲ τὸ νὰ ἐπιτύχῃ μίαν ἰσορροπίαν ἀνισχύρων πόλεων ἐν Ἑλλάδι. Ὁ Colin ἐκλαμβάνει τοῦτο ὡς τὸ θεμέλιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ ἠδύνατο τότε νὰ ἀσκηθῇ ἡ ρωμαϊκὴ εὐνοία. Οἱ Ρωμαῖοι θὰ ἐξελάμβανον ὡς φυσικὸν τὸ ὅτι ἡ εὐγνωμοσύνη τῶν Ἑλλήνων διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν των ὑπενόει μελλοντικὴν ὑποταγὴν, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες θὰ ἐθεώρουν ὡς ἐξ ἴσου φυσικὸν τὸ ὅτι οἱ Ρωμαῖοι θὰ ἐπροστάτευσεν τὴν ἐλευθερίαν των χωρὶς νὰ ἀναμένουν οὐδὲν τὸ ἰδιαίτερον εἰς ἀνταπόδοσιν³.

Ἐπίσης ὁ Tenny Frank ἐπανέρχεται εἰς τὰς ἀπόψεις τῶν Mommsen καὶ Niebuhr καὶ ὀμιλεῖ περὶ τοῦ Φλαμινίνου ὡς αἰσθηματικοῦ στερουμένου πρακτικῆς καὶ τονίζει ὅτι δὲν ἦτο λάθος τῆς Συγκλήτου τὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν ἦσαν πλεον εἰς θέσιν νὰ ἐκμεταλλευθοῦν τὸ δῶρον, τὸ ὁποῖον εἶχον λάβει⁴. Ὁ Ge l z e r ἀνῆρεσε τὴν ἀτυχή θεωρίαν τοῦ Wood καὶ διεδῆλωσεν ὅτι ἡ περὶ Φλαμινίνου ἄποψις τοῦ Πολυβίου ἦτο κατ' οὐσίαν εὐνοϊκὴ⁵.

Μέγας ὑπέρμαχος τοῦ Φλαμινίνου καὶ τῆς πολιτικῆς του ἐν Ἑλλάδι

1. Römische Geschichte¹², Berlin 1920, Bd. I, s. 710, 716 καὶ 721.

2. Rom und Romanismus im griechisch - römischen Osten bis auf die Zeit Hadrians, Leipzig 1906, s. 20, 30, not. 12.

3. Rome et la Grèce de 200 à 146 av. J. C., Paris 1905.

4. Roman Imperialism, New York 1914, p. 150, 152-159, 173, 198.

5. Die Achaica im Geschichtswerk des Polybios, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaft (Berlin) 1940, 2, s. 23 f.(= Kleine Schriften 3 (1964)143).

εἶναι ὁ H. E. Stier, ὁ ὁποῖος ἐπέστρεψεν εἰς τὴν ἄποψιν τοῦ Mommsen καὶ ἀπέρριψε καθ' ὁλοκληρίαν τὴν θέσιν τοῦ Holleaux, ἐμόχθησε δὲ νὰ δείξῃ ὅτι ὁ Φλαμίνιος ὄχι μόνον ἦτο φιλέλλην, ἀλλ' ἐΐσης ἀφῆκε τὸν φιλελληνισμὸν του νὰ διαδραματίσῃ μείζονα ρόλον εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς πολιτικῆς του¹. Ὁ Stier διεδῆλωσε τὴν ἀπόλυτον ἐμπιστοσύνην του πρὸς τὴν ἀφήγησιν τῶν γεγονότων τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος περιόδου ὑπὸ τοῦ Πολυβίου. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν κατηγορίαν περὶ μεροληψίας τοῦ Πολυβίου ὑπὲρ τῆς Ρώμης, ὁ Stier τονίζει ὅτι πᾶς γνώστης τοῦ Πολυβίου γνωρίζει πόσον ὁ ἱστορικὸς οὗτος ἐμόχθησεν εἰς τὸ ἔργον του, ἵνα ἀποκρούσῃ μίαν κατηγορίαν, μεθ' ἧς οἱ ἀποτυχόντες εἰς τὴν μεγάλην παιδίαν τῆς Ἰστορίας ἤδη τότε προσεπάθουν νὰ δικαιολογήσουν τὰ ἴδια αὐτῶν σφάλματα· τὴν κατηγορίαν δηλαδὴ ὅτι ἡ Ρώμη ἐπέτυχε τὴν παγκόσμιον κυριαρχίαν μόνον, διότι αὕτη εἶχε διοργανώσει τὴν πολεμικὴν μηχανὴν τῆς ἀποτελεσματικώτερον καὶ εἶχε φανῇ εἰς τὴν διπλωματίαν πλέον πανοῦργος τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὅποιοι Ἕλληνες ὡς πλέον πεπολιτισμένοι καὶ ἐστραμμένοι εἰς τὰ ζητήματα τοῦ πνεύματος δὲν ἦσαν ἱκανοὶ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν ρώμην τοῦ Ρωμαϊκοῦ κόσμου. Ὁ Stier μάλιστα πρὸς ἐπιβεβαίωσιν τῶν ὑπὸ τοῦ Πολυβίου ἀναφερομένων περὶ φιλελληνισμοῦ οὐ μόνον τοῦ Φλαμίνιου, ἀλλὰ τῆς Ρώμης γενικῶς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς διακηρύξεως τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τοῦ Φλαμίνιου, ἐπικαλεῖται τὴν μαρτυρίαν ἐπιστολῆς τοῦ Φλαμίνιου, κεχαραγμένης ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς εὐρεθείσης τῷ 1815 ὑπὸ τοῦ Leake πλησίον τοῦ Θεσσαλικοῦ χωρίου Δομενίκου, καὶ ἀπευθυνομένης πρὸς τοὺς κατοίκους ἀρχαίας Θεσσαλικῆς πολίχνης ἐν Περραιβίᾳ (πρὸς τὰ ΝΑ. τῆς Ἑλασσόνης), ἡ ὁποία ἔφερε τὸ ὄνομα Χυρετίαι. Ἡ ἐπιγραφή αὕτη² ἀνήκουσα εἰς τὰ ἔτη 196 -194 π.Χ. ἀναφέρει ἐγγύησιν τοῦ Φλαμίνιου περὶ παροχῆς ὑπ' αὐτοῦ διευκολύνσεων πρὸς τοὺς πολίτας τῆς ὑποτελοῦς εἰς τὸν Φίλιππον τὸν Ε' τῆς Μακεδονίας πολίχνης τῶν Χυρετιῶν σημαντικῶς ἐπιβαρυνθέντας ἐκ τῶν βαρῶν τοῦ Β' Μακεδονικοῦ πολέμου. Ἐν ἀρχῇ τῆς ἐπιστολῆς ὁ Ρωμαῖος ἀρχιστράτηγος Φλαμίνιος ἀπευθνέει χαιρετισμὸν πρὸς τὰς ἀρχάς καὶ τὸν ἄνθρωπον τῶν Χυρετιῶν. Ἐπειτα ὁμιλεῖ περὶ συκοφαντῶν κατὰ τῶν Ρωμαίων, εἰς τοὺς ὁποίους ἡ κακοήθεια ἔχει καταστῆ ἕξις. Κατόπιν ἀνακοινοῖ ὅτι τὰ συμφῶνως πρὸς τὸ δίκαιον τοῦ πολέμου περιελθόντα εἰς τὸ Ρωμαϊκὸν Κράτος κτήματα καὶ οἰκίαι τῶν Χυρετιῶν, τὰ ὁποῖα κτήματα καὶ οἰκίαι δὲν ἀπηλλοτριώθησαν εἰσέτι, θὰ παραδοθῶν εἰς τὴν πολίχνην. Ὑπογραμμίζεται ὅτι τοιαῦται πράξεις μαρτυροῦν τὴν ἐντιμότητα καὶ καλοκαγαθίαν τῶν Ρω-

1. Roms Aufstieg zur Weltmacht und die griechische Welt, Köln 1957, s. 130 ff.

2. Dittenb., Sylloge³, 593.

μαίων, οἱ ὅποιοι ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει ἐπιθυμοῦν νὰ εἶναι φιλοχρήματοι, διότι θεωροῦν τὴν εὐεργεσίαν καὶ τὴν δόξαν ὡς ὑψίστα ἀγαθὰ. Περαιτοῦται δὲ ἡ ἐπιστολὴ μὲ τὴν δῆλωσιν ὅτι, ὅσοι κατὰ τὴν κατάληψιν τῆς πόλεως ἀποδεδειγμένως καὶ ἀναίτιως ἐβλάβησαν, οὗτοι θὰ βοηθηθοῦν πρὸς ἀποκατάστασιν.

Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς τοῦ Φλαμίνιου, ἡ ὁποία προήρχετο ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ Φλαμίνιου καὶ ἀντεπροσώπευεν ὁλόκληρον ἀριθμὸν παρομοίων ἐπιστολῶν, ἀπολεσθεισῶν δι' ἡμᾶς, εἰς τὰς ὁποίας ὁ Φλαμίνιος ἔθεμελίω τὴν ἐκ τοῦ Πολυβίου γνωστὴν τάσιν του πρὸς μίαν πολιτικὴν συμφιλίωσιν μετὰ τῶν πρώων ἀντιπάλων του ἐκ τῶν Ἑλλήνων, γίνονται φανεραὶ αἱ δυσχέρειαι, τὰς ὁποίας παρείχεν εἰς τὸν Ρωμαῖον στρατηλάτην ἡ μετὰ φανατισμοῦ ἀσκουμένη ἐν Ἑλλάδι ἀντιρρωμαϊκὴ προπαγάνδα τῶν Αἰτωλῶν, ἡ ὁποία ἡδύνατο νὰ ἀντιμετωπισθῇ ἀποτελεσματικῶς μόνον δι' εὐεργετικῶν πράξεων τῶν Ρωμαίων πρὸς τοὺς Ἕλληνας, ἐκ τῶν ὁποίων πράξεων θὰ ἀπεδεικνύοντο οἱ Αἰτωλοὶ κακοήθεις ψεῦσται. Ἐπρεπε νὰ γνωρίσῃ ὁ κόσμος ὅτι ἡ ἐν Ἑλλάδι ρωμαϊκὴ πολιτικὴ μέχρι τότε, ὡς καὶ εἰς τὸ μέλλον, δὲν ἀπέβλεπεν εἰς κυριαρχίαν καὶ ἀργυρολογίαν, ἀλλ' εἰς τὸ νὰ κερδίσῃ ἡ Ρώμη διὰ τῆς χρηστότητος καὶ γενναιοδωρίας τῆς γνησίαν δόξαν καὶ εὐγνωμοσύνην εἰς τὰ Κράτη τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου· ὅτι τὰ κίνητρα τῶν ἐνεργειῶν τῆς Ρώμης ἦσαν πνευματικαὶ ἀξίαι καὶ οὐχὶ ὕλικοι· ὅτι αἱ ἐνέργειαι αὗται τῆς Ρώμης ἔφερον φιλελληνικὸν καὶ οὐχὶ ἀνθελληνικὸν χαρακτῆρα. Ἐπίσης ἐκ τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς τοῦ Φλαμίνιου πρὸς τὸν λαὸν τῶν Χυρετιῶν φαίνεται ὅτι ὁ φιλελληνισμὸς αὐτὸς δὲν ἦτο προαίρεσις τοῦ Φλαμίνιου μόνον, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ. Ὑπογραμμίζει ἐν τῇ ἐπιστολῇ του αὐτῇ ὁ Φλαμίνιος ὅτι ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἀκολουθηθεῖσα πολιτικὴ ἐν Ἑλλάδι ἦτο πολιτικὴ τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ ἀποβλέπουσα εἰς ἰδεαλιστικούς σκοποὺς καὶ οὐχὶ εἰς ἀπόκτησιν δυνάμεως καὶ λείας. Συμπεραίνει δὲ ὁ Stier ὅτι πάντα ταῦτα ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ φιλελληνισμὸς τῶν Ρωμαίων ἀπὸ τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος δὲν ἦτο ἐπινόησις ἱστορικῶν, ἀλλὰ μία πραγματικότης· ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ἀπὸ τῆς εἰσόδου των εἰς τὸν Β' Μακεδονικὸν πόλεμον ἐνδιεφέροντο μόνον διὰ τὴν δημιουργίαν εἰς τοὺς Ἕλληνας καλῆς ὑπολήψεως περὶ ἑαυτῶν χωρὶς βεβαίως τοῦτο νὰ σημαίνει ὅτι ὁ Φλαμίνιος ἦτο τυφλὸν ὄργανον τῆς πραγματικῆς πολιτικῆς¹.

Τὴν γραμμὴν τοῦ Stier συνέχισεν ὁ G. A. Lehmann. Οὗτος ἐξετάζων τὴν Ρωμαιο-Αἰτωλικὴν συνθήκην κατέληξεν εἰς συμπεράσματα ἀπαλ-

1. Zur römischen Philhellenismus der Flamininuszeit, s. 619-621, 623-624· πρβλ. καὶ F e y e l M., T. Quinctius Flamininus, Philippe et les Achéens, Revue des Études Grecques 56 (1943) 235-247.

λάσσοντα τὸν Φλαμινῖον οἰασθήποτε κατηγορίας περὶ διπλοπροσωπίας ἢ ἀνεπιμότῃτος, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν πολιτικὴν του ἔναντι τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας. Ὁ Lehmann ἐπιτίθεται κατὰ τῆς ἀπόψεως τοῦ Wood περὶ ἐχθρότητος τοῦ Πολυβίου ἔναντι τοῦ Φλαμινίου¹. Τὴν θέσιν τοῦ Stier υἰοθέτησε καὶ ὁ Gundel². Τέλος ὁ Balsdon διὰ μικροῦ καὶ ὠραιοτάτου ἄρθρου του ἀπορρίπτει τὰς περὶ ἀνεπιμότῃτος τοῦ Φλαμινίου κατηγορίας, τὰς ἐγερεθείσας ὑπὸ τοῦ Holleaux καὶ ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ Badian, καὶ ἀρνεῖται ὅτι ἐμφανεῖς κατηγορίαι ἐξαπατήσεως ὑπὸ τοῦ Φλαμινίου ἐμφανίζονται εἰς τὸ ἀρχαῖον ἀποδεικτικὸν ὑλικόν³.

Κατὰ ταῦτα εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι, ἀντιθέτως πρὸς τὰς προσδοκίας τοῦ Klaffenbach, ὅ,τι οὗτος ἐθεώρησεν ὡς ἀπόδειξιν τῆς ἀνεπιμότῃτος τοῦ Φλαμινίου, τοῦτο ὠδήγησεν εἰς τὸν θρίαμβον τῶν ὑπεροσπιστῶν τῆς ἐντιμότῃτος αὐτοῦ. Μετὰ πάθους ὑποστηριχθεῖσα ὑπὸ τοῦ Stier καὶ μετὰ παιδείας ὑπὸ τοῦ Lehmann ἡ ἄποψις περὶ τοῦ Φλαμινίου ὡς εὐγενοῦς καὶ εἰλικρινοῦς φιλέλληνος ἐπεβλήθη εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν ἐπὶ ἐνὸς νέου καὶ περισσότερον λεπτολόγου ἐπιπέδου.

Δύο γενεάς βραδύτερον τοῦ Σκιπίωνος τοῦ Ἀφρικανοῦ τοῦ Πρεσβυτέρου ἔζησεν ὁ ἔγγονος αὐτοῦ καὶ υἱὸς τοῦ Αἰμιλίου Παύλου Σκιπίων Αἰμιλιανὸς Ἀφρικανὸς ὁ νεώτερος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔχομεν τὴν δευτέραν φάσιν τῆς δράσεως τοῦ Σκιπιατικοῦ κύκλου καὶ τὴν δευτέραν φάσιν τοῦ Ρωμαϊκοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

Ὁ Σκιπίων Αἰμιλιανὸς διεκρίθη κατὰ τὸν Πλούταρχον ἐπ' ἀνδρείᾳ κατὰ τὴν μάχην τῆς Πύδνης⁴, ἐξελιχθεὶς μετὰ ταῦτα εἰς μέγαν κατακτητὴν. Τῷ 149 π.Χ. ὁ Κάτων ὁ τιμητῆς ἐν Ρώμῃ εὕρισκόμενος καὶ πληροφορηθεὶς περὶ τῶν ἐνδόξων κατορθωμάτων τοῦ Σκιπίωνος Αἰμιλιανοῦ ὡς χιλιάρχου κατὰ τὸν Γ' Καρχηδονιακὸν πόλεμον ἀπήγγειλεν γνωστὸν ὁμηρικὸν στίχον⁵, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πολυβίου⁶. Ὁ Σκιπίων Αἰμιλιανὸς κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πολυβίου δὲν μετέσχε τῆς πολυτελείας καὶ τῶν ἁσυνεπειῶν τῶν ἄλλων ἐν Ρώμῃ εὐγενῶν τῆς ἐποχῆς του.

1. Untersuchungen zur historischen Glaubwürdigkeit des Polybios, Münster 1967.

2. Art. Quinticius, in Pauly — Wissowa, Real — Enc. 23. 2 (1963), col. 994 - 1107. Flamininus, col. 1047 - 1101.

3. T. Quinc'ius Flamininus, Phoenix 21 (1967) 177-190.

4. Αἰμίλ. Παῦλος 22. 3-7.

5. Ὁμ. υ 495.

6. Πολυβ. 36, 8, 7: «Πολύβιος· ἐν γάρ τῇ Ῥώμῃ Μάρκον Πόρκιον ἀκούσαντα | τὰς ἀριστείας Σκιπίωνος εἶπεν πάλιν ἄλλον | πρὸς ἐκείνον· τί ἀκήκας; | οἷος πέπνυται· τοὶ δὲ σκιαὶ αἴσσουνσιν».

Ἔσχε διδάσκαλον καὶ φίλον τὸν Ἑλληνα ἱστορικὸν Πολύβιον, προσφιλέστατα δὲ ἀναγνώσματά του ὑπῆρξαν τὰ ἔργα τοῦ Ξενοφάντος καὶ ἰδίᾳ τὸ ἱστορικοπολιτικὸν ἔργον τοῦ Κύρου Παιδεία¹. Οὗτος ὑπῆρξεν ἀξιόλογος ρήτωρ². Ἐπίσης ἔσχε διδάσκαλον καὶ φίλον τὸν Ἑλληνα φιλόσοφον Παναίτιον. Ὁ Κικέρων περιέγραψε τὸν Σκιπίωνα Αἰμιλιανὸν ὡς ἀνανεωθείσαν μορφήν Ῥωμαίου καὶ ἐτόνισεν ὅτι οὗτος ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ὁμιλιῶν καὶ διδασμάτων τοῦ φιλοσόφου Παναϊτίου ἐγένετο οὐχὶ βεβαίως ἰσχυρότερος ἀνὴρ, ἀλλὰ σωφρονέστατος, ἡπιώτατος, σοφώτερος, φιλοφρονέστερος, τερπνότερος (πλέον εὐχαρις), ὁμαλότης (διέκρινεν αὐτὸν) ἐν παντὶ τῷ βίῳ, πολλὴ φαιδρότης (*moderatissimus, lenissimus, sapientior, comior, iucundior, aequabilitas in omni vita, multa hilaritas*)³. Ὁ χαρακτήρ τοῦ Σκιπίωνος Αἰμιλιανοῦ ἦτο ἀντιπροσωπευτικὸς τῆς ἀνθρωπιστικῆς ἐπιδράσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἐπὶ τὰ ἰσχυρὰ καὶ πρακτικὰ προσόντα τοῦ ρωμαϊκοῦ χαρακτήρος. Εἰς ἓνα κατὰ Οὐέρρου λόγον⁴ ὁ Κικέρων λέγει περὶ τοῦ Σκιπίωνος Αἰμιλιανοῦ ὅτι ὑπῆρξε *homo doctissimus atque humanissimus* ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Οὐέρρην, ὁ ὅποιος ἦτο *sine ulla bona arte, sine humanitate, sine ingenio, sine litteris*. Ἐπίσης ὁ Κικέρων διὰ τοῦ στόματος τοῦ Λαιλίου ἐπαινεῖ ὡς ἐξῆς τὰ ἐπιτεύγματα καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ Σκιπίωνος Αἰμιλιανοῦ: «- - quid non est adeptus, quod homini fas esset optare? qui summam spem civium, quam de eo iam puero habuerant, continuo adolescens incredibili virtute superavit: qui consulatum petivit numquam; factus est consul bis: primum ante tempus; iterum sibi suo tempore; reipublicae paene sero: qui, duabus urbibus ever- sis, inimicissimis huic imperio, non modo praesentia, verum etiam futura bella delevit. Quid dicam de moribus facillimis? de pietate in matrem? liberalitate in sorores? bonitate in suos? iustitia in omnes?»⁵.

Διὰ τὸν Σκιπίωνα Αἰμιλιανὸν ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς, τὸν ὁποῖον ἐγνώρισε καὶ ἡγάγησεν, ἐσήμαινε πολὺ περισσότερον μιᾶς μελέτης κατὰ τὰς ὥρας τῆς ἀναπαύσεως. Ἐσήμαινε δι' αὐτὸν ἓνα δρόμον πρὸς τι, ὅπερ οὗτος εὗρεν ὡς ἀνεκτιμήτου ἀξίας διὰ τὴν ἀληθῆ ζωήν· οὗτος διὰ τῆς ἐπαφῆς του πρὸς τὰς ἑλληνικὰς ἰδέας ἐπέτυχε τὴν γνησιωτέραν αὐτογνωσίαν. Ὁ Πολύβιος ἡσθάνθη τὴν ἀνάγκην νὰ ὑπογραμμίσῃ ὅτι ὁ Σκιπίων Αἰμι-

1. Cic., *Ad Quintum fratrem* I 23. *Disp. Tusc.* II 26, 62.

2. Pepe L., *Le oratiunculae di Scipione Africano e una testimonianza di Marco Aurelio*, *Giorn. ital. di filologia* 1(1948) 100 sgg.

3. *Pro Archia* 7, 16. *Pro Mur.* 31, 65. *De offic.* I 26. 90. 30, 108.

4. II. IV 44, 98

5. *De amic.* III 11.

λιανὸς παρὰ τὸν ρόλον, τὸν ὁποῖον διεδραμάτισεν εἰς τὴν καταστροφὴν τῆς Καρχηδόνας, ἐν τούτοις ἦτο φιλόανθρωπος καὶ πεπολιτισμένος. Ἡ ἀπολογία δὲ αὕτη τοῦ Πολυβίου ὑπὲρ τοῦ Αἰμιλιανοῦ ἦτο προφανῶς σχεδὸν καθ' ὁλοκληρίαν συνδεδεμένη πρὸς τὰς σκέψεις τοῦ Σκιπίωνος περὶ τοῦ μεταβλητοῦ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων καὶ τῶν συνεπομένων φόβων ὅτι μίαν ἡμέραν ἡ Ρώμη δυνατόν νὰ ὑφίστατο μίαν ὁμοίαν μοῖραν. Ὁ Πολύβιος ἀναφέρει ὅτι μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Καρχηδόνας ὁ νικητὴς στρατηγὸς Σκιπίων Αἰμιλιανός, βλέπων τὴν ἄλλοτε γιγαντιαίαν πόλιν νὰ κείται εἰς ἐρείπια, ἤρχισε νὰ κλαίῃ καὶ νὰ βυθίζεται εἰς βαθεΐας σκέψεις¹, τέλος δὲ ἀκουσίως ἤλθον εἰς τὰ χεῖλη του οἱ λόγοι τοῦ Ἑκτορος:

*«Ἔσσεται ἡμαρ, ὅτ' ἂν ποτ' ὁλόκληρ' Ἴλιος ἰρή,
καὶ Πριάμος, καὶ λαὸς ἐὺμμελίω Πριάμοιο»².*

Τότε ὁ Πολύβιος ἠρώτησε τὸν Σκιπίωνα τί ἡννόει, αὐτὸς δὲ τοῦ ἀπήντησεν ὅτι ἡννόει τὴν Ρώμην, διότι, ὡς ἐξήγησεν, ὅταν σκέπτεται τὴν ἐπὶ τὸ ἐναντίον μεταβολὴν τῶν ἀνθρωπίνων, καταλαμβάνεται ὑπὸ φόβου: «ὦ Πολύβιε», ἔφη, «καλὸν μὲν, ἀλλ' οὐκ οἶδ' ὅπως ἐγὼ δέδια καὶ προορῶμαι, μὴ ποτέ τις ἄλλος τοῦτο τὸ παράγγελλμα δώσῃ περὶ τῆς ἡμετέρας πατρίδος».

Εἶναι ἐλληνικὴ ἡ ἐπὶ τῆς ζωῆς ἄποψις, ἐλληνικὴ δὲ εἶναι καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀντίληψις περὶ τῆς μεταβολῆς τῆς ἀνθρωπίνης μοίρας καὶ τοῦ κύκλου τῆς ζωῆς τῶν ἐθνῶν, τὴν ὁποίαν ὁ Σκιπίων ὁ Αἰμιλιανὸς τοσοῦτον υἰοθέτησεν, ὥστε αὕτη νὰ ἐπισκιάσῃ πάσας τὰς ἄλλας σκέψεις του κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς μεγαλειόδους ἐπιτυχίας του ἐπὶ τῆς Καρχηδόνας. Δὲν πρόκειται ἐπομένως περὶ παραποιήσεως ρωμαϊκοῦ αἰσθηματος, ὅταν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Κικέρωνος, ὅπερ φέρει τὸν τίτλον Ἐνύπνιον τοῦ Σκιπίωνος, ὁ ἥρωες Σκιπίων ὁ Ἀφρικανὸς ἐκ τοῦ ἀποκρήμνου ὕψους τοῦ στερεώματος διακρίνεται εἰς τεραστίαν ἀπόστασιν τὴν μικρὰν γῆν καὶ ἐπ' αὐτῆς ὡς ἐλαχίστην κηλίδα τὴν ρωμαϊκὴν κοσμοκυριαρχίαν.

1. Ἀνάλογόν τι συνέβη πρότερον εἰς τὸν κατακτητὴν τῶν Συρακουσῶν Μαρκελλόν. Οὗτος ὀλίγον πρὸ τῆς εἰσόδου του εἰς τὰς καταληφθείσας ὑπ' αὐτοῦ Συρακούσας ἔκλασεν ἐπὶ τῷ θεάματι τῶν καλλιτεχνημάτων τῆς πόλεως αὐτῆς, προφανῶς ἀναλογιζόμενος τὴν ἐπικειμένην καταστροφὴν τῆς πόλεως αὐτῆς διὰ πυρπολήσεως ἔνεκα πείσματος τῶν κατοίκων της (Τ. Liv. XXV 24). Ἀνάλογόν τι συνέβη καὶ εἰς τὸν Αἰμίλιον Παῦλον τὴν ἐπαύριον τῆς μάχης τῆς Πύδνης (Τ. Liv. XXXV 8). Παρόμοιον ἦτο τὸ συναίσθημα, τὸ ὁποῖον ἐδοκίμασεν ὁ μέγας δικηγόρος Servius Sulpicius Rufus, ὅτε, κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν του ἐξ Ἀσίας, περιπλέων τὴν Αἴγιναν, τὰ Μέγαρα, τὸν Πειραιᾶ καὶ τὴν Κόρινθον, εἶδε πῶς αἱ τὸ πάλαι ἀκμάσασαι αὐταὶ πόλεις ἔκειντο νῦν ταπειναὶ καὶ κατεστραμμέναι.

2. Ὅμ. Δ 164-165. Ζ 448-449.

Αἱ ἑλληνικαὶ διδασκαλίαι περὶ Κράτους καὶ ἱστορίας τοῦλάχιστον ἀπὸ τοῦ 146 π.Χ., τοῦ ἔτους, ὅπερ ἤνοιξε νέαν ἐποχὴν εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν ἱστορίαν, τοῦ ἔτους τῆς συγχρόνου κατακτῆσεως καὶ καταστροφῆς τῆς Κορίνθου καὶ τῆς Καρχηδόνας, παρεκίνησαν τοὺς ἀρίστους τῶν Ρωμαίων, ἰδίᾳ τὸν Σκιπίωνα τὸν Αἰμιλιανόν, νὰ αἰσθανθοῦν ἀγωνίαν καὶ ἀνησυχίαν διὰ τὸ παροδικὸν τῆς ὑλικῆς δυνάμεως καὶ τῆς νικητρίας Ρώμης¹. Πρότερον ὁ Σκιπίων Νασικάς προεῖπε τὴν ἐπελευσισμένην ἐσωτερικὴν κατὰ πτωσιν τῆς Ρώμης, ἐὰν δὲν ἀπεφεύγετο ἡ καταστροφή τῆς Καρχηδόνας, ἡ ὁποία καταστροφή, ἐὰν συνετελεεῖτο, θὰ εἶχεν ὡς συνεπείας τὴν διάλυσιν τῆς ὁμονοίας τῶν τάξεων, στασιαστικὰ κινήματα, ἐμφυλίους πολέμους, ἄκρατον ἐπιθυμίαν πρὸς δεσποτείαν ὀλίγων ἰσχυρῶν. Μετὰ τῆς ψυχολογίας τῆς τάσεως πρὸς δύναμιν τίθεται ἡ ὕβρις, ἡ ὁποία εἶναι ὁ ἐσωτερικὸς κίνδυνος. Ἡ ἰδέα αὕτη εἶναι παναρχαία, εἶναι γνησίως ἑλληνικὴ ἰδέα ὅς ἀναμνησθῶμεν τοῦ ἀνεκδότου περὶ Κροίσου καὶ Σόλωνος, ὅπερ μᾶς παρέχει ὁ Ἡρόδοτος.

Ὁ Σκιπίων Αἰμιλιανὸς ἦτο καὶ πολιτικὸς ἀνὴρ, ἀντιπροσωπεύων τὸ νέον πολιτικὸν πνεῦμα καὶ τὴν νέαν αὐτοκρατορικὴν συνείδησιν τῆς Ρώμης. Μεγάλα ὑπῆρξαν τὰ ἐπιτεύγματά του καὶ εἰς τὴν σφαῖραν τῆς πολιτικῆς. Ἦτο ἀρχηγὸς τοῦ λαϊκοῦ κόμματος ἐν Ρώμῃ, ὅπερ ὑφίστατο ἀπὸ τῶν Γράκχων ἢ ὀλίγον πρότερον ἐν Ρώμῃ καὶ ἰσχυρίζετο ὅτι ἐπραγματοποιεῖ πρόγραμμα περιλαμβάνον τὸν ἀγροτικὸν νόμον, τὰς διανομὰς σίτου καὶ ἐλαίου εἰς τὸ ἀστικὸν πλῆθος, ἐπέμενε δὲ ἐπὶ τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων τῶν δημάρχων². Ὁ Σκιπίων Αἰμιλιανὸς ἀνέλαβε τὴν ὑπεράσπισιν τῶν Socii καὶ ἐντεῦθεν πιθανῶς προέρχεται ὁ ἐνθουσιασμός, μεθ' οὗ ὁ ποιητὴς Λουκίλιος ὑμνεῖ αὐτὸν³ ὡς ἓνα τῶν συγχρόνων του ἐπιφανῶν ἑρμηνευτῶν τῆς ρωμαϊκῆς ἀρετῆς⁴, ἀλλὰ καὶ τὸν ὑπεβοήθησεν εἰς τὴν πολιτικὴν του ὑπὲρ τῶν Socii⁵.

Περὶ αὐτὸν τὸν Σκιπίωνα Αἰμιλιανόν, ὁ ὁποῖος ἦτο ἐν τῶν πλουσιωτέρων πνευμάτων βαθέος καὶ ἰσχυροῦ ἀνθρωπισμοῦ τῆς ἐποχῆς του, συνε-

1. Πολύβ. 39, 6.

2. Claude Nic. — Alain Mich., Cicéron («Écrivains de toujours» aux éditions du seuil), Paris, p. 15.

3. Luc. 1138-1142.

4. Πρβλ. σχετικῶς τὰ Elogia εἰς τὸν τάφον τοῦ Σκιπίωνος ἐν Wordsworth, Fragments and Specimens of Early Latin, pp. 159-162.

5. Bilz K., Die Politik des P. Cornelius Scipio Aemilianus, Stoccarda 1935 passim πρβλ. καὶ Ἡ λ ι ο π ο ὕ λ ο υ Ν. Κ., Ἱταλικὸν πνεῦμα ἐν τῇ σατίρᾳ τοῦ Λουκιλίου, Ἐν Ἀθήναις 1964, σελ. 98. 239.

κεντροῦντο τὰ πλέον πεπαιδευμένα καὶ τὰ λεπτότερα καὶ ἐκλεκτότερα πνεύματα τῆς ἐποχῆς του, ἱστορικοὶ, ρήτορες, ποιηταί, φιλόσοφοι, δημόσιοι ἄνδρες Ῥωμαῖοι καὶ Ἕλληνες, νικηταί καὶ ἡττημένοι, ὡς ὁ Λαίλιος, ὁ ρήτωρ καὶ ἱστορικὸς Ποστούμιος Ἀλβίνος¹, ὁ μετέπειτα διδάσκαλος τοῦ Οὐάρρωνος καὶ Κικέρωνος Αἴλιος Στίλων, ὁ ἱστορικὸς Πολύβιος, ὁ φιλόσοφος Παναίτιος, ὁ μαθητὴς τοῦ Καρνεάδου Κλειτόμαχος, οἱ ποιηταί Λουκίλιος καὶ Τερέντιος, καὶ πολλοὶ ἄλλοι Ἕλληνες, οἱ ὅποιοι εἶχον ἔλθει εἰς Ῥώμην μετὰ τὴν μάχην τῆς Πύδνης ὡς ὄμηροι ἢ ὡς πρέσβεις².

Οἱ τοῦ Σκιπιωνικοῦ τούτου κύκλου μετέχοντες ἐζήτουν νὰ ἐναρμονίσουν τὰς κατακτήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος πρὸς τὰς μεγάλας Ῥωμαϊκὰς ἀρετάς. Οὗτοι ἀνεζήτουν λογικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν βάσιν διὰ τὴν δραστηριότητά των ὡς ἀνθρώπων καὶ πολιτῶν. Ἀνεζήτουν τὸν τρόπον, καθ' ὃν θὰ ἐφήρμοζον συγκεκριμένως τὰ πολύτιμα στοιχεῖα τοῦ Ἑλληνικοῦ

1. Ἡλιοπούλου Ν. Κ., *Audiatur et altera pars*, Ἐν Ἀθήναις 1964, σελ. 29-56.

2. Περὶ τοῦ πνευματικοῦ τούτου κύκλου τοῦ Σκιπιωνος Αἰμιλιανοῦ βλέπε Cic., *Pro Mur.* 31, 66. *De re publ.* I 21, 34. *De offic.* I 26, 90. *Disp. Tusc.* I 33, 81. *De fin.* IV 9, 23. *Acad. pr.* II 5· πρβλ. καὶ Baldi A., *Die Freund und Förderer der griechischen Bildung in Rom*, Progr. Würzburg 1875 passim· Schmekel A., *Die Philosophie der mittl. Stoa*, Berlin 1892, s. 442 ff· Reitzenstein R., in *Festschrift zur Versammlung deutsch. Philologen*, Strasburg 1901, s. 143 ff· Fiske C. C., *The plain Style in the Scipionic Circle*, Class. Studies in honor of C. F. Smith, Madison 1919, p. 62 ff· Münzer F., *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien*, Stuttgart 1920· Meyer E d., *Kleine Schriften II*, Halle 1924, s. 423 ff· Schur W., *Scipio Africanus und die Begründung der römischen Weltherrschaft*, Leipzig 1927· Schur W., *Scipio Africanus und die Gracchische Reformbewegung in Verh. der Versamml.* Deutsch. Philol. LVI (1927) 51 ff· Moscrip V., *Literary Patronage in Rome* 240 B. C. to 90 B. C., Chicago 1928· Harra E. n. W., *The Scipionic Circle and the Circle of Maecenas*, Columbia, Thesis at University of Missouri 1932· Fittipaldi M., *C. Lelio Sapiens, l' amico di Sc. Em.*, Napoli 1933· Brown M. R., *A Study of the Scipionic Circle*, Iowa 1934, passim, ἰδίᾳ ἐν σελ. 70-71· Bilz K., *Die politik des P. Cornelius Scipio Aemilianus*, Stoccarda 1935· Rostagni A., *La letteratura di Roma repubblicana ed augustea*, Bologna 1939, p. 127-128· Dumbley D. R., *Blossius of Cumae*, *Journal of Roman Studies* (1941), p. 94-99· Bignone Et., *Storia della letteratura latina*, Firenze 1945, vol. II, p. 37 sgg· Lana I., *Terenzio e il movimento filellenico in Roma*, *Rivista di filologia e d'istruzione classica* 1947, p. 44 sgg· Brown T. S., *Greek influence on Tiberius Gracchus*, *The classical Journal* XLII (1947) 471-474· Grimal P., *Le siècle des Scipions*, Paris 1953, p. 40, 50-51· Ensslin W., *Die Demokratie und Rom*, *Philologus*, Band LXXXII, 312-328· Van Den Bruwaene M., *La société romaine : les origines et la formation*, Paris — Bruxelles 1954, p. 299 sqq· Norden E d., *Die römische Literatur*, Leipzig 1954, s. 19-22· Astin E. A., *Scipio Aemilianus and Cato Censorius*, *Latomus* 1956, p. 159 ff· Büchner K., *Humanitas Romana*, Heidelberg 1957· Strasburger H., *Der «Scipionenkreis»*, *Hermes* 1966, s. 60 ff· Astin E. A., *Scipio Aemilianus*, Oxford 1967.

πνευματικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν ἱστορικὴν κατάστασιν, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκοντο. Ἦσαν ὀρθολογισταί. Ἀπεδέχοντο τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν των, ἀλλ' οὐχὶ ἄνευ κριτικῆς. Ἀνεζήτουν μίαν λογικὴν ἠθικὴν, ἥ ὁποία θὰ τοὺς ἐβοήθει νὰ προσανατολισθοῦν εἰς τὰς σχέσεις των πρὸς πάντας τοὺς ἀνθρώπους, εἴτε οὗτοι ἦσαν συμπολίται εἴτε σύμμαχοι εἴτε καὶ ἐχθροί. Ἐνδιεφέροντο διὰ τὰ θεωρητικὰ θεμέλια τῆς πολιτικῆς ὁργανώσεως τοῦ Κράτους. Ἐρχίζον νὰ κατανεοῦν τὴν ἱστορικὴν ἀποστολὴν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ λαοῦ καὶ ἀνέπτυσσον αἴσθημα εὐθύνης διὰ τὴν σταθεροποίησιν καὶ διατήρησιν τῶν ὑπ' αὐτῶν ἐπιτευχθέντων. Ἐρεῦναν τὸν Ἑλληνικὸν πνευματικὸν πολιτισμόν, ἵνα δι' αὐτοῦ θέσουν ἐν ἀσφαλεῖ τὴν κληρονομίαν τοῦ παρελθόντος. Εἶδον ὅτι αἱ κατακτήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἠδύναντο νὰ παράσχουν μεγίστην ὑπηρεσίαν εἰς τὴν νομιμοποίησιν καὶ προστασίαν τῶν κατακτήσεων τοῦ Ῥωμαϊκοῦ πνεύματος. Οὕτως ἤρξατο γεννώμενος ἐν Ρώμῃ εἰς νέος ἀνθρωπισμός, πιστὸς εἰς τὰς οὐσιώδεις ἀξίας τῆς ἐθνικῆς πατρογονικῆς κληρονομίας, ἀλλὰ καὶ εὐρὺς ἀρκούντως, ὥστε νὰ ἀποδεχθῇ τὰς πνευματικὰς συμβολὰς τῶν Ἑλλήνων. Τοῦ νέου αὐτοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἐν Ρώμῃ ἰδρυτὴς ὑπῆρξεν ὁ Σκιπωνικὸς οὗτος κύκλος.

Ὁ Σκιπωνικὸς κύκλος ἦτο ἐστία πολιτισμοῦ καὶ πνευματικῆς καλλιέργειας. Ἦτο κύκλος ἀνθρωπιστῶν, οἱ ὅποιοι ἀνέπτυξαν τὸ ἑλληνορωμαϊκὸν ἀνθρωπιστικὸν ἰδεῶδες, ὅπερ ἀπετέλει συνένωσιν πνεύματος καὶ καρδίας καὶ ἐστηρίζετο ἐπὶ τοῦ σεβασμοῦ τῆς ἀνθρωπίνης ἀξιοπρεπείας καὶ ἐπὶ τῆς ἐξάρσεως τῶν πνευματικῶν ἱκανοτήτων τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τούτους ὁ ἀνθρωπισμός ἦτο εὐγενέστατος καὶ ἐξαίρετος τρόπος ζωῆς, κατακτηθεὶς διὰ τῆς παιδείας καὶ τῶν γραμμάτων· ἦτο τέχνη ἐκλεπτυσμοῦ καὶ ἁρμονίας τοῦ ὅλου ἀνθρώπου, ἰδίᾳ δὲ τοῦ ἠθικοῦ ἀνθρώπου.

Εἰς τὸν πνευματικὸν τοῦτον κύκλον, ὁ ὁποῖος ἐθεώρει τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμόν ὡς ἐξασφαλίζοντα εἰς τὸν γνωρίζοντα αὐτὸν κοσμοπολιτικὴν πνευματικὴν καλλιέργειαν, σί ἀφηρημέναι ἔννοιαι παγκοσμιότητος, οἰκουμενικότητος, αἱ ὁποῖαι ἐν Ἑλλάδι εἶχον προβληθῇ ὑπὸ τῶν σοφιστῶν, πραγματοποιοῦνται νῦν εἰς τὴν humanitas. Γεννᾶται μία κοινωνία, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἕκαστος εἶναι ἐνσυνείδητος δημιουργὸς τῆς ἠθικῆς, τῆς καλλιτεχνικῆς, τῆς πολιτικῆς πνευματικότητός του, καὶ μία πλουσία εὐαίσθησία.

Ὑπὸ τοῦ Σκιπωνικοῦ κύκλου ἐβοηθήθη λίαν ἡ ἐπίσπευσις τοῦ θριάμβου τῶν κοσμοπολιτικῶν καὶ ἀτομιστικῶν ἰδεῶν ἐν Ρώμῃ. Ἡ ἐξέλιξις τῆς συνειδήσεως καὶ ἡ εὐαίσθησία τοῦ Ῥωμαϊκοῦ λαοῦ παρουσίασεν ἕτερον σταθμόν. Ἐλευθερωθεὶς ὁ Ῥωμαϊκὸς λαὸς τῆς ἀκαταμάχητου μοιραίας καὶ ἐπειγούσης ἱστορικῆς ἀνάγκης, ἥ ὁποία ἐκράτει τὰ σώματα καὶ τὰ πνεύματα ἐν ἐπιστρατεύσει, εἰς κλίμα ἡρωισμῶν, διήλθε διὰ μιάς ἐπομένης ἱστορικῆς σκέψεως τῆς ζωῆς, κεκλεισμένης εἰς τὰ σιδηρὰ πλάσιμα τοῦ ἔθνους τῶν προγόνων, εἰς μίαν ἠθικοαισθητικὴν ἀντίληψιν τῆς ἰδίας τῆς

ζωῆς. Ἡ τοιαύτη ἀντίληψις δὲν παρουσιάζει ἀνατροπὴν τῶν ὄρων τῶν ἀξιῶν, ἀλλὰ μόνον μίαν συγκριτικὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς δραστηριότητος χάριν ἐνὸς ἀμέσου ἀγαθοῦ τῆς κοινωνίας ἢ τῆς οἰκογενείας (*negotium*) καὶ τοῦ θεωρητικοῦ βίου, δηλαδὴ ἐνὸς βίου, ὁ ὁποῖος δὲν ἐξαντλεῖται εἰς δραστηριότητος χάριν ἐνὸς ἀμέσου ἀγαθοῦ τῆς κοινωνίας ἢ τῆς οἰκογενείας (*otium*), μετὰ νέων διαστάσεων, αἱ ὁποῖαι θὰ δώσουν τὴν παγκόσμιον ἔννοιαν καὶ τὰ ὅρια τοῦ νέου ἀνθρώπου (*homo novus*) διὰ μέσου μιᾶς ἀνθρωποκεντρικῆς ὄψεως τῆς ἱστορίας. Ἡ τέχνη ἐννοεῖται ὡς ἀνθρώπινον περιεχόμενον, τὸ ὁποῖον εἶναι εἰσέτι ἰσορροπία, ἀρμονία, συμφωνία ἀξιών, τόνων καὶ μορφῶν, ἐρμηνευουσῶν τὸ ἐσωτερικώτερον αἶσθημα τοῦ Ἑλληνισμοῦ κάλλιον ἐκείνου τοῦ Καλλιμαχισμοῦ, τὸ ὁποῖον ἡ μεγάλη ποίησις τῶν Αὐγουστειῶν χρόνων θὰ γνωρίσῃ, θὰ λάβῃ καὶ θὰ ἀποκαλύψῃ.

Οἱ Σκιπιωνικοί, καίτοι ἀφωρμῶντο ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ Κάτωνος περὶ σεβασμοῦ τοῦ ἔθους τῶν προγόνων, ἐν τούτοις διαφόρως ἡρμήνευον τὴν περὶ Κράτους ἰδέαν. Οὗτοι διακατεῖχοντο ὑπὸ τοῦ συναισθήματος τῆς ἀνθρωπίνης παγκοσμιότητος. Ἦσαν πεπεισμένοι ὅτι ἡ κοινὴ ἰδέα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς πνευματικῆς προόδου εἶναι ἀπαραίτητοι διὰ τὴν ἐξομάλυνσιν τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων. Κατὰ τούτους ὁ ἰδεώδης πολίτης ἔδει νὰ προτιμᾷ τὸ κοινὸν συμφέρον τοῦ προσωπικοῦ. Σχετικῶς ὁ Σκιπίων Νασικᾶς ἐτόνιζεν:

«Neminen privatum esse sapientem»

Οὕτως εἰς τὰς διεθνεῖς σχέσεις ἕκαστον Κράτος πρέπει νὰ προτιμᾷ τὸ παγκόσμιον συμφέρον καὶ οὐχὶ τὸ ἀτομικόν. Εἰς εἰδικὴν περίπτωσιν δὲν πρέπει νὰ δεσπόζῃ τῆς πολιτικῆς τῆς Ρώμης ἡ κεφαλαιοκρατικὴ τάσις, ἡ ἀπαιτοῦσα τὴν ἐπαναφορὰν τῶν ἡττημένων εἰς τὰς ἐπαρχίας πρὸς καλυτέραν ἐκμετάλλευσίν των, ἀλλὰ πρέπει νὰ δεσπόζῃ ἡ ἰδέα τῆς πολιτικῆς σοβαρότητος (*gravitas*) καὶ ἐγκρατείας, ἡ ὁποία προτιμᾷ νὰ ἀφήσῃ αὐτονομίαν εἰς τοὺς ἡττημένους, εἰς τὰ ὑποτελῆ Κράτη. Τοῦτο ὑπῆρξεν εἰς τῶν λόγων, διὰ τοὺς ὁποίους ὁ Σκιπίων Νασικᾶς ἀντετίθετο εἰς τὸν Πόρκιον Κάτωνα τὸν τιμητὴν, κηρύττοντα τὴν καταστροφὴν τῆς Καρχηδόνης. Ἡ πολιτικὴ σκέψις τῶν Σκιπιωνικῶν ἦτο ὑπὲρ τῆς παραιτήσεως τοῦ νικητοῦ ἀπὸ τῶν ἐκ τοῦ δικαίου τοῦ πολέμου δικαιωμάτων τοῦ ὑπὲρ τοῦ ἡττημένου.

Οἱ τοῦ Σκιπιωνικοῦ κύκλου ἐνδιεφέροντο οὐ μόνον περὶ πολιτικῶν καὶ ἠθικῶν θεμάτων, ἀλλὰ καὶ περὶ γλωσσικῶν καὶ λογοτεχνικῶν καὶ εἶχον ποικίλας πρακτικὰς ἀπόψεις ἐπὶ τῶν ζητημάτων τοῦ βίου. Οὗτοι ἐνεπνέοντο ἐκ τῶν στωικῶν δογμάτων, τῶν κηρυττόντων τὸν περιορισμὸν τῆς ἐκφράσεως¹.

1. S m i l e y C h., *Seneca and the Stoic Theory of Literary Style*, Studies in honor of Charles Forster Smith *passim*.

Ἰδανικὸν τοῦ Σκιπιωνικοῦ κύκλου ἦτο ἡ καθαρότης τῆς γλώσσης.

Εἰς τὸν Σκιπιωνικὸν κύκλον ὑπὸ τὴν ᾧθησιν τοῦ στωικισμοῦ καὶ τοῦ mos maiorum ἐγεννήθη ἐν εἶδος διδακτικῆς αὐτοβιογραφίας οὐχὶ πλέον πολιτικοστρατιωτικῶν ἐνθυμίων τύπου ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς ἢ ἐνθυμίων προγενεστέρας ἐποχῆς οὔτε ρητορικῶν καὶ ἀπολογητικῶν ὑπαινιγμῶν, ἀλλὰ αὐτοπαρουσίας τοῦ ἰσχυροῦ Ἐγώ, ὅπερ ἐμπνέεται ἐκ τῆς ὑπερφηανείας τῶν παραδόσεων καὶ ἐκ τῆς ἐπιθυμίας εὐθυγραμμίσεως πρὸς τὴν δόξαν τῆς προγόνων. Εἰσηγηταὶ αὐτῆς ἐγένοντο ὁ Αἰμίλιος Σκαῦρος καὶ ὁ Ρουτίλιος Ρούφος.

Ἐγράφη ἀνωτέρω ὅτι ὑπὸ τοῦ Σκιπιωνικοῦ κύκλου ἐβοηθήθη λίαν ἡ ἐπίσπευσις τοῦ θριάμβου τῶν κοσμοπολιτικῶν καὶ ἀτομιστικῶν ἰδεῶν ἐν Ρώμῃ. Τὸ ἔργον τοῦτο ὠλοκληρώθη ὑπὸ τὰ βλέμματα καὶ τὴν διεύθυνσιν δύο κατ' ἐξοχὴν μελῶν τοῦ Σκιπιωνικοῦ κύκλου καὶ στενοτάτων φίλων καὶ διδασκάλων τοῦ Σκιπίωνος Αἰμιλιανοῦ, ἦτοι τοῦ Ἑλληνος ἱστορικοῦ Πολυβίου καὶ τοῦ Ἑλληνος φιλοσόφου Παναίτιου. Ἀμφότεροι οἱ ἄνδρες οὗτοι εἶναι συνδεδεμένοι πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ παρὰ Ρωμαίους· ἀμφότεροι ὑληρέτησαν τὴν ὑπόθεσιν τῆς humanitas κάλλιον καὶ αὐτῶν τῶν ἀνθρωπιστῶν τῆς παρούσης γενεᾶς. Οὗτοι ἐπέτυχον νὰ ἀποψύξουν τὸν ζῆλον τῶν Ρωμαίων τῶν ἀντιδρώντων εἰς τὴν εἰσδοχὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐκτοτε ἢ πρὸς τοὺς Ἑλληνας ἀπέχθεια ἀπετέλει ἔκφρασιν πολιτικῆς ἐρασιτεχνίας.

Ὁ εἰς τῶν ἀνδρῶν τούτων, ὁ Πολύβιος, ἦτο εἰς τῶν χιλίων ὁμήρων, τοὺς ὁποίους ὑπεχρεώθη νὰ στείλῃ εἰς Ρώμην ἢ Ἀχαϊκὴ Συμπολιτεία τῷ 166 π.Χ. μετὰ τὴν ἥτταν τοῦ Περσέως ὑπὸ τοῦ Αἰμιλίου Παύλου παρὰ τὴν Πύδναν (τῷ 168 π.Χ.). Ἐν Ρώμῃ ὁ Πολύβιος ἐγένετο διδάσκαλος καὶ φίλος τοῦ νεαροῦ Σκιπίωνος Αἰμιλιανοῦ, υἱοῦ τοῦ Αἰμιλίου Παύλου, καὶ εἰς τῶν τὰ πρῶτα φερόντων ἐν τῷ Σκιπιωνικῷ κύκλῳ¹.

Ἡ φιλία Πολυβίου καὶ Σκιπίωνος, προελθοῦσα τὸ μὲν ἐκ τοῦ θαυμασμοῦ τοῦ νεαροῦ Σκιπίωνος πρὸς τὴν εὐρεῖαν μόρφωσιν τοῦ διδασκάλου του, τὸ δὲ ἐκ τῆς λεπτῆς κατανοήσεως τῶν μεγάλων ἀφομοιωτικῶν δυνατο-

1. Μετὰ δεκαεξαετὴ παραμονὴν ἐν Ρώμῃ ὁ Πολύβιος ἐπέστρεψεν περὶ τὸ 150 π.Χ. εἰς Ἑλλάδα μετὰ τῶν ἐπικόντων εἰσέτι Ἑλλήνων ὁμήρων. Κατὰ τὸν Γ' Καρχηδονιακὸν πόλεμον ὁ Πολύβιος ἐγένετο διοικητὴς ρωμαϊκῆς ἴλης πρὸς ἐξερεῦνησιν τῆς ἀκτῆς τῆς Ἀφρικῆς, παρενρέθη δὲ εἰς καταστροφὴν τῆς Καρχηδόνας. Βραδύτερον ἀπετέλεσε μέλος δεκαμελοῦς πρεσβείας ἀποσταλείσης εἰς Ἑλλάδα, ὅπως προτείνῃ εἰς τοὺς Ἑλληνας τὴν ἐκούσιαν ὑποταγὴν τῶν εἰς τὴν Ρώμην. Τῷ 133 π.Χ. παρενρέθη εἰς τὴν καταστροφὴν τῆς ἐν Ἰσπανίᾳ Νουμαντίας ὑπὸ τῶν Ρωμαίων. Ἐκαμε πολλὰ ταξίδια ἐπιθυμῶν νὰ γνωρίσῃ ἐκ τοῦ σύγγενος τοὺς τόπους, εἰς τοὺς ὁποίους διεδραματίσθησαν τὰ μεγάλα συμβάντα τῆς ἐποχῆς του.

τήτων τοῦ νεαροῦ Σκιπίωνος, ὑπῆρξεν ἐκ τῶν εὐγενεστέρων καὶ γονιμωτέρων τῆς ἀρχαιότητος, μεταβληθεῖσα μικρὸν κατὰ μικρὸν εἰς ἀληθῆ διάλογον μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν πρὸς ἀναζητήσιν ἀνθρωπιστικοῦ τύπου, καταλλήλου διὰ τὰς περιστάσεις τῆς ἐποχῆς. Ὡς ὁ νεαρὸς Σκιπίων ὑπῆρξε θαυμαστῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, οὕτω καὶ ὁ Πολύβιος κατέστη εἰλικρινῆς θαυμαστῆς τοῦ ρωμαϊκοῦ βίου. Ἐκ τῆς πρακτικῆς ἐμπειρίας του διὰ τὴν Ρώμην ὁ Πολύβιος ἤχθη εἰς τὴν προσπάθειαν νὰ δώσῃ μίαν παγκόσμιον ἱστορίαν. Χωρὶς νὰ εἶναι ὁ Πολύβιος στωικὸς ἐν τῇ κυρίᾳ τῆς λέξεως ἐννοίᾳ, ἐδείκνυνεν ἐπιδράσεις τῆς Στοᾶς, ὥς πρότερόν ποτε ἐφηρεάσθη ἐκ τῆς περιπατητικῆς σχολῆς.

Ὁ Πολύβιος θέλει νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ θαῦμα τῆς ἐποχῆς του, τουτέστιν τὴν ἔνωσιν τοῦ Μεσογειακοῦ κόσμου ὑπὸ τὸ σκῆπτρον τῆς Ρώμης. Ὁ Πολύβιος ἐσκέπτετο ὡς πολιτικὸς ἱστορικὸς. Ἡ ἱστορία του ἄρχεται ἀπὸ τῶν τραγικῶν καταστροφῶν αὐτοκρατοριῶν καὶ ἑλληνιστικῶν μοναρχιῶν, ἐπὶ τῶν ῥειπίων τῶν ὁποίων ὠρθώθη θριαμβευτῆς καὶ κυρίαρχος ὁ Ρωμαϊκὸς λαός. Εἰς τὴν τραγωδίαν αὐτὴν ἡ λογία ἑλληνιστικὴ ἱστοριογραφία εἶδεν ἐν τυφλὸν καὶ ἄπιστον παίγιον τῆς μοίρας. Οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι κατέληξαν εἰς τὸ νὰ παραδεχθῶν τὴν μὴ λογικότητα τῆς ἱστορίας ἢ τῆς πολιτικῆς πραγματικότητος, ἀποδίδοντες τὴν ἱστορίαν ἢ τὴν πολιτικὴν πραγματικότητα εἰς τὴν « τ ὕ χ η ν ».

Ὁ Πολύβιος ἐξέφρασε βαθυτέραν γνώμην, ἀφοῦ ἐμελέτησε τὴν ψυχὴν καὶ τὸ πνεῦμα τῶν λαῶν καὶ ἰδίᾳ τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ. Οὗτος ἀνέλαβε νὰ δείξῃ τὴν λογικότητα τῆς Ἱστορίας ἀνάγων ἀντιστρόφως αὐτὴν ἢ τὴν πολιτικὴν πραγματικότητα εἰς «αἰτίαν». Τὴν ἀπόδοσιν τῶν γεγονότων εἰς τὴν τύχην ἐθεώρησεν ὡς μὴ ἀρμόζουσαν καὶ μάλιστα ἀνόητον. Ἐτόνισεν ὅτι τὴν αἰτίαν μᾶλλον πρέπει νὰ ἀναζητῶμεν· ἔξω τῆς αἰτίας οὐδὲν δύναται νὰ φθάσῃ εἰς τελείωσιν οὔτε ἐκ τῶν συμφῶνων πρὸς τὸν λόγον οὔτε ἐκ τῶν παρουσιαζομένων παρὰ λόγον¹. Ἡ ἀπόδοσις αὕτη, ἢ πρὸ παντὸς σημαίνουσα ἐξάλειψιν τοῦ τυχαίου καὶ συμπτωματοῦ καὶ ἄρα μὴ δυναμένου νὰ γνωσθῇ στοιχείου, ἦτις ἐπίσης σημαίνει ἔξαρσιν τοῦ λογικοῦ καὶ αἰτιολογικοῦ καὶ ἄρα δυναμένου νὰ γνωσθῇ στοιχείου, κατὰ συνέπειαν ὑπονοεῖ μίαν τελείαν ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν χρήσιμον καὶ τελειοποιούσαν ἀξίαν τῆς ἱστορικῆς γνώσεως². Ἐκ τοῦ καθορισμοῦ τῆς ἐμπειρίας ὡς σειρᾶς αἰτιῶν καὶ ἀποτελεσμάτων, εἰς τὴν ὁποίαν ἔχουν ἀπορροφηθῇ αἱ ἀξίαι τύχη, πεπρωμένον καὶ πάθος, ὁ Πολύβιος μεταβαίνει εἰς τὴν κατάφασιν τῆς εἰς μέγιστον βαθμὸν παιδαγωγικῆς ἀξίας τῆς

1. Πολυβ. 2, 38, 5.

2. Αὐτόθι I 35, 9-10.

ιστορικῆς ἐπιστήμης¹. Ὑψιστος σκοπὸς τοῦ ἱστορικοῦ κατὰ τὸν Πολύβιον εἶναι νὰ φέρῃ εἰς φῶς τὰς αἰτίας.

Ἐπὶ τοῦ ἐπείγοντος προβλήματος τῆς ἐρμηνείας τῆς ἐπεκτατικῆς δυνάμεως τῆς Ρώμης ὁ Πολύβιος ἀπαντᾷ ἀποδίδων τὴν δύναμιν αὐτὴν οὐχὶ εἰς τὴν τύχην οὐδὲ εἰς τὴν σύμπτωσιν, ἀλλ' ὅπωςδὴποτε εἰς αἰτίας², ὡς τοιαύτας δὲ ἀναγνωρίζει φυσικοὺς τινὰς παράγοντας (γεωγραφικὴν θέσιν, κλίμα, πυκνότητα πληθυσμοῦ κ.ἄ.), ἔτι δὲ μᾶλλον ἠθικοὺς καὶ πνευματικοὺς παράγοντας καὶ ἰδίᾳ τὸ ρωμαϊκὸν πολίτευμα³. Ὁ Πολύβιος εὕρεθαι ἐνώπιον τῆς πραγματικότητος τῆς παγκοσμίου κυριαρχίας πραγματοποιηθείσης ὑπὸ τῆς Ρώμης εἰς μικρὸν χρονικὸν διάστημα εἶδεν εἰς τὸ μεικτὸν πολίτευμα⁴ τῆς Ρώμης τὴν αἰτίαν, διὰ τὴν ὁποίαν οἱ Ῥωμαῖοι ἐπέτυχον τὴν αὐτοκρατορίαν. Κατ' αὐτὸν ἡ Ῥωμαϊκὴ Πολιτεία περισσότερον πάσης ἄλλης Πολιτείας ἔσχεν ἀπ' ἀρχῆς φυσιολογικὴν ἐξέλιξιν καὶ δημιουργίαν καὶ ἐπίσης κατὰ φυσικὸν νόμον θὰ μεταβληθῇ πρὸς τὴν ἀντίθετον πλευράν. Αἱ βάσεις τοῦ Ῥωμαϊκοῦ μεγαλείου κατ' αὐτὸν ἦσαν οἱ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ θεσμοὶ τῆς Ρώμης, τουτέστιν ἡ ὀργάνωσις τοῦ Κράτους, τὸ σύστημα στρατολογίας καὶ διεξαγωγῆς τῆς μάχης καὶ ὁ τρόπος μεταχειρίσεως τῶν ὑπ' αὐτῶν ἡττημένων καὶ κατακτωμένων λαῶν⁵. Ἀποκροεῖ λοιπὸν ὁ Πολύβιος τὴν εἰς τὸ μεγαλεῖον τῆς Ρώμης ἐπίδρασιν τῆς τυφλῆς τύχης.

Οὕτως ὁ Πολύβιος ἀποκαλύπτει τὰς βάσεις, ἐπὶ τῶν ὁποίων οἱ Ῥωμαῖοι ἀνῆγειραν καὶ ἐστήριξαν τὸ μεγαλεῖόν των ἐνεφανίσθη ὡς ὁ κλασσικὸς ἀπολογητὴς⁶ τῶν πνευματικῶν βάσεων τοῦ Ῥωμαϊκοῦ ἱμπεριαλισμοῦ. Οὗτος διαχωρίσας τὴν πολιτικὴν καὶ τὴν πνευματικὴν ἔννοιαν τῆς Ρώμης συνέβαλεν εἰς τὴν δημιουργίαν κλίματος κατανόησεως μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων.

Τότε διεμορφούτο ἡ νέα συνείδησις τῆς παγκοσμίου ἀποστολῆς τῆς Ρώμης ἐπὶ τῆς βάσεως τῆς στωικῆς ἀντιλήψεως τῆς Θεῆς Προνοίας, ἡ ὁποία διέπει τὴν οἰκονομίαν τοῦ κόσμου καὶ τὴν κυριαρχίαν αὐτῆς μέσῳ

1. Πολυβ. I 35, 9.

2. Αὐτόθι I 63, 9

3. Αὐτόθι I 64, 1-2

4. Von Fritz K., *The Theory of the Mixed constitution in Antiquity* New York 1954.

5. Πολύβ. I, 63, 9. 6, 10. 6, 9, 12. Διον. Ἀλικαρν. I, 53, 7, 70. 14, 6. πρβλ. καὶ Ἡλιοπούλου Ν. Κ., Ἡ πολιτικὴ τῆς Ρώμης εἰς τοὺς Λατίνους συγγραφεῖς καὶ ἡ ἔθνικὴ συνείδησις αὐτῶν, σελ. 43-44.

6. Richards G. C., *Polybius of Megalopolis, The Greek Admirer of Rome*, *The classical Journal* 40 (1944-45) 274-291.

τῶν λαῶν, τοὺς ὁποίους, ἐνώνει ἡ ἱστορία, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ ἰδίου τοῦ Πολυβίου¹. Ὁ Πολύβιος πρῶτος ἡσθάνθη καὶ ἐγνωστοποίησε πῶς ἡ ἱστορία ἀπὸ ἰδιαιτέρας ἱστορίας τῶν λαῶν γίνεται διὰ τῆς Ρώμης παγκόσμιος ἱστορία, ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος². Εἰς τὸν ρωμαϊκὸν λαόν, τὸν κατακτήσαντα τὸν κόσμον, ἀνήκει τὸ καθῆκον μιᾶς νέας παγκοσμιότητος. Δὲν ἀρκεῖ πλέον τὸ ἔθος τῶν προγόνων, ἀλλ' ἀπαιτεῖται εἰς νέος κανὼν, διὰ νὰ ἰσχυροποιηθῇ τὸ ἀρχαῖον ἔθος. Ἡ παγκόσμιος ἱστορία ἀναθετεῖ εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν λαὸν τὸ καθῆκον νὰ σκέπτεται, νὰ αἰσθάνεται καὶ νὰ δρᾷ παγκοσμίως. Ἐντεῦθεν ἡ ἀναγκαιότης ἐνὸς ἀληθοῦς ἀνθρωπισμοῦ, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν μορφήν καὶ τὸ πνεῦμα τῆς Ρώμης νὰ συνεχίσῃ καὶ νὰ ὁλοκληρώσῃ τὴν ἑλληνικὴν φιλανθρωπίαν³. Πνέει ὁ ἄνεμος ἐνὸς νέου ἀνθρωπισμοῦ, διὰ τὸν ὁποῖον ὁ Ρωμαῖος γίνεται ἄνθρωπος ἀνθρωπιστής, ἄνθρωπος μὲ ἀνθρωπιάν.

Εἰς τὸν ἀνθρωπισμὸν τοῦ Πολυβίου προσέδωκε βαθυτέραν φιλοσοφικὴν βάσιν ὁ ἕτερος μέγας διδάσκαλος τοῦ Σκιπιωνικοῦ κύκλου, ὁ Παναίτιος ὁ Ρόδιος, τοῦ ὁποῖου ἡ μορφή ἐδέσποσεν ἐν αὐτῷ κατὰ τὴν δευτέραν φάσιν τῆς δράσεώς του⁴. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Παναϊτίου

1. Πολυβ. 1, 3, 3-5.

2. Αὐτόθι 1, 3, 4.

3. Bignone E., Storia della letteratura latina, Firenze, vol. I, p. 382 sgg.

4. Ἀγνωστον πότε ὁ Παναίτιος ἐγκατεστάθῃ εἰς Ρώμην· πιθανῶς ὀλίγον πρὸ τοῦ 140 π.Χ., ὅτε προσεκλήθῃ ὑπὸ τοῦ Σκιπιάνοιο Αἰμιλιανοῦ, ὅπως συνοδεύσῃ αὐτὸν εἰς τὴν Ἀνατολήν. Πιθανῶς παρέμεινεν ὀκτῶ ἔτη ἐν Ρώμῃ. Περὶ τοῦ 130 π.Χ. ἐγκατεστάθῃ εἰς Ἀθήνας, ἐνθα ἐγένετο ἀρχηγὸς τῆς στωικῆς σχολῆς, ἀπέθανε δὲ μικρὸν πρὸ τοῦ 110 π.Χ. Οὐδὲν ἔργον τοῦ Παναϊτίου ἔχομεν, οὐδὲ ἀποσπάσματα αὐτοῦ. Ὁ Κικέρων καὶ ὁ Αὐλὸς Γέλλιος μᾶς διέσωσαν ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου τοῦ Παναϊτίου εἰς λατινικὴν μετάφρασιν. Δὲν ἦτο δογματικὸς στωικός, ἀλλ' ἐκλεκτικός, τιμῶν πολὺ τὸν Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη. Ἠσχολεῖτο περὶ πρακτικὰ προβλήματα ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς ἠθικῆς καὶ περὶ πολιτικὰ θέματα. Ἰδίᾳ ἐνδιεφέρετο διὰ τὸ ἠθικὸν πρόβλημα ἐν τε τῷ ἰδιωτικῷ καὶ τῷ δημοσίῳ βίῳ (ὡς τὸ πρόβλημα ἐνὸς δικαίου πολέμου, ἡ ὑποχρέωσις τῶν ἐμπολέμων πρὸς ἀνθρωπιστικὴν μεταχείρισιν τῶν ἡττημένων κ.ά.). Τὸ κατ' ἐξοχὴν ἔργον του ὑπῆρξε τὸ «Περὶ καθήκοντος», ὅπερ ἐμμήθη ὁ Κικέρων εἰς τὸ ὁμόνυμον ἔργον του. Περὶ Παναϊτίου βλέπε Wilamowitz—Moellendorf U. von, Panaitios, in Reden und Vorträge, Bd. II (1926) 190-215 passim· Tatakis B. N., Panétius de Rhodes, Paris 1931· Labowsky L., Die Ethik des Panaitios, Leipzig 1934· Schindler K., Die stoische Lehre von den Seelenteilen und Seelenvermögen ins besondere bei Panaitios und Poseidonios und ihre Verwendung bei Cicero, 1934· Pohlenz M., Antikes Führertum, Leipzig und Berlin 1934· Straaten U. van., Panétius, sa vie, ses écrits et sa doctrine avec une édition des fragments, 1946· Bréhier Em., Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας (κατὰ μετάφρ. Πέτρ. Ἰωαννίδη), Ἀθήναι, τόμ. Α', (1957), σελ. 291-292.

ἡ δρᾶσις τοῦ Σκιπιωνικοῦ κύκλου ἐστράφη περισσότερο πρὸς τὰ φιλοσοφικά, πολιτικά, κοινωνικά, λογοτεχνικά καὶ γλωσσικά ζητήματα.

Ὑπὸ τοῦ Παναιτίου προσδιωρίσθη εὐκρινέστερον καὶ ἔφθασεν τὸ πρῶτον εἰς τὴν πλήρη ἐξέλιξιν τοῦ ὁ τὸ πρῶτον παρ' Ἑλλήσιν ἀπαντῶν ἀνθρώπουσις (humanitas), τουτέστιν ἡ φιλοσοφικὴ περὶ ἀνθρώπου ἀντίληψις, ἡ ἠθικὴ περὶ τῆς ἀξίας τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς καὶ ἀξιοπρεπείας. Ἡ ἀντίληψις καὶ ἠθικὴ αὕτη εἶναι ἑλληνικὴ καὶ εἰδικώτερον ἀττικὴ, ἀναγομένη εἰς τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα. Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὴν πρῶτον καὶ κλασσικὴν ἐποχὴν ὑπέλαβον τὸν ἄνθρωπον, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν θεότητα, ὡς φθαρτὸν ὄν μετ' ἀνθρωπίνης συνειδήσεως, στηριζομένης ἐπὶ τῆς κτήσεως μορφώσεως· τοιοῦτό τι ἐδόξαζεν ὁ Ἰσοκράτης. Ἐξ ἄλλου κατὰ τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα παρὰ Ξενοφῶντι ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον ἡ εὐαισθησία διὰ τὸν συνάνθρωπον. Καίτοι ὅμως αἱ ἱστορικαὶ ρίζαι τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἀνάγονται εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ Περικλέους, ἐν τούτοις οὗτος ἔφθασεν εἰς ὥριμον φάσιν καὶ σαφῆ ὕπαρξιν κατὰ τοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους. Ἡ ἔννοια τοῦ ἀνθρωπισμοῦ δὲν ἐφευρέθη ὑπὸ φιλοσόφου, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε τὸ προϊόν τῆς ἀθηναϊκῆς ἀστικῆς κοινωνίας τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, ἡ ὁποία ὑπῆρξεν ἡ πλέον διακεκριμένη καὶ ἡ λεπτοτέρα κοινωνία, ἡ ὁποία ὑπῆρξε ποτε εἰς τὴν Εὐρώπην¹. Ἡ κοινωνία αὕτη δὲν ἀπετέλει πλέον ἱερὰν ἐνότητα, ὡς ἡ ἀρχαία Πόλις· ἡ ἀρχαία συλλογικότης ὑπεχώρησεν εἰς ἓνα ἀτομισμόν, ὁ ὁποῖος ὑπέβαλε τὰς ἀρχαίας παραδόσεις εἰς ἐλευθέραν καὶ λογικὴν ἐξέτασιν καὶ κριτικὴν.

Τὴν καλυτέραν εἰκόνα τῆς ἀττικῆς ἐκείνης κοινωνίας παρέσχεν ὁ κωμικὸς ποιητὴς Μένανδρος. Οὗτος εἰς τὰς περισθείσας κωμωδίας του καὶ εἰς τὰ ἀποσπάσματα τῶν ἔργων του παρουσιάζει τὸ πνευματικὸν κλίμα, εἰς τὸ ὅποιον ἔζησεν. Οὗτος διὰ τοῦ γνωστοῦ στίχου του :

ὦς χαρίεν ἄνθρωπος, ὅταν ἄνθρωπος ᾗ !»²

ἐξέφρασε τὸν ἀνθρωπισμόν, καίτοι ὁ στίχος οὗτος ἐνέχει πιθανῶς εἰρωνικὴν ἔννοιαν ἐν δοθείσῃ κωμικῇ καταστάσει. Ἡ ἀξιοπρέπεια καὶ ἡ εὐγένεια τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀνθρώπου ἐγένοντο θεμελιώδεις ἀρχαί, αἱ ὁποῖαι πρέπει νὰ κατευθύνουν τὴν ἀνθρωπίνην δραστηριότητα. Αὐτὸς ὁ ἀνθρωπισμός κατ' ἀρχὰς διακηρυχθεὶς ὑπὸ ποιητῶν καὶ δοκιμιογράφων βραδύτερον ἐγένετο ἀντικείμενον ἐπεξεργασίας τῶν φιλοσόφων, τοῦ Ἐπικούρου κατ' ἀρχὰς καὶ τῆς Στοᾶς βραδύτερον.

1. Snell Bruno, Die Entdeckung des Geistes, Hamburg 1955, s. 341.

2. Menander, The Principal Fragments, ed. Frg. Allinson (The Loeb Class. Library), p. 530 (= frg. 761 ed. Kock).

Ἡ ἀξιολόγησις λοιπὸν τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου ἐγένετο τὸ πρῶτον ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Ἕλληνες ἐλθόντες εἰς ἐπαφὴν πρὸς τοὺς Ἀνατολικούς λαοὺς καὶ γνωρίσαντες τὸν παρ' αὐτοῖς κρατοῦντα δεσποτισμὸν καὶ τὴν διὰ τῆς θρησκείας, τοῦ Κράτους καὶ τῆς οἰκογενείας καταπίεσιν τῆς ἐλευθέρας ἀτομικότητος ἐσυνειδητοποίησαν τὸ πρῶτον ὀρθῶς τὴν ἐλευθερίαν των, ἡ ὁποία ἀναγνωρίζει ὡς κύριον μόνον τὸν νόμον καὶ δὲν κλίνει τὸ γόνυ πρὸ τῶν ἀνθρώπων¹. Οὕτως οἱ Ἕλληνες ἐδημιούργησαν τὸν ἀτομικὸν ἄνθρωπον. Ἐπειδὴ δὲ οἱ Ἕλληνες ἐδημιούργησαν τὸν ἀτομικὸν ἄνθρωπον, ὁ σύγχρονος κόσμος ἄρχεται διὰ τῶν Ἑλλήνων².

Διὰ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρώπου οἱ Ἕλληνες ἐπέδρασαν ἐπὶ τοὺς Ρωμαίους καὶ ἐπήνεγκον πνευματικὴν μεταβολὴν αὐτῶν, διὰ τῆς κρατησάσης καὶ παρ' αὐτοῖς ἀξιολογήσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ Ἑγῶ³. Ἡ περὶ ἀνθρώπου φιλοσοφικὴ ἀντίληψις τῶν Ἑλλήνων ναὶ μὲν δὲν ἐχρησιμοποιοεῖ τὰς λέξεις ἄνθρωπος καὶ ἀνθρωπισμός, ἐπέδρασεν ὅμως ἐπὶ τοὺς Ρωμαίους οὕτως, ὥστε ὁ ἀρχαῖος ρωμαϊκὸς τρόπος ὁμιλίας ἐξειλίχθη ἐκπληκτικῶς γενόμενος ἡ ἀγαπητὴ ἔκφρασις τῶν πεπαιδευμένων ἀνθρώπων καὶ δυνάμενος νὰ χαρακτηρίῃ τὸ ἦθος ἐν εὐρυτάτῃ ἐννοίᾳ. Εἰς τὴν ρωμαϊκὴν συνήθειαν νὰ χαρακτηρίζεται ἐν ἄεστον ὃν ὡς ἀπάνθρωπον ἤλθεν ἡ προτίμησις τῆς συγχρόνου φιλοσοφίας νὰ ἐκκινή τις ἐκ τῆς φύσεως καὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τοῦ Παναιτίου δὲ ἐπροχώρησεν ἡ ἰδέα αὕτη μέχρι τῶν λεπτομερειῶν τοῦ καθ' ἡμέραν βίου, καὶ οὕτως ἐστράφη ἡ προσοχὴ τοῦ Σκιπωνικοῦ κύκλου πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην συμπεριφορὰν εἰς τρόπον, ὥστε ἡ χρῆσις τῆς λέξεως καὶ ἡ ἐννοια ἠυρύνετο, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκτᾷ φιλοσοφικὸν βάθος⁴.

1. Ἡροδ. 7, 104, 134-136¹ πρβλ. καὶ Weber Alfr., εἰς τὸ περιοδικὸν Merkur IV (1950) 481 ff., ἐνθα δεικνύεται ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ τῆς ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς ἀντιλήψεως περὶ Κράτους.

2. Jaeger Wern., *Antike und Humanismus*, Leipzig 1925, s. 14.

3. Ἡ πνευματικὴ αὕτη μεταβολὴ γίνεται ἐκδηλὸς εἰς τὰ ἔργα τῆς ρωμαϊκῆς τέχνης ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, ἡ ὁποία ρωμαϊκὴ τέχνη ἀπαλλαγείσα καταπίεσεων κατέστη προσωπικὴ καὶ ὡς τοιαύτῃ ἠρξάτο παρουσιάζουσα ἐλευθέρας πὼς δημιουργίας. Ἀντιθέτως κατὰ τοὺς ὀψίμους ρωμαϊκοὺς χρόνους, ὅτε τὸ ἄτομον ἀποβάλλει συνεχῶς καὶ περισσότερον προσωπικὸν ὀργανικὸν περιεχόμενον, διότι ἡ σφαῖρα τῆς βουλίσσεως του περιορίζεται, ἀφοῦ ὁ ἐπιμέρους ἄνθρωπος ἀπώλεσε τὴν ἀξίαν του εἰς τὸ Κράτος τοῦ θεοῦ - αὐτοκράτορος, τότε ἐξαφανίζεται τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἀτομικὴν προσωπογραφίαν εἰς τὰς καλλιτεχνικὰς παραστάσεις παρουσιάζεται ἀποκλίσις ἀπὸ τῆς ἀτομικῆς κινήσεως καὶ φαίνεται ἡ ἐξέλιξις τῆς προσωπογραφίας τοῦ αὐτοκράτορος εἰς σύμβολον μετὰ προσωπεῖον τῆς μεγαλειότητος δεσποῦ¹ πρβλ. σχετικῶς Curtius Ludw., *Geist der römischen Kunst*, Die Antike V (1929) 205 ff.

4. Klingner Fr., *Humanität und Humanitas*, Beiträge zur geistigen Ueberlieferung, Godesberg 1947, s. 29.

Ὁ Παναίτιος μετεφύτευσε ἐν τῷ Ρωμαϊκῷ κόσμῳ πολλές ἑλληνικὰς ἰδέας καὶ ἐγένετο εἰσηγητὴς ἐνός νέου ἰδανικοῦ, ὅπερ εἶχε τὰς ρίζας του εἰς τὴν ἔθνικὴν ρωμαϊκὴν παράδοσιν, ἀλλ' ἀπεμακρύνθη ἐν μέρει ἐκείνης καὶ προσέβλεπε τὴν ἀνθρωπίνην παγκοσμιότητα. Ὁ Παναίτιος, καίτοι στωϊκός, ἀπέβαλεν ἐκ τοῦ στωϊκισμοῦ τὸν δογματισμόν, τὸν ἐνστικτώδη βίον καὶ τὴν ὑποτίμησιν τῶν αἰσθήσεων, τὰ ὅποια ἀπεστρέφετο ὁ Ἕλλην. Ὁ Παναίτιος ἀποδεχόμενος τὴν Ἑλληνικὴν παιδείαν, εἰς οἷονδήποτε Ἑλληνα συγγραφέα εὗρισκεν αὐτήν, ἐπραττε τοῦτο ἐξ ἐσωτερικῆς ἀνάγκης, ὅπως μετατρέψῃ τὴν στωικὴν διδασκαλίαν μὲ βάσιν τὴν ἰδίαν αὐτοῦ προσωπικὴν ἐμπειρίαν. Ἡ φιλοσοφία του εἶναι ἢ μετὰ τινος ἑλληνικοῦ χρώματος περιβολὴ τοῦ στωικισμοῦ. Τὸ περὶ βίου ἰδεῶδες του εἶναι καθαρῶς ἑλληνικόν, φέρει ὅμως τὴν προσωπικὴν σφραγίδα του. Τὸ ἄτομον, ὅπερ κατὰ τὸν 5ον π.Χ. αἰῶνα ἐν Ἑλλάδι ἡσθάνθη ἑαυτὸ αὐτόνομον ἐν τῇ Πόλει - Κράτει, διατηρηθὲν διὰ τοῦ συνόλου ἐπρεπε νὰ προσαρμοσθῇ πρὸς τὸ σύνολον καὶ νὰ συνεργασθῇ μετ' αὐτοῦ. Ὁ Ἑλληνισμός ἐνεπistεύθη τὸ ἄτομον μόνον εἰς ἑαυτό. Ἡ Στοά, ἡ ὅποια κατέτασσε τὸ ἄτομον εἰς τὴν εὐρεῖαν κοσμικὴν κοινωνίαν, ἀφῆρσεν ἀπ' αὐτοῦ τοὺς ἐσωτερικοὺς δεσμοὺς πρὸς τὸ Κράτος, ὡς καὶ τὰς διαφορὰς ἐθνικότητος.

Ὁ Παναίτιος ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος ἄνθρωπος τῆς Δύσεως, ὁ ὁποῖος παρεδέχθη τὸ ἠθικὸν δίκαιον τῆς ἀτομικῆς φύσεως, ἀλλ' εἰς τὸ ἄτομον ἀπέδωκε τὴν ἠθικὴν εὐγένειάν του, προσενεγκὼν εἰς αὐτὸ περιεχόμενον βίου, οὐσίαν βίου, ἔργον καὶ καθῆκον βίου ἐν τῇ Κρατικῇ κοινωνίᾳ. Τὸ ἰδεῶδες κατὰ τὸν Παναίτιον δὲν εἶναι ὁ ὑπεράνθρωπος, ἀλλ' ὁ εὐγενὴς ἄνθρωπος, ὁ ἀνώτερος ἄνθρωπος¹. Ὁ Παναίτιος διέκρινεν εἰς τὸν ἄνθρωπον δυὸ προσωπικότητας, μίαν ἀφηρημένην, μίαν θεωρητικὴν, κοινὴν εἰς ὅλους τοὺς ἄνθρώπους, καὶ ἑτέραν βαθέως ἀτομικὴν, τὴν μετ' ἰδίου αὐτῆς ὕφους ζωῆς². Τὴν δευτέραν αὐτὴν προσωπικότητα, τὴν βαθέως ἀτομικὴν, τὴν μετ' ἰδίου ὕφους βίου πρέπει οἱ ἄνθρωποι κατ' αὐτὸν νὰ ἐνισχύουν, νὰ ἀναπτύξουν καὶ νὰ ἐκλεπτύνουν³. Ὁ χαρακτὴρ τῶν ἀνθρώπων πρέπει νὰ ἔχῃ ἐν ὕφους, μίαν μορφήν, ὡς πρέπει νὰ ἔχῃ ἐν ὕφους τὸ ἔργον τέχνης⁴.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐξανθρωπισμοῦ τῶν Ρωμαίων ὑπῆρξεν ἡ ἐπαφὴ τῆς ἱεραρχίσεως τῶν ἀξιών των, κυριαρχουμένης ἀποκλειστικῶς ὑπὸ τῆς ἰδέας τοῦ Κράτους καὶ τῆς ἰδέας τῆς οἰκογενείας, μετὰ τοῦ αὐτοδυνάμου ἐλευθέρου

1. Pohlenz Max, Antikes Führertum. Cicero de Officiis und das Lebensideal des Panaitios, Leipzig und Berlin 1934, s. 140, 142-143 passim.

2. Cic., De offic. I 107-121.

3. Αὐτόθι I 28, 97 κέξ.

4. Αὐτόθι I 31, 111.

ατόμου, τὸ ὁποῖον ἀπετέλει τὸ ἐπίκεντρον τῆς ἐλληνικῆς σκέψεως. Ὁ Παναίτιος ἀκολουθῶν εἰς τὴν πολιτικὴν σκέψιν ὅτι τὸ Κράτος δέον νὰ κυβερνᾶται ὑπὸ τῶν καλυτέρων, ἤτοι ὑπὸ τῶν μορφωμένων φιλοσοφικῶς καὶ ἠθικῶς ἀνθρώπων, ἐβασίζετο εἰς τὸ πνεῦμα τῆς διευθυνούσης τάξεως, ἡ ὁποία εἶχεν ὡς καθήκον νὰ κυβερνᾷ τὸ Κράτος ἠθικῶς καὶ ἀριστοκρατικῶς. Τὸ ἰδανικὸν Κράτος τοῦ Παναιτίου προσήγγισε τὸ πραγματικὸν ἱστορικὸν Κράτος τῆς Ρώμης, ὃ δὲ ἄνθρωπος, ὡς ἐφαντάσθη τοῦτον ὁ Παναίτιος, δὲν εἶναι ὁ οὕτοπιστικὸς ἄνθρωπος τῶν ἀρχαίων Στωικῶν, ἀλλὰ τείνει νὰ ἐξομοιωθῇ πρὸς τὸν ἀριστοκρατικὸν ἄνθρωπον τοῦ Κράτους, πρὸς τὸν ἐκλεκτὸν στοχαστὴν καὶ πεπαιδευμένον τοῦ Σκιπιωνικοῦ κύκλου, πρὸς τὸν ἀληθῆ Ρωμαῖον ἄνθρωπον ἀνθρωπιστήν¹. Ἡ ἠθικὴ τοῦ Παναιτίου εἶναι μία ἀριστοκρατικὴ διδασκαλία τρόπου ζωῆς, ἰδίᾳ τῶν ἐκλεκτῶν ψυχῶν τῶν προωρισμένων δι' ἐκλεκτὴν ἀποστολὴν ἐν τῷ κόσμῳ.

Εἰς τὸν ἐκτεταμένον κόσμον ὁ Παναίτιος ἀνεξίτηται μικρότερον καὶ εὐγενέστερον κόσμον· ἀνεξίτηται μίαν κοινωνίαν ἐκλεκτῶν πνευμάτων, εἰς τὴν ὁποίαν αἱ ψυχαὶ θὰ συνεφώνουν, θὰ ἀνεπτύσσοντο, θὰ ἐτελειοῦντο καὶ θὰ εὗρισκον μεταξύ των τὴν συμπάθειαν τῆς ψυχῆς διὰ τὴν ψυχὴν². Ὁ Παναίτιος προσέδωκεν εἰς τὴν στωικὴν ἠθικὴν οὐ μόνον ἐλληνικά, ἀλλὰ καὶ ἀριστοκρατικὰ στοιχεῖα. Οὗτος οὐ μόνον εἶχε περιβάλει μὲ ἐλληνιστικὸν χρῶμα τὴν στωικὴν ἠθικὴν, ἀλλὰ καὶ εἶχεν ἐξαριστοκρατίσει³ αὐτήν. Οὗτος ἐκ τῶν ἰδεῶν τῆς ἐλληνικῆς ἀνθρωπιστικῆς μορφώσεως καὶ ἐκ τῆς γνώσεως τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας καὶ τῆς Ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας ἐδημιούργησε σύστημα ἀρετῶν, τὸ ὁποῖον ἐφάνη εἰς τοὺς ἀρίστους Ρωμαίους ὡς πλήρωσις τῆς οὐσίας των⁴.

Μέτρον τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τοῦτον καθίσταται ἡ συμπεριφορὰ αὐτοῦ εἰς τὰς πολλαπλὰς σχέσεις του. Ὁ τρόπος τῆς ζωῆς λαμβάνει τὸν χαρακτῆρα αἰσθητικῆς ὠραιότητος, διὰ τῆς ὁποίας αἱ πράξεις πρέπει νὰ ἔχουν ἁρμονίαν μεταξύ των, ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ ἔργου τέχνης⁵. Ὁ Παναίτιος ἐπίστευεν εἰς μίαν ἐκπολιτιστικὴν καὶ ἀνθρωπιστικὴν πρόοδον, ἡ ὁποία θὰ καθηγίαζε τὴν ἀποστολὴν τῆς Ρώμης ἐν τῷ κόσμῳ. Οὕτω προκύπτει ἡ περὶ καθήκοντος διδασκαλία τοῦ ὑψηλόφρονος, ἡ ὁποία ἐκπηγάζουσα ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας προσηρμόσθη πρὸς τε τὰς παρὰδόσεις τῆς Ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας καὶ πρὸς τὴν κατάστασιν, ἡ ὁποία

1. Pohlenz Max, ἐνθ' ἄνωτ.

2. Cic., De offic. I 12, 53, 55 κέξ.

3. Pohlenz, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 144.

4. Klingner Fr., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 10 κέξ., 28 κέξ., Anm. 77.

5. Cic. De offic. I 40, 144-145 κέξ.

διεμορφώθη διὰ τῆς ιδρύσεως παγκοσμίου Κράτους. Νῦν ἀπαιτεῖται ἡ ἀσκήσις τῆς ἐπιεικείας, ἀρετῆς τῆς παλαιᾶς Ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας, ἀκόμη καὶ ἔναντι τῶν ὑποταχέντων λαῶν, ἀφοῦ εἰς τὸ παγκόσμιον Κράτος δὲν ἐκράτει πλέον ἢ διαφορὰ μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων.

Ὁ Πολύβιος καὶ ὁ Παναίτιος εἶναι οἱ δύο σπουδαιότεροι ἄνδρες εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῆς Ρώμης. Ἀμφότεροι ἐξετίμων τοὺς Ρωμαίους καὶ ἐξετιμῶντο ὑπ' αὐτῶν. Ἀμφότεροι διεδραμάτισαν ρόλον μεσαζόντων μεταξὺ δύο πνευματικῶν πολιτισμῶν. Ὁ Πολύβιος κατέστησε τοὺς Ρωμαίους συνειδóτας τῆς ἱστορικῆς ἀποστολῆς των, ὁ δὲ Παναίτιος προέτεινε μίαν λογικὴν βάσιν διὰ τὴν δρᾶσιν, μίαν βάσιν μὴ καταστρέφουσιν τὴν ρωμαϊκὴν ἠθικότητα τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, ἀλλὰ προσπαθοῦσαν νὰ τὴν θεμελιώσῃ ἐπὶ τῶν λογικῶν ἀρχῶν μιᾶς φωτισμένης ἐποχῆς. Οὕτως ἡ νέα ἰδέα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ὑπερεπήδησε τὰ σύνορα τῶν λαῶν, ἤρξατο δὲ μία νέα σκέψις περὶ τῆς οὐσίας τοῦ Κράτους, ἡ ὁποία διὰ τοῦ Κικέρωνος ἐπέδρασεν ἐπὶ τὴν ἡγεμονίαν τοῦ Αὐγούστου.

Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Παναιτίου οὐ μόνον προσδιωρίσθη εὐκρινέστερον ὁ νέος ἀνθρωπισμός, ἀλλ' ἀνεπτύχθη καὶ ἡ αἰσθητικὴ ἀντίληψις περὶ τοῦ πρέποντος ἐν τῷ λόγῳ, περὶ τοῦ ἐκλελεπτυσμένου ἀττικισμοῦ, περὶ ἀρμονίας μεταξὺ τέχνης καὶ ζωῆς, μεταξὺ τέχνης καὶ ἐσωτερικοῦ κόσμου, ὑπερεχούσης τῆς ἐλεγχομένης αἰσθητικῆς τοῦ μέτρου (*decor*)¹, ὅπερ εἶναι ἡ προϋπόθεσις μιᾶς νέας θεωρίας τοῦ ὕφους, μιᾶς νέας ὄψεως τῆς ἰδίας τῆς τέχνης, ἡ ὁποία εὐρίσκει τὰς πηγὰς τῆς εἰς ἓνα νέον τρόπον ζωῆς, ἀκτινιβολουῦντα ἐκ τοῦ Σκιπιωνικοῦ κύκλου.

Κατὰ ταῦτα τρόπος ζωῆς καὶ πρόγραμμα τέχνης, ἀνανεωθείσης εἰς τὰς καθαρὰς πηγὰς τῶν κλασσικῶν συγγραφέων², ἀπαιτούσης σαφήνειαν, συντομίαν, πρέπον, ἔτι δὲ ἀγούσης εἰς τὴν ἀποφυγὴν ἰδιωτισμῶν καὶ ἀπαιτούσης καθαρότητα³, ἰδοὺ τὰ θέματα, περὶ τὰ ὁποῖα ἐστράφη ὁ Παναίτιος καὶ γενικώτερον ἡ δρᾶσις τοῦ Σκιπιωνικοῦ κύκλου κατὰ τὴν δευτέραν φάσιν του. Αὐτὸς οὗτος ὁ Σκιπίων ὁ Αἰμιλιανός, ὁ ὁποῖος ἔδωκεν ὑπόστασιν εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ ἀρίστου ἡγεμόνος⁴ τοῦ Παναιτίου, ἦτο πρότυπον ἀττικισμοῦ, γαλουχούμενος διὰ τῆς μελέτης τῶν ἔργων

1. Cic., *De offic.* I 27, 93.

2. Cic., *De fin.* IV 28, 70.

3. Βλέπε Pohlenz Max, *Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung*, Göttingen 1959, s. 52 ff. καὶ Band. II, s. 31 ff. Ἰδὲν, *Antikes Führertum*, Leipzig 1934, s. 58 ff.

4. Pohlenz Max, *Antikes Führertum*, s. 143 ff.

τοῦ Ξενοφώντος καὶ ἰδίᾳ τῆς Κύρου Παιδείας αὐτοῦ¹ καὶ προτιμῶν εἰς τὰς συζητήσεις του τὴν λεπτὴν καὶ ἀνεξίκακον Σωκρατικὴν εἰρωνείαν².

Μεταξὺ τῶν ἀκροατῶν καὶ μαθητῶν τοῦ Παναετίου ὑπῆρξαν καὶ Ῥωμαῖοι ἄνδρες, οἱ ὅποιοι εἰργάσθησαν διὰ μίαν ἀποφασιστικὴν καὶ ριζικὴν κοινωνικὴν καὶ πνευματικὴν ἐπανάστασιν, τῆς ὁποίας τὰς βάσεις ἔθεσεν ἡ συντελεσθεῖσα ἐπαφὴ καὶ σχέσις τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κόσμου μετὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ. Διὰ τῆς ἐπαφῆς αὐτῆς ὁ Ῥωμαϊκὸς κόσμος ἀπέκτησε συνείδησιν τῆς ἱστορικῆς καὶ κοινωνικῆς λειτουργίας του. Διεκδικεῖ τὰ βασικὰ δικαιώματά του καὶ καθίσταται διαιτητὴς εἰς τοὺς ἀγῶνας, καθ' οὓς διεκδικοῦνται καὶ συζητοῦνται τὰ συμφέροντά του.

Αἱ πτωχότεραι κοινωνικαὶ τάξεις, ἥδη ὥριμοι ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς, μὲ ἰδέας πολὺ καθαρὰς καὶ καθωρισμένας ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ δικαίου, διὰ τὴν εἰσαχθοῦν εἰς τὸν κύκλον τοῦ δημοσίου βίου ἐν καταστάσει τελείας ἰσότητος, διεκδικοῦν ἀμεσώτεραν συμμετοχὴν εἰς τὴν διακυβέρνησιν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ Κράτους. Ταῦτα δὲ συνέβαινον, διότι κοινωνικά τινα στρώματα εὐρίσκοντο ἀποθνημένα καὶ ἐν παρακμῇ εἰς ὄφελος τῶν ἄλλων. Παρατηρεῖτο ἐν Ῥώμῃ ἀνατροπὴ τῆς ἰσορροπίας μεταξὺ ἀριστοκρατίας καὶ τῶν τάξεων τῶν πτωχῶν. Οἱ ἄρχοντες ἀποβαλόντες πᾶν αἴσθημα ἀξιοπρεπείας ἀπέβλεπον μόνον εἰς τὸ προσωπικὸν συμφέρον. Ἀφ' ἑτέρου αἱ λαϊκαὶ μᾶζαι διὰ τῆς ἀναπτύξεως καὶ τοῦ πλουτισμοῦ τῆς τάξεως τῶν τεχνιτῶν καὶ μικρεμπόρων κατάρθωσαν νὰ ὀρθωθοῦν κατὰ τῆς ἀριστοκρατίας καὶ ἀπειργάζοντο τὸν κίνδυνον τοῦ Κράτους. Ἐπίσης οἱ ἀπελεύθεροι καὶ οἱ πολυάριθμοι δοῦλοι ἀπειργάζοντο διὰ τῆς δυστυχίας των καὶ τῆς ἀριθμητικῆς ὑπεροχῆς των τὸν ὄλεθρον τῆς Ἐλευθέρας Πολιτείας.

Ἡ περίοδος ἀπὸ τοῦ 133 π.Χ., ὅτε ἡ Ἰσπανία ὑπετάχθη ὀριστικῶς εἰς τὴν Ῥώμην καὶ ἐδημιουργήθη ἡ ρωμαϊκὴ ἐπαρχία τῆς Ἀσίας μέχρι τοῦ 82 π.Χ., ὅτε ἦρξτο ἡ δικτατορία τοῦ Σύλλα, εἶναι ἐκ τῶν πλέον τεταραγμένων περιόδων τῆς ἱστορίας τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐλευθέρας Πολιτείας ὥς ἡ σημειώσασα τὴν ὀριστικὴν κρίσιν τῶν παλαιῶν θεσμῶν καὶ παρουσιάζει τὸ σημεῖον διαβάσεως πρὸς τὸν νέον κόσμον μεθ' ὅλων τῶν ἀναποφεύκτων δραματικῶν καὶ πολλὰκις τραγικῶν συνεπειῶν. Κατ' αὐτὴν τὴν περίοδον προβάλλουν εἰς τὸν ὀρίζοντα τῆς ἱστορίας τῆς Ἐλευθέρας Πολιτείας οἱ βαθεῖς πολιτικοκοινωνικοὶ ἐλιγμοί, οἱ ὅποιοι ἔδωκαν μίαν νέαν θέσιν εἰς τὸν δημόσιον βίον.

Ἡ τελευταία τριακονταπενταετία τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος ἤρχισε μὲ τὴν

5. Cic., ad Quintum fratrem I 1, 23. Disp. Tusc. I 26, 62.

6. Cic., De orat. II 6.

ἐπανάστασιν τῶν Γράκχων, ἡ ὁποία ἐν μέσῳ συγκρούσεων αἵματος καὶ χάους ἀπέληξεν εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν. Πρόκειται περὶ μιᾶς συγκρούσεως ψυχῶν, περὶ μιᾶς ἀναταραχῆς δραστηριότητος καὶ στοχασμοῦ. Ἀδυσώπητον μῖσος καὶ πῦρ παθῶν ἐβασίλευε τότε εἰς τὸν πολιτικὸν βίον.

Οἱ Γράκχοι ἐξεπαιδεύθησαν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων Βλοσσίου, φιλοσόφου, καὶ Διοφάνους, ρήτορος¹. Ἐπίσης οὗτοι διετέλεσαν ἀκροαταὶ τοῦ φιλοσόφου Παναίτιου.

Βεβαίως τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα ἐν τῇ πράξει δὲν ἦτο πλέον νέον. Ἦδη κατὰ τὸν πόλεμον τῆς Ρώμης κατὰ τοῦ Ἀντιόχου τοῦ Γ' εἶχε καταστή φλέγον· ἐτι δὲ ἐνωρίτερον, τῷ 195 π.Χ., ὁ Φλαμίνιος εἶχε χαρακτηρίσει τοῦτο ὡς βαρυσήμαντον σημεῖον κατηγορίας κατὰ τοῦ τυράννου τῆς Σπάρτης Νάβιδος, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐλευθερώσει τοὺς δούλους καὶ εἶχε διανεμίει ἀγροὺς εἰς τοὺς ἀκτῆμονας². Τῷ 146 π.Χ. ὁ τελευταῖος στρατηγὸς τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας Δάιος ἔχων εἰς τὸ στράτευμά του καὶ σῶμα δώδεκα χιλιάδων δούλων ὠδήγησε τοῦτο εἰς τὸν θάνατον κατὰ τὴν μάχην παρὰ τὸν Ἴσθμὸν τῆς Κορίνθου³. Τῷ 133 π.Χ., ὅτε ὁ τῆς Περγάμου βασιλεὺς Ἀτταλὸς ὁ Γ' ἀποθνήσκων ἀφῆκε τὸ Κράτος του ὡς κληρονομίαν εἰς τοὺς Ρωμαίους, ὁ ἑτεροθαλὴς ἀδελφὸς του Ἀριστόνικος ἐπολέμησε τοὺς Ρωμαίους τεθεὶς ἐπὶ κεφαλῇς ἀκτημόνων καὶ δούλων⁴. Ἐπίσης ὁ Τίτος Σεμπρόνιος Γράκχος ἀνέλαβε τὸ κοινωνικομεταρρυθμιστικὸν ἔργον τοῦ τῆς ἐποικίσεως τῶν προλεταρίων τῆς πόλεως Ρώμης ἰδίως εἰς τὴν Καμπανίαν. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 160 - 60 π.Χ. τὸ ἀνατολικὸν ἡμῖς τῆς περιοχῆς τῆς Μεσογείου, ἀπὸ τῆς Ἰταλίας καὶ Σικελίας μέχρι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, συνεκλονίζετο σχεδὸν ἀδιακόπως ὑπὸ ἐξεγέρσεων τοῦ ἐλευθέρου καὶ δουλικοῦ προλεταριάτου. Ἀκόμη καὶ ὁ πρῶτος πόλεμος τοῦ Μιθριδάτου τοῦ Ε' τοῦ Πόντου ἀνήκει εἰς τὴν συνάρτησιν αὐτήν, ὡς ὁ Σπάρτακος καὶ ὁ Κατιλίνας.

1. Ρεντιέρη Μ., Περὶ Βλοσσίου καὶ Διοφάνους ἔρευναι καὶ εἰκασίαι, Ἐν Λειψία 1873· Dudley R. D., Blossius of Cumae, *Journal of roman studies* 1941, p. 93-99· Brown T. S., Greek Influence on Tiberius Gracchus, *The Classical Journal* 42 (1947) 471-473· Smuts F., «Stoic influences on Tiberius Gracchus», *Acta Classica* I (1958) 106 ff· Boyancé P., *Le Stoicisme à Rome*, *Actes du Congrès Budé d' Aix-en-Provence*, 1963 (1964), p. 228 sqq· Nicolet Cl., *L'inspiration de Tiberius Gracchus*, *Revue des Etudes Anciennes* 1965, p. 142-158· Idem, *L'ordre équestre à l' époque républicaine* (312-43 av. J. C.), tom. I (1966) 520, 526.

2. Tit. Liv. XXXIV 32, 9 : «servorum ad libertatem vocatum et egentibus hominibus agri divisi crimina tibi obici dicebas, non quidem nec ipsa mediocria».

3. Pöhlmann R., *Griechische Geschichte*⁵, München 1914, s. 364.

4. Βλέπε Vogt J., *Struktur der antiken Sklavenkriege*, *Akad. Wiss. Mainz, geistes — und sozialwiss. Klasse, Abh.* 1 (1957) 21 ff.

Οἱ στασιάζοντες ὅμως δούλοι προήρχοντο ἐκ τῶν Ἑλληνοφόνων περιοχῶν. Οἱ ὑποδουλωθέντες πληθυσμοὶ κατακτηθεισῶν περιοχῶν ἐπωλοῦντο μακρὰν τῆς πατρίδος των—τόπος μεταπωλήσεως κυρίως ἦτο ἡ Δῆλος—καὶ οὕτως ὁ σχηματισμὸς στενοτέρων σχέσεων μεταξύ ομάδων δούλων ἐπεβραδύνετο. Αἱ ἐξεγέρσεις δούλων ἐκρηγνυόμεναι αὐθορμήτως καὶ ἀνευ μεγάλης προπαρασκευῆς εἶχον τὴν κοινὴν ρίζαν τῶν εἰς τὸ ἐλληνιστικὸν στωικὸν ιδεῶδες τῆς humanitas. Ἀπόδειξις τούτου εἶναι τὸ ὅτι τὰ πλήθη τῶν δούλων, τὰ ὁποῖα εἰσήγαγεν εἰς τὸ Ρωμαϊκὸν Κράτος ὁ Γάιος Ἰούλιος Καῖσαρ ἐξ Ἰσπανίας, Γαλατίας καὶ Γερμανίας, οὐδέποτε ἐπανεστάτησαν, διότι εἰς αὐτὰ ἦτο ξένη ἡ ιδέα ὅτι εἰς τὴν ἔννοίαν «ἄνθρωπος» ἀνήκει καὶ ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀποφασίζεῖν.

Εἰς πραγματικὸν κίνδυνον περιῆλθε τὸ ρωμαϊκὸν πολιτικὸν σύστημα μόνον κατὰ τὴν στιγμὴν, καθ' ἣν ὁ Τιβέριος Γράκχος ἐπέστησε τὴν προσοχὴν τῶν Ρωμαίων παλαιμάχων καὶ ἀναπήρων ἐπὶ τοῦ ὅτι ἡ ἀγνομοσύνη τῆς πατρίδος ἐναντί των ἦτο βεβαία¹. Ἐντεῦθεν τὸ μῖσος, τὸ ὁποῖον ἐπέσυραν ἐναντίον των οἱ Γράκχοι ἐπὶ αἰῶνας.

Ὁ Παναίτιος, ὁ ὁποῖος εἶχε προσδώσει εἰς τὴν στωικὴν ἠθικὴν οὐ μόνον ἐλληνικά, ἀλλὰ καὶ ἀριστοκρατικά στοιχεῖα, ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὰς μεταρρυθμίσεις τῶν Γράκχων καὶ ὑπὲρ μῆς συντηρητικῆς πολιτικῆς, διότι ἐβλεπεν ὅτι οἱ ἀγροτικοὶ νόμοι τῶν Γράκχων ἦσαν μία ἐπανάστασις οὐχὶ μικροτέρα τοῦ ἀναδασμοῦ τῆς γῆς καὶ τῆς ἀποσβέσεως τῶν χρεῶν τοῦ Ἄγιδος καὶ τοῦ Κλεομένου. Ἡ πολιτικὴ τοῦ Σκιπιωνικοῦ κύκλου, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνῆκεν ὁ Παναίτιος, ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ὁμόνοιαν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν εἰρήνην, τὴν ὁποίαν ὅμως ἔθεσεν εἰς κίνδυνον ὁ Τιβέριος Γράκχος. Κατὰ τὸν Παναίτιον ὁ Ἄρατος τῆς Σικυθῶνος ὑπῆρξε σπουδαῖος καὶ ιδεώδης ἡγέτης ὡς θέσας τέλος εἰς τὰς ἐσωτερικὰς ταραχὰς τῆς πατρίδος του διὰ τοῦ μετὰ δικαιοσύνης διακανονισμοῦ τοῦ προβλήματος τῶν ιδιοκτησιῶν καὶ τῆς ἱκανοποιήσεως ἀμφοτέρων τῶν παρατάξεων². Ὁ Κικέρων ἀντιτάσσει εἰς τὸν Ἄρατον τοὺς Γράκχους, τοὺς ὁποῖους παρομοιάζει πρὸς τοὺς ὑπὸ τὸν Κλεομένη Σπαρτιάτας ἐπαναστάτας³.

Ἡ δρᾶσις τῶν Γράκχων ἦντλει δύναμιν ἐκ τοῦ φιλελληνικοῦ κύκλου

1. Πλουτ., Τιβέριος Γράκχος 9· πρβλ. καὶ Vogt J., *Römische Republik*², 1951, s. 207.

2. Pohlenz Max, *Antikes Führentum*, s. 144-145, 118.

3. De offic. Π 23, 81-82· πρβλ. καὶ Pohlenz M., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 118· Ἡλιοπούλου Ν. Κ., Αἱ περὶ ἐργασίας ὡς οἰκονομικοῦ παράγοντος ἀντιλήψεις τοῦ Κικέρωνος, «Μελέται πρὸς τιμὴν Στρατῆ Γ. Ἀνδρεάδου», τομ. III (1974) 165-167, 169, 171-172, 178.

των Σκιπιώνων. Ή μήτηρ των Κορνηλία ήτο θυγάτηρ τοῦ Σκιπίωνος τοῦ Ἀφρικανοῦ τοῦ πρεσβυτέρου, διακρινομένου διὰ τὴν λεπτὴν ἑλληνικὴν μόρφωσίν του. Ἡ πολιτικὴ των καὶ ἰδίᾳ ἡ τοῦ Τιβερίου, ὁ ὁποῖος ἔκαμε τὴν πρώτην σοβαρὰν προσπάθειαν ἀντιμετωπίσεως τῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸ δεῦτερον ἡμῖς τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος ὠρθοῦντο δεινῶς ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ Πολιτείᾳ (τοιαῦτα ἦσαν ἡ στάσις τῆς Ρώμης πρὸς τοὺς Socii, αἱ σχέσεις τῆς Συγκλήτου καὶ τοῦ λαοῦ, ἡ ἠθικὴ κατὰπτωσης¹ καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἀγροτικῶν νόμων², συνετέλεσεν, ὥστε ἀπὸ τοῦ 133 π.Χ. νὰ ἐξεγερθοῦν τὸ μὲν οἱ Ἰταλοὶ γαιοκτῆμονες, τῶν ὁποίων αἱ γαῖαι ἐκινδύνευον, τὸ δὲ οἱ μὴ ἔχοντες γαίας χωρικοί, οἱ ὁποῖοι ζηλοτύπως ἔβλεπον τοὺς Ρωμαίους πολίτας νὰ ἀπολαοῦν προνομίων διὰ τῶν ἀγροτικῶν νόμων³.

Κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἀντίληψιν περὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἀξίας (humanitas), δηλαδὴ κατὰ τὴν ἠθικὴν, τὴν ὁποῖαν ἡ Ρώμη διὰ τῶν μεγαλυτέρων ἠθικολόγων τῆς ἔδωκεν εἰς τὸν Εὐρωπαϊκὸν πολιτισμόν, συνέβαλε δὲ αὕτη εἰς τὴν διάρκειαν τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ κρίνωνται οὐχὶ συμφώνως πρὸς τὴν φυλὴν των, τὴν δυνάμιν των καὶ τὴν ἱστορίαν των, ἀλλὰ συμφώνως πρὸς τὸ ἀνθρωπιστικὸν ποιόν των, πρὸς τὴν ἀνθρωπιστικὴν ἀρετὴν των. Εἶναι γνωστὸς ὁ ἐκτραφεὶς ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ὡς κοινὸν λαϊκὸν συναίσθημα διαφορισμὸς καὶ ἡ διαίρεσις τῶν ἀνθρώπων εἰς Ἑλληνας καὶ εἰς βαρβάρους, τοὺς ὁποῖους ἐθεώρουν ἀπολιτίστους καὶ ἀξιους περιφρονήσεως. Ὁ ἑλληνικὸς οὗτος ἐθνικισμὸς καὶ διαφορισμὸς, τοῦ ὁποῖου ἡ γνωστοτέρα ἑκφρασις ὑπῆρξεν ἡ ἑκφρασις «Πᾶς μὴ Ἑλλήν βαρβάρος»⁴, κατέχει σημαντικὴν θέσιν εἰς σοβαροὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς. Διὰ τὸν Εὐριπίδην ὁ Ἑλλήν ἦτο ἐλεύθερος ἄνθρωπος, ἐνῶ ὁ βάρβαρος ἦτο εἰς σκλάβος· ἐντεῦθεν τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ Ἑλληνες ἔπρεπε νὰ βασιλεύουν τῶν βαρβάρων καὶ οὐχὶ οἱ βάρ-

1. Βλέπε Scullard H. H., Scipio Aemilianus and Roman Politics, The Journal of Roman Studies L (1960) 59.

2. Βλέπε Niese B., Das sogenannte Icinisch — sextische Ackergesetz, Hermes 23 (1888) 410 ff. Schwarze K., Beiträge zur Geschichte altröm. Agrarprobleme, Diss., Halle 1912. Burdese A., Studi sull' ager publicus, Torino 1952 passim. Bourne F. C., The Roman alimentary Program and Italian agriculture, Transactions and Proceedings of the Amer. philol. Association 91 (1960) 47-75 passim.

3. Βλέπε Bloch G. — Garcopino Jer., Histoire Romaine, Paris, tome II (1940) 158 sqq., 196 sqq.

4. Lejeune M., La curiosité linguistique dans l' Antiquité classique, «Conférences de l' Institut de linguistique de l' Université de Paris VIII (1940-1948, 1949)», p. 60.

βαροι τῶν Ἑλλήνων¹. Ὁ Πλάτων διέκρινε τοὺς Ἑλληνας ἀπὸ τῶν λοιπῶν λαῶν². Ὁ διαφορισμὸς οὗτος Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων ἀπαντᾷ καὶ παρ' Ἀριστοτέλει, ὁ ὁποῖος ἦτο πεπεισμένος περὶ τῆς ἀπολύτου ὑπεροχῆς τῶν Ἑλλήνων. Οὗτος εἶπε περὶ τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς ὅτι συγκεντρώνει ἐν ἑαυτῇ τὸ θάρρος τῶν βορείων καὶ τὰς ἀρετὰς καὶ τὴν εὐφυΐαν τῶν λαῶν τῆς Ἀσίας· διὰ τοῦτο οὐδέποτε αὕτη ἐστερήθη ἐλευθερίας, ἐκυβερνήθη δὲ διὰ τῶν καλυτέρων θεσμῶν καί, ἐὰν θὰ ἐδημιούργει ἐν μοναδικὸν Κράτος, θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξουσιάσῃ ὅλων τῶν ἄλλων λαῶν. Ἡ σύνθεσις τοῦ θάρρους καὶ τοῦ πνεύματος τῆς ἐπινοήσεως εἶναι ἴδιον τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς³. Τὸ ἐθνικιστικὸν τοῦτο πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων ἀντεράπη διὰ τοῦ στωικισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐγεννήθη ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐπέτυχε νὰ ὀρθώσῃ μίαν διεθνῇ ἠθικὴν, ἡ ὁποία εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ διὰ τε τοὺς Ἑλληνας καὶ τοὺς ἄλλους λαούς.

Ἡ στενὴ ἀνωτέρω ἄποψις τοῦ Ἀριστοτέλους ἐγκατελείφθη ἀπὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος διὰ τοῦ Δικαίάρχου, τοῦ Ἐρατοσθένους καὶ ἰδίᾳ διὰ τοῦ Πολυβίου καὶ Ποσειδωνίου. Ὁ Στράβων διέσωσε γνῶμην τοῦ Ἐρατοσθένους, ὁ ὁποῖος ἀπέκρουε τὸν διαχωρισμὸν τῶν ἀνθρώπων εἰς Ἑλληνας καὶ βαρβάρους καὶ ἀπεδοκίμαζεν ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι συνεβούλευον τὸν Μέγαν Ἀλέξανδρον νὰ μεταχειρισθῇ τοὺς μὲν Ἑλληνας ὡς φίλους, τοὺς δὲ βαρβάρους ὡς ἐχθρούς, ὑπαινισσόμενος προφανῶς τὸν Ἀριστοτέλη. Κατὰ τὸν Ἐρατοσθένη θὰ ἤξιζε περισσότερον μία διάκρισις τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν καλῶν ἢ κακῶν διαθέσεών των, διότι πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων εἶχον μειονεκτήματα, τινὲς δὲ βάρβαροι (Ἰνδοί, Ρωμαῖοι κ.ἄ.) ἦσαν μορφωμένοι⁴.

Κατὰ τῆς διακρίσεως «Ἑλλην — βάρβαρος»⁵ ὠρθώθη ὁ Κικέρων

1. Ἰφιγ. ἡ ἐν Αὐλίδι 1400-1401.

2. Ἐπινομίς 987 D' πρβλ. καὶ Βουρβέρη Κ., Ἡ ἐθνικὴ συνείδησις τοῦ Πλάτωνος, Ἐν Ἀθήναις 1939, σελ. 8-9.

3. Πολιτ. Η 7, 6, 1 (Immisch) (= 1327 b, 19-38).

4. Στράβ., Γεωγρ. 1, 4, 9' πρβλ. καὶ Schmid, Geschichte der griechischen Litterature, s. 247, n. 473.

5. Ὁ Β. Farrington εἰς τὴν ὑπὸ τὸν τίτλον *Primus hominum Graius melētn* του δηλοῖ ὅτι οἱ Ἕλληνες πρῶτοι εἶχον ἀναγνωρίσει ὅτι δὲν ἤρκει εἰς ἀπλοὺς βιολογικὸς ὁρισμὸς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς προσδιορισμὸν τῆς οὐσίας του. Ἡ πραγματικὴ εἰδοποιὸς διαφορὰ θὰ ἔπρεπε νὰ εὑρεθῇ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ πνεύματος. Ποῖον ὅμως ἦτο τὸ πνευματικὸν χαρακτηριστικόν, τὸ ὁποῖον διέκρινε τὸν ἀνθρώπον ἀπὸ πάντων τῶν ἄλλων ἐμβίων ὄντων, τοῦτο ἦτο ἀμφιλεγόμενον μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, ὡς καὶ τὸ ἐρώτημα, ἐὰν πάντες, ὅσοι ἀπὸ βιολογικῆς ἐπόψεως ἐνεφανίζοντο ὡς ἄνθρωποι, ἔπρεπε ἢ τοῦλάχιστον ἠδύναντο καὶ πνευματικῶς νὰ ἀναγνωρίζονται ὡς ἄνθρωποι. Ἀκριβῶς διὰ τοῦτο εἶχον κάμει ἐν Ἑλλάδι τὴν διάκρισιν μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων. Τὸ πρῶτον εἰς τὸ Κράτος τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ εἰς τὰ Κράτη τῶν

γράφας ὅτι «ἐάν, ὡς ἰσχυρίζονται οἱ Ἕλληνες, οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἢ Ἕλληνες ἢ βάρβαροι, φοβοῦμαι μήπως ὁ Ρωμύλος ὑπῆρξε βασιλεὺς βαρβάρων· ἐάν ὅμως τὸ ὄνομα τοῦτο πρέπει νὰ ἀποδοθῇ οὐχὶ διὰ τὴν γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν ὁμιλοῦν, ἀλλὰ διὰ τὰ ἥθη, τὰ ὁποῖα ἔχουν, πιστεύω ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν ὑπῆρξαν ὀλιγώτερον βάρβαροι τῶν Ρωμαίων»¹. Πρὸς τὴν διάκρισιν «Ἕλλην — Βάρβαρος» δὲν ἐσχηματίσθη ἐν Ρώμῃ ἀντίθεσις «Ρωμαῖος — μὴ Ρωμαῖος», ἀλλ' ἡ διωνυμία «Romanitas — Humanitas», ἡ ὁποία ἔθετεν ἐναντι τῶν Ρωμαίων τὸ ἀνθρώπινον γένος. Ὁ Ρωμαϊκὸς κόσμος ἦτο ἐν μέρει τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ἐν μέρει τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ ἀντίληψις τῆς βαρβαρότητος ὑπῆρχεν ἐν Ρώμῃ, ἀλλ' ὅτε ὁ πεπαιδευμένος Ρωμαῖος ἐπεθύμει νὰ ἀντιτάξῃ τι εἰς τὸ βάρβαρον, ἀντέτασεν εἰς αὐτὸ τὸν ἄνθρωπον². Ἐκεῖνο, ὅπερ δύναται νὰ διακρίνῃ τοὺς ἀνθρώπους μεταξύ των, εἶναι τὰ ἥθη, τουτέστιν οἱ νόμοι, ὁ τρόπος ζωῆς, αἱ συνήθειαι, γενικῶς αἱ ἀνθρώπιναι ἀρεταί· αἱ δὲ πνευματικαὶ ἀρεταὶ παραμένουν ἡ μεγαλύτερα δόξα τῶν ἀνθρώπων³. Παρὰ τῷ Καίσαρι ἀπαντῶμεν κρίσεις αὐτοῦ περὶ τῶν λαῶν, εἰς τοὺς ὁποίους χρησιμοποιεῖ ὡς κριτήριον τὴν ἀνθρωπίνην ἀρετήν. Οὕτω περὶ γερμανικοῦ πληθυσμοῦ, κατοικοῦντος παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ Ρήνου, παρατηρεῖ ὅτι εἶναι περισσότερο ἀνθρώπινοι τῶν λοιπῶν

Διαδόχων ἡ πρακτικὴ πολιτικὴ ἐθεώρησεν ἑαυτὴν ὑποχρεωμένην νὰ ἀποκριθῇ καταφατικῶς εἰς τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦλάχιστον τοῦ τεθέντος ἐρωτήματος καὶ προσέφυγεν εἰς τὸν στωικισμὸν πρὸς ἐξουδετέρωσιν τῶν διαφορῶν μεταξύ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων. Ἡ Στοά προσέφερε τὴν μοναδικὴν φιλοσοφίαν, ἡ ὁποία ἔθεσεν εἰς τὴν βάσιν τῆς μίαν συλλογικὴν σκέψιν ἀντὶ μιᾶς ἀτομικῆς. Ὁ στωικισμὸς ἐδίδασκεν ὅτι τὸ ἄτομον ἦτο τμῆμα τοῦ ὅλου, τὸ ὁποῖον ἦτο ὀργανωμένον ὡς κοσμοπόλις ἢ παγκόσμιος Πολιτεία, συνεπῶς βάσει τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Μετὰ τὴν νίκην τῶν Ρωμαίων ἐπὶ τῶν μεγάλων Ἑλληνιστικῶν μοναρχιῶν ὁ κόσμος ἔκειτο προφανῶς παρὰ τοὺς πόδας τοῦ κυριάρχου Ρωμαϊκοῦ λαοῦ, ἡ δὲ στωικὴ φιλοσοφία ἐδίδεν εἰς αὐτὸν τὴν ἀπόκρισιν ὅτι ἐπέτυχεν τὴν κοσμοκυριαρχίαν, διότι τὸ σύνταγμα τοῦ Κράτους τοῦ ἀνταπεκρίνετο εἰς τὸν φυσικὸν νόμον καὶ ἡ ἀποστολὴ τοῦ θά ἦτο νὰ ἐξανθρωπίσῃ τὸν κόσμον καὶ ἐκ τοῦ ἀνθρώπου θηρίου νὰ δημιουργήσῃ ἐν ἠθικὸν ὄν· βλέπε Ehrhardt A., Politische Metaphysik, Bd. I (1959) 180 ff.; Arnold Vernon E., Roman Stoicism², 1957, p. 273 ff.; Simon H.-M., Die alte Stoa und ihr Naturbegriff, 1956, s. 75 ff.

1. De re publ. I 378, 58: «Si ut Graeci dicunt, omnes aut Graios esse aut barbaros, vereor ne barbarorum Rex fuerit (sc. Romulus); sin id nomen moribus dandum est, non linguis, non Graecos minus barbaros, quam Romanos puto».

2. Wilamowitz — Moellendorf Ul., Der Glaube der Hellenen, Berlin 1932, Bd. II, s. 395-396; Harder H., Nachträgliches zur Humanitas, Hermes (1934) 65, 69.

3. Cic., Brut. 15: «hominis decus, ingenium». De offic. I 30, 107-33, 121. Senec., De Benef. III 28, 1-2: «Nemo altero nobilior, nisi cui rectius ingenium et artibus bonis aptius».

Γερμανῶν καὶ ἐξηγεῖ τοῦτο ἐκ τῆς γειτνιάσεώς των πρὸς τοὺς Γαλάτας, τῶν ὁποίων τὰ ἥθη υἱοθέτησαν¹. Παρομοίως κρίνει τοὺς Βρεταννοὺς μιᾶς ναυτικῆς περιοχῆς ὡς τοὺς πλέον ἀνθρωπιστὰς ἐξ ὅλων τῶν ἰθαγενῶν καὶ ὡς μὴ ἀφισταμένους πολὺ τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν Γαλατῶν², οἱ ὅποιοι ἔχαιρον φήμης πεπολιτισμένων καὶ ἀνθρωπιστῶν εἰς τὴν ἀρχαιότητα μετὰ τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς Ρωμαίους³. Ἐπίσης δύο αἰῶνας βραδύτερον οἱ ἔπαρχοι τοῦ αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ, ἐπιθυμοῦντες νὰ ἀποθανάτισουν δι' ἐπιγραφῆς φόρον τιμῆς πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τοῦτον, ἐξαίρουν τὴν συμπαραστάσιν του εἰς τὰ προβλήματα τῆς ἀνθρωπότητος⁴.

Ἡ διάδοσις τῆς ιδέας τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἀνὰ τὸν κόσμον ἐγένετο ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, διότι ἡ Ρώμη διὰ τῶν κατακτήσεών της ἐδημιούργησε πολυεθνὴν αὐτοκρατορίαν⁵. Αἱ ἔννοιαι *homo*, *humanus* καὶ *humanitas* ἀποκαλύπτουν τὸ ρωμαϊκὸν ἐνδιαφέρον διὰ τὰς καλυτέρας πλευρὰς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ λέξις *humanitas* ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον παρὰ Κικέρωνι καὶ Οὐάρρωνι, εἶναι δὲ λατινικὴ φιλοσοφικὴ λέξις, πρὸς τὴν ὁποίαν οὐδεμίαν ἐπαρκῆ ἰσοδύναμον ἔχει νὰ ἐπιδείξη ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Ἄν καὶ τὸ οὐσιαστικὸν *humanitas* εἶναι νεολογισμὸς, ἐπινοηθεὶς ὑπὸ τοῦ Κικέρωνος ἢ τοῦ Οὐάρρωνος, ἐν τούτοις ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἐκφραζομένη ἐννοιολογικὴ διάθεσις εἶναι χαρακτηριστικὸν τοῦ Σκιπιανικοῦ κύκλου. Περὶ τῆς λέξεως *humanitas*, ὡς καὶ περὶ τοῦ περιεχομένου της, ὑπάρχει φιλονεικία μεταξὺ τῶν Εὐρωπαίων λογίων ἀπὸ δεκαετηρίδων⁶.

Προγενέστερος τοῦ ὅρου *humanitas* εἶναι ὁ ὅρος *humanus*, ὁ ὁποῖος ἀπαντᾷ παρὰ τοῖς ποιηταῖς Πλάτῳ καὶ Τερεντίῳ καὶ μάλιστα πρὸ αὐτοῦ εἰς ἀποσπάσματα τῶν ἀρχαιοτέρων Λατίνων συγγραφέων, πιθανῶς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν Ἑλλήνων⁷. Κατ' ἀκρίβειαν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Λατινικῆς γλώσσης καὶ λογοτεχνίας ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον ὁ ὅρος *humanus* ἐν ἀποσπάσματι μιᾶς τραγῳδίας τοῦ ποιητοῦ Ἐννίου, τὸ ὁποῖον ἀπόσπασμα ἀναφέρεται εἰς τὴν περίφημον κατάραν τοῦ Θυέστου κατὰ τοῦ

1. De bello Gallico IV 3, 3.

2. Αὐτόθι V 14, 2.

3. Iustin. 43, 4, 1—2.

4. Carcopino Jer., La vie quotidienne à Rome, Paris 1939, p. 153 καὶ not. 68.

5. Carcopino Jer., Points de vue sur l'impérialisme romain, Paris 1934, p. 40.

6. Haffter H., Neuere Arbeiten zum Problem der Humanitas, Philologus 100 (1956) 287-304 καὶ Neue Schweiz. Rundschau 1954, 719-731.

7. Prete S., «Humanus» nella letteratura arcaica latina, Milano 1948, p. 7.

Ἄτρεώς¹. Ἐν τῷ ἀποσπασματι τούτῳ τὸ λίαν βασανισθὲν πνεῦμα τοῦ Ἄτρεώς ἀντιπαράτιθεται εἰς τὴν εὐγένειαν καὶ πληρότητα τοῦ βίου ἐνὸς ἀνθρώπου. Κατὰ ταῦτα λοιπὸν οἱ Ρωμαῖοι λίαν ἐνωρὶς προσήψαν μίαν θετικὴν ἔννοιαν τοῦ «ἀνθρώπινος» εἰς τὴν λέξιν homo, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς χρήσεώς της εἰς τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο καὶ εἰς τὰ θεατρικὰ ἔργα τοῦ Πλαύτου². Ἡ λέξις homo δὲν ἠδύνατο κανονικῶς νὰ ἀποδοθῇ εἰς πρόσωπον, τὸ ὁποῖον ἦτο ἄγριον, βίαιον καὶ ἐστερημένον φιλόφρονος διαθέσεως³.

Ἄλλ' ἡ ἀντίληψις τοῦ «ἀνθρωπίνου» ὡς αὐτοῦ, ὅπερ ἀρμόζει εἰς τὸν ἀνθρωπον καὶ κατανοεῖται δι' αὐτόν, φαίνεται ὅτι ἀνεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ Τερεντίου, σχεδὸν συγχρόνου τοῦ Σκιπίωνος Αἰμιλιανοῦ καὶ μέλους τοῦ κύκλου του. Ὁ ποιητὴς Τερέντιος ὑπῆρξεν ὁ κατ' ἐξοχὴν διερμηνεὺς καὶ ὁ ἐκφράσας κατὰ τὸν πλέον ἐκλελεπτυσμένον τρόπον τὸν ἀνανεωθέντα καὶ ἀναγεννηθέντα ἠθικῶς, κοινωνικῶς καὶ καλλιτεχνικῶς κόσμον, ὁ ὁποῖος εἶχε παρουσιασθῇ ἤδη κατὰ τὴν πρώτην φάσιν τοῦ Σκιπιωνικοῦ κύκλου, καὶ ἐσημείωσε τὸ σημεῖον, ἐκ τοῦ ὁποῖου διήλθε καὶ εἰς τὸ ὁποῖον ἀπηλευθερώθη ἀπὸ τοῦ παρελθόντος. Ὁ ποιητὴς λοιπὸν οὗτος εἰς τὸν ὀνομαστόν στίχον 77 τῆς κωμωδίας του «Heauton timorumenos»:

«homo sum: humani nil a me alienum puto»

ἐξέφρασεν ὅλον τὸ βαθὺ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ἐνδόμυχον συμπάθειαν τοῦ ἀνθρώπου διὰ πᾶν ὅ,τι ὑπάρχει ἀνθρώπινον· δηλαδὴ ἐξέφρασε τὸν βαθύτερον ἀνθρωπισμόν, τὴν πλέον λεπτὴν εὐαισθησίαν του διὰ τοὺς συνανθρώπους του. Ἐν τῶν προσώπων τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος κωμωδίας τοῦ Τερεντίου, ὁ Χρέμης, εἶναι πολὺ περίεργος μέχρις ἀδιακρισίας· οὗτος βλέπει ἐν τῷ βίῳ ἐτέρου προσώπου, τοῦ Μενεδήμου, τι, ὅπερ δὲν εἶναι εὐκρινές· βλέπει μίαν ἀνομολόγητον θλίψιν καὶ συμβουλεύει αὐτόν νὰ μὴ στενοχωρῇται. Εἰς τὴν εἰρωνικὴν διαμαρτυρίαν τοῦ γέροντος Μενεδήμου ἐναντίον αὐτῆς τῆς ἀπασχολήσεως περὶ τὴν ζωὴν τοῦ ἄλλου καὶ εἰς τὴν πρὸς αὐτόν κλησιν, ὅπως διορθωθῇ, τὸν ἐρωτᾷ: «Ἐχεις τόσον πολλὴν διαθέσιμον χρόνον, ὥστε νὰ ἐνδιαφέρεσαι διὰ τὰ τῆς ζωῆς τῶν ἄλλων, τὰ ὁποῖα οὐδὲλως ἀφοροῦν εἰς σέ;» ὁ Χρέμης ἀποκρίνεται ὅτι εἶναι ἄνθρωπος καὶ ὅλα τὰ ἀνθρώπινα τὸν ἐνδιαφέρουν· δὲν αἰσθάνεται ξένος εἰς οὐδεμίαν θλίψιν καὶ φροντίδα τοῦ πλησίον του. Ὁ ἀνωτέρω στίχος τοῦ Τερεντίου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐμπεριέ-

1. Frg. 309-312: «... neque sepulcrum, quo recipiat habeat portum corporis, ubi remissa humana vita, corpus requiescat malis».

2. Plaut., Asin. 495. Bacch. 1169. Trin. 447.

3. Cic., De re publ. II 26, 48.

χεται ἡ σφραγὶς τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἐθεωρήθη ὑπὸ τοῦ Kōrte ¹ ὡς ἐνέχων ἔννοιαν βαθυτέραν τῆς ἐννοίας τοῦ ἀποφθέγματος τοῦ Μενάνδρου :

(ἀνθρωπον ὄντα δεῖ φρονεῖν τὰνθρώπινον)

τὸ ὁποῖον ἀπόφθεγμα τοῦ Μενάνδρου ὁ E. Bickel ἐθεώρησεν ὡς τὸ πρότυπον, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποῖου ὁ Τερέντιος συνέθεσε τὸν ἀνωτέρω στίχον τοῦ ².

Ἡ λέξις *humanum*, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ εἰς τὸν μνημονευθέντα στίχον τοῦ Τερεντίου, θεωρηθέντα ὡς ἐνέχοντα τὸ ἀνθρωπιστικὸν καὶ καλλιτεχνικὸν στοιχεῖον καὶ ἀναγνώρισιν τοῦ κύκλου τῶν λεπτῶν πνευμάτων ³, εἶναι ἡ λέξις καὶ ἡ ἀντίληψις, ἡ ὁποία ὑπὸ διαφόρους μορφὰς ἐπαναλαμβάνεται πλεόν εἰς τὰς κωμωδίας τοῦ Τερεντίου :

(*Persuasit nox amor vium adolescentia :*

humanumst). ⁴

λέγει ὁ Ἑγίων εἰς τὴν κωμωδίαν «*Adelphoe*», ὁμιλῶν περὶ τῆς ἀποδράσεως νέου, ἀλλὰ μετὰ τόνου συγκεκρατημένου, μεμελετημένου καὶ εἰρωνικοῦ, ὡς εἰ ἐφοβεῖτο ὁ ποιητὴς νὰ προφέρῃ τὸ «*humanumst*» καὶ ἰδίᾳ ὡς εἰ ἐφοβεῖτο τὰ ἐπακόλουθα τοῦ λόγου του.

Ἐπίσης ἐν ἐτέρᾳ κωμωδίᾳ λέγεται :

(*Haec ego putabam esse omnia humani ingeni*

mansuetique animi officia). ⁵

Ἐπίσης παρὰ Τερεντίῳ ἀπαντοῦν αἱ λέξεις *inhumanus* ⁶ καὶ *humanitus* ⁷.

Σημειωτέον ὅτι ὁ ποιητὴς Τερέντιος ὡς μὴ ἔχων ρωμαϊκὴν καὶ ἑλληνικὴν συνείδησιν — ἦτο Ἀφρικανὸς τὴν καταγωγὴν, ἀλλ' ἐζησεν ἐν φιλελληνικῷ περιβάλλοντι ἐν Ρώμῃ — προεκρίθη ὑπὸ τῶν Σκιπιασικῶν, ὅπως διὰ τῶν θεατρικῶν του ἔργων διασκεδάσῃ τὰς κακὰς ἀντυπώσεις, τὰς ὁποίας εἶχον δημιουργήσει παρὰ τῷ μὴ πνευματικῶς καλλιεργημένῳ ρωμαϊκῷ κοινῷ αἰ ὑπὸ τοῦ Πλαύτου διακωμωδήσεις τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν

1. Zu Terenz Haut. 77, Hermes LXXVII (1942) 101-102.

2. Rheinisches Museum 90 (1941) 352.

3. Cic., De leg. I 12, 33. De offic. I 9, 30. Sen., Epist. ad Lucil. 95, 53.

4. Adelph. 470-471.

5. Andria 113-114.

6. Eunuch. 880-881.

7. Heautont. 99-101.

ὑπερβολῶν των, καὶ νὰ ἄρῃ τὴν ταπεινὴν κρίσιν αὐτοῦ περὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ περὶ τοῦ τρόπου ζωῆς αὐτοῦ καὶ συμβάλῃ εἰς τὴν ὀρθὴν ἐκτίμησιν αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, ἐτι δὲ εἰς τὴν διάδοσιν αὐτοῦ παρ' αὐτοῖς¹ καὶ εἰς τὴν ἐξουδετέρωσιν τῆς ἐχθρότητος τῶν συντηρητικῶν τοῦ Κάτωνος. Ἐντεῦθεν ἡ μῆνις τῶν περὶ τὸν Κάτωνα τὸν τιμητὴν κατὰ τοῦ Τερεντίου καὶ αἱ ὑπ' αὐτῶν ἐκτοξευθεῖσαι κατ' αὐτοῦ κατηγορίαι, ἐν αἷς καὶ ἡ κατηγορία ὅτι αἱ κωμωδίαί του δὲν ἦσαν ἔργον ἰδικόν του, ἀλλὰ τῶν ἐν τῷ Σκιπωνικῷ κύκλῳ φίλων του μετ' ἐπιρροῆς. Τὴν κατηγορίαν αὐτὴν ὁ Τερέντιος δὲν ἀποκρούει, ἀλλὰ παρέχει ἀκόμη καὶ τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐνισχυθῇ ἡ γνώμη τῶν κατηγορῶν του, ἴσως διότι ἐγνώριζεν ὅτι τοιαύτη γνώμη οὐδόλως θὰ ἦτο δυσάρεστος εἰς τὸν Σκιπίωνα Αἰμιλιανὸν καὶ εἰς τοὺς μετέχοντας τοῦ κύκλου του.

Ὁ Τερέντιος κατὰ τὴν σύνθεσιν τῶν κωμωδιῶν του εἶχεν ὡς πρότυπα τὸν Μένανδρον, τὸν Ἀπολλόδορον καὶ ἄλλους, παρέδωσε δὲ οὐ μόνον ἐξωτερικὰς εὐθύμους σχέσεις καὶ καταστάσεις, παρεχούσας εὐκαιρίαν εἰς χονδροειδεῖς ἀστεϊσμούς, ἀλλὰ καὶ τὰς ἐσωτερικὰς σχέσεις τῶν προσώπων, τὰ σοβαρὰ προβλήματα τοῦ βίου². Διὰ τοῦ Τερεντίου ἡ κωμωδία ἀπέβλεπεν εἰς τὸ νὰ ἐπιφορτισθῇ μὲ τὴν συνειδήσιν τῶν νέων ἠθικῶν προβλημάτων, τῶν τεθειμένων ἐκ τῆς ἐξελιξέως τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς συγχρόνου κοινωνίας³. Διὰ τὸν Τερέντιον ἡ κωμωδία δὲν ἦτο ἀπλῶς παίγνιον τοῦ πνεύματος, στιγμιαία χαρὰ ἀπὸ σκηνῆς, ἀλλ' ἠθικὸν πρόβλημα συναφασμένον πρὸς τὸν καθ' ἡμέραν βίον. Οὕτως ὁ Τερέντιος ἐγένετο εἰσηγητὴς τῆς φιλοσοφικῆς κωμωδίας.

Ἡ μεγάλη ἀξία, ἡ δοθεῖσα ὑπὸ τοῦ Τερεντίου εἰς τὴν ἀνθρωπίνην προσωπικότητα, ἀντανακλάται εἰς τὴν ψυχολογικὴν λεπτότητα τῆς τέχνης αὐτοῦ. Τὸ ἰδεῶδες τοῦ ὕφους τοῦ Τερεντίου ἦτο καθαρότης, ἀλήθεια, ἀκρίβεια, λεπτότης, ἀπλότης, γενικῶς τὸ π ρ έ π ο ν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ὕφος τοῦ Ἐννίου, Ἀκκίου καὶ Πακουβίου, τὸ ὅποῖον ἦτο ὀγκηρὸν καὶ μεγαλοπρεπές. Τὸ ὕφος τοῦ Τερεντίου ἦτο μεστὸν ὑψηλῆς καὶ γονίμου ἀνθρωπίνης εὐαισθησίας, ἐλαφρᾶς χάριτος καὶ ἀριστοκρατικῆς λεπτότητος, ὡς τοιοῦτο δὲ ἦτο πάντῃ διάφορον τοῦ ὕφους τοῦ ποιητοῦ Πλαύτου. Ὑπῆρξε δὲ ὁ Τερέντιος ὁ ἀριστοκρατικώτερος ἀπὸ σκηνῆς διερμηνεὺς τοῦ πάθους.

1. Lana It., Terenzio e il movimento filellenico in Roma, *Rivista di Filologia e d'istruzione classica*, N. S., 25 (1947) 52-53 passim· πρβλ. καὶ Ἡ λ ι ο π ο ὐ λ ο υ Ν. Κ., Ἡ πολιτικὴ τῆς Ρώμης εἰς τοὺς Λατίνους συγγραφεῖς καὶ ἡ ἐθνικὴ συνειδήσις αὐτῶν, Ἐν Ἀθήναις 1974, σ. 37.

2. Klingner Fr., *Cicero, Römische Geisteswelt*, München 1965, s. 130.

3. Paratore Et., *Storia del teatro latino*, Milano, p. 3.

Ὑπεστηρίχθη ὅτι ὁ Τερέντιος ἀπειράθη νὰ ἀπευθυνθῇ εἰς ἕνα ἐκλεκτὸν κύκλον πνευματικῶν καὶ πεπολιτισμένων ἀνδρῶν καὶ οὐχὶ εἰς τὰς λαϊκὰς μάζας. Ἐν τούτοις ὑφίστατο¹ εἰσέτι ἔδαφος, ἵνα πιστεύσωμεν ὅτι ἐπὶ Τερέντιου ὑπῆρχεν ἕν ἐν ἐνεργείᾳ πρόγραμμα προπαγάνδας εἰς τὴν προσπάθειαν νὰ διαδοθῇ τὸ νέον ἀνθρωπιστικὸν πνεῦμα. Πάντως οὗτος ἐτόλμησε νὰ ἐκφράσῃ τὰς ἰδέας του, αἱ ὁποῖαι ἀφίσταντο τῆς αὐστηρότητος τῆς παλαιᾶς ρωμαϊκῆς ἀρετῆς. Οὗτος διέρρηξε τὴν παράδοσιν καὶ ἐβάσισε τὴν συμπεριφορὰν τοῦ περισσότερον ἐπὶ τῆς λογικῆς καὶ ἐπὶ μιᾶς στάσεως συμπαθείας, ἡ ὁποία ἐνίσχυσε τοὺς ἀνθρώπους, ὅπως ἀντιμετωπίσουν κατὰ τὸν καλύτερον δυνατόν τρόπον τὰς δυσχερείας ἐν τῇ γενέσει τῶν μᾶλλον παρὰ νὰ στηριχθοῦν ἐπὶ τοῦ παραδοσιακοῦ κύρους καὶ φόβου.

Εἰς τὰς κομωδίας τοῦ Τερέντιου ἀπαντᾷ ὡς ἰδανικὸν εἰς ἐκλεπτυσμένος καὶ ἀσφαλῆς σεβασμὸς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἑαυτὸν καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους. Οἱ παρὰ Τερέντιῳ ἀπαντῶντες ὅροι *humanus* καὶ *humane*, ὡς χρησιμοποιοῦνται ὑπ' αὐτοῦ, ἀναφέρονται εἰς τὴν φιλόφρονα διάθεσιν καὶ εἰς τὸ πνεῦμα τῆς συγγνώμης, τὸ ὁποῖον ἀντιτίθεται εἰς τὸ πνεῦμα τῆς βιαιότητος καὶ σκληρότητος.

Ἄλλ' ὁ ἀνθρωπισμὸς τοῦ Τερέντιου εἶναι μία ἄποψις τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τοῦ Σκιπωνικοῦ κύκλου, ἡ ὀλιγώτερον πρωτότυπος. Ἐλλείπει εἰσέτι παρὰ Τερέντιῳ τὸ ἀφηρημένον οὐσιαστικὸν *humanitas* καὶ μετ' αὐτοῦ μία κατανοητὴ ἀντίληψις τῶν ἠθικῶν καὶ πνευματικῶν ἰδανικῶν, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνει ὁ ὅρος οὗτος.

Μετά τινα χρόνον ὁ ὅρος *humanitas* κατέστη ὅρος τῆς συνήθους χρήσεως καὶ εἶχε τὴν ἔννοιαν τῆς φιλοφροσύνης, τῆς εὐγενείας, τὴν ἀβρότητα, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν δὲ αὐτὴν ἀπαντᾷ ὁ ὅρος *humanitas* παρ' Οὐάρονι τῷ Ρεατίνῳ². Παρὰ τούτῳ ἡ *humanitas* εἶναι τι τὸ πλέον κατανοητόν³. Εἶναι δὲ *humanitas* κυρίως πολιτισμὸς, εὐγένεια, ἀνέσεις τοῦ πολιτισμοῦ, τὸ νὰ ζῇ τις μίαν ζωὴν ἀξίαν ἀνθρώπου.

Ἐκεῖνος ὅμως τῶν Ρωμαίων, ὁ ὁποῖος ἐξέφρασε τὸν Ρωμαϊκὸν ἀνθρωπισμὸν εἰς τὴν ἀρίστην μορφήν του, ὑπῆρξεν ὁ ρήτωρ καὶ φιλόσοφος

1. Cruttwell T. Ch., *A History of Roman Literature*, London 1898, p. 50-52. D' Alton F. J., *Roman Literary Theory and Criticism*, New York 1931, p. 24.

2. Frg. Nonius, 166: «non modo absens quicquam de te sequius cogitabit, sed etiam ruminabitur *humanitatem*».

3. De ling. lat. VIII 31: «aliud homini, aliud *humanitati* satis est: quodvis sitienti poculum homini idoneum; *humanitati* nisi pulchrum parum».

Κικέρων, ό όποίος έγένετο ό άληθής πνευματικός κληρονόμος του Σκιπίωνος Αίμιλιανού και του πνευματικού κύκλου αυτού.

Ό Κικέρων, ό όποίος άπεκλήθη ό έξοχώτερος διάδοχος του Σκιπιωνικού κύκλου ¹ ήτο μία έγκυκλοπαιδική φύσις και κατά τина τρόπον ό πρώτος των άνθρωπιστών ². Ούτος είχε γνωρίσει τά τελευταία μέλη του Σκιπιωνικού κύκλου και ήσθάνθη ίσως ποιάν τина βεβαιότητα ότι θά ήτο είς θέσιν νά φέρη την Ρωμαϊκήν κοινωνίαν είς συνταύτισιν μορφής μετά του νέου άνθρωπισμού.

Ό Κικέρων ίσως ύπήρξε χαρακτηριστικός τύπος του ρωμαϊκού φιλελληνισμού. Ό Κικέρων έχων τώ μέν συνείδησιν του μεγαλείου της έλληνικής ιδιοφυίας, τώ δέ επίγνωνσιν της μεγαλειώδους πολιτικής ισχύος της Ρώμης έσκέφθη και έπεδίωξε νά οίκοδομήση μίαν ιδανικήν γέφυραν μεταξύ Έλληνισμού και Ρωμαϊσμού και νά διευκολύνη ούτω την διαδικασίαν άπορροφήσεως των έλληνικών ιδεών εκ μέρους του Ρωμαϊκού κόσμου. Δέν ύπήρξεν εύνους είς την άπομόνωσιν του ρωμαϊκού πνεύματος και είς την τάσιν των συντηρητικών νά μείνη τουτο ξένον είς τώ ρεύμα της έξωθεν προερχομένης σκέψεως, αλλά και ήθελε νά υπερασπίση και διατηρήση τās ρωμαϊκάς έθνικάς άρετάς και άξίας, πιστεύων ότι μόνον εκ της άναμείξεως των περισσοτέρων έθνικών άξιών του Ρωμαϊκού κόσμου μετά των πνευματικών άξιών του Έλληνικού κόσμου ήδύνατο νά προέλθη ιδεώδης ρωμαϊκή κοινωνία. Έστράφη λοιπόν πρὸς τὸν Έλληνικὸν πνευματικὸν πολιτισμόν, αλλά και πρὸς τὸ έθος των Ρωμαίων προγόνων ³. Δέν ήγνόησε την πραγματικότητα, ότι δηλαδή ή επικράτησις του Έλληνισμού επί του Ρωμαϊσμού ήτο γεγονός τετελεσμένον — τουτο ήγνόησεν ό Κάτων — άλλ' έπεδίωξεν και του άνωτέρου Έλληνικού πολιτισμού νά έπωφεληθῇ είς την δημιουργίαν έθνικού ρωμαϊκού πολιτισμού και είς τουτο κυρίως έγκείται ή άξία του ως του πρώτου άνθρωπιστου του κόσμου ⁴. 'Ηγάπα και εξετίμα τās 'Αθήνας, τās όποίας έπεσκέφθη ⁵. Πολλαχού των έργων

1. Fowler W. W., The Religious Experience of the Roman People, New York 1911, p. 371

2. Sihler G. E., Cicero of Arpinum, New Haven 1914, p. 464 ff.

3. Knoche Ulr., Cicero: Ein Mittler griechischer Geisteskultur, Hermes 87 (1959) 63, 66-67. 'Ηλιοπούλου Ν. Κ., 'Η πολιτική της Ρώμης είς τούς Λατίνους συγγραφείς και ή έθνική συνείδησις αυτών, 'Εν 'Αθήναις 1974, σελ. 55-56.

4. Καπνουκάγια Χρ., Οι ήγήτορες της άρχαίας Ρώμης λόγιοι και οι νεωτερισμοί, 'Επιστημ. 'Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου 'Αθηνών 1938, σελ. 86, 89.

5. Boyancé P., Le voyage du lettré romain en Grèce, L'Information littéraire V(1953) 137-143. του αυτού, Cicéron et Athènes, 'Επιστημονική 'Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου 'Αθηνών έτους 1973-1974, σελ. 153-169.

του εκφράζεται ἐγκωμιαστικῶς ὑπὲρ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Δεικνύει ἐνθουσιασμόν, ἐνῶ παραλλήλως παρήγαγε θαυμαστήν καὶ κατὰ μέγα μέρος ἰδίαν λατινικὴν ἐργασίαν. Ἡ πολιτικὴ θεωρία τοῦ Κικέρωνος, ἐκτραφεῖσα ἀπασα ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Πολυβίου¹, εἶναι ἐν τοῦτοις πρὸ πάντων προσπάθεια διὰ τὰ συγκεκριμένα προβλήματα, τὰ ὅποια ἔθετεν ἡ Ρώμη². Τὴν φιλοσοφικὴν βάσιν τῆς πολιτικῆς θεωρίας του ἡντλησεν ὁ Κικέρων ἐκ τῆς στωικῆς διδασκαλίας περὶ ἐνὸς φυσικοῦ νόμου, ὁ ὁποῖος εἶναι θεῖος κατὰ τὸν χαρακτήρα καὶ ἔχει τὴν δικαιοσύνην ὡς τὴν τελειότεραν ἐκφράσιν του³. Τὸ ἔργον τοῦ Κικέρωνος *De re publica*, ἐν τῷ ὁποίῳ οὗτος παρέχει τὸ πολιτικὸν ἰδεῶδες του, καταφανῶς καὶ οὐσιαστικῶς συνετέθη ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁμωνύμου ἔργου τοῦ Πλάτωνος, ἔτι δὲ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Πολυβίου καὶ τοῦ Παναιτίου⁴.

Διὰ τοῦ Κικέρωνος ἡ λατινικὴ πεζογραφία κατέστη σαφῶς ἀντίπαλος τῆς ἀρίστης ἑλληνικῆς πεζογραφίας. Ὁ Κικέρων καυχᾶται ὅτι ὑπ' αὐτοῦ κατεκτήθη τὸ ὑψηλότερον εἶδος τῆς ἑλληνικῆς πεζογραφίας, ἡ φιλοσοφία, καὶ ἀναπαρήχθη ὑπὸ μίαν καθαρὰν ρωμαϊκὴν μορφήν⁵. Ὁ Κικέρων ὑπῆρξεν ὁ πραγματικὸς ἰδρυτὴς ἐνὸς ρωμαϊκοῦ συστήματος φιλοσοφίας προσηρμοσμένης εὐφύεστατα πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν καὶ ἐμπλουτισθείσης ὑπὸ τῆς ἰδίας αὐτοῦ φιλοσοφικῆς διορατικότητος καὶ διανοητικῆς ὀξύνοιας. Οὗτος ἐσυστηματοποίησεν, ἐρρύθμισε καὶ ἔθηκεν εἰς μίαν φιλοσοφικὴν κατηγορίαν οὕτως εἰπεῖν τὰς πρακτικὰς εἰσηγήσεις καὶ τὰς θρησκευτικὰς καὶ ἠθικὰς ἐμπειρίας τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ, δεῖξας εἰς τοὺς Ρωμαίους φιλοσόφους τὸν δρόμον πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν καὶ ἰδίᾳ πρὸς τὴν κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν ἠθικότητα.

Ὁ Κικέρων εἰς μίαν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν ἀδελφόν του Κόιντον, γραφεῖσαν τῷ 60 π.Χ., ἐν τῇ ὁποίᾳ ὑποδεικνύει εἰς αὐτὸν πῶς νὰ συμπεριφέρεται κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ ὑπολοίπου χρόνου τῆς ὑπ' αὐτοῦ διακυβερνήσεως τῆς Ἀσίας, τονίζει ὅτι πρὸς τοὺς Ἕλληνας τῆς Ἀσίας δέον νὰ συμπεριφέρεται κατὰ πεπολιτισμένον τρόπον, διότι πρόκειται περὶ λαοῦ, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι μόνον ὁ ἴδιος πεπολιτισμένος, ἀλλ' εἶναι εἰς λαός, εἰς τὸν ὁποῖον

1. Pro Arch. 12: «ego vero fateor me his studiis esse deditum».

2. Disput. Tusc. I 7· πρβλ. καὶ IV 7.

3. Smethurst S. E., Politics and morality in Cicero, The Phoenix IX (1955) 116.

4. Wheeler M., Cicero's political Ideal, Greece and Rome, 2nd ser., XXI (1952) 50 κέξ.

5. Mahaffy J. P., The Silver Age of the Greek World, Chicago 1906, p. 144-183, καὶ ἰδίᾳ βλέπε τὴν σελίδα 145.

οἱ Ρωμαῖοι εἶναι ὑπόχρεοι διὰ τὸν ἰδικὸν τῶν πολιτισμὸν¹. Ὁ Κικέρων παρεδέχετο ὅτι ἤξιζε νὰ γνωρίζῃ τις τὸν Ἑλληνικὸν πνευματικὸν πολιτισμὸν.

Παρὰ ταῦτα ὅμως ὁ Κικέρων συμπεριφερέτο πρὸς τοὺς ζῶντας Ἑλλήνας ὑπεροπτικῶς καὶ μετὰ περιφρονήσεως διὰ λόγων καὶ ἔργων, ὥστε νῦν νὰ τίθεται ἐν ἀμφιβόλῳ ὁ φιλελληνισμὸς του². Ὁ Κικέρων ἦτο φιλέλλην καὶ θαυμαστῆς τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἀλλὰ καὶ ἐθνικιστῆς³. Εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς του ἡ Ἑλλάς ἔπασχε καὶ εὕρισκετο ἐν πλήρει καταπτώσει. Συμβουλεῖ τὸν ἀδελφὸν του Κόιντον νὰ μὴ ἐμπιστεύεται ὅλους τοὺς Ἑλλήνας, εἰ μὴ μόνον τοὺς λίαν ἐκλεκτοὺς, οἱ ὅποιοι ἦσαν ἄξιοι τῶν ἀρχαίων προγόνων τῶν. Οὗτος ἔφθασε μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ἦσαν ἀνώτεροι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τε τοὺς θεσμοὺς καὶ τὰς συνηθείας ἐν τε τῇ ἰδιωτικῇ καὶ τῇ δημοσίῳ βίῃ καὶ ὅτι ὅσα ἐδανείσθησαν παρὰ τῶν Ἑλλήνων ἤγαγον αὐτὰ εἰς τοσοῦτον βαθμὸν τελειότητος, εἰς ὅσον οὐδέποτε ἤχθησαν αὐτὰ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Κικέρων ὁμιλεῖ περὶ θαυμαστῆς ἱκανότητος τῶν Ρωμαίων πρὸς ἀφομοίωσιν τῶν ἐκ τῶν Ἑλλήνων δανείων τῶν καὶ περὶ περαιτέρω ἀναπτύξεως καὶ τελειοποιήσεως αὐτῶν ὑπὸ τῶν Ρωμαίων. Ὁ Κικέρων ἐθεώρησε τοὺς προγόνους του ὡς πεπροικισμένους ὑπὸ ὑπερφυοῦς σοφίας καὶ συνέσεως, ἡ ὅποια ἐπέτρεψε τὴν ὑπ' αὐτῶν δημιουργίαν τελείων κοινωνικῶν θεσμῶν καὶ τῆς καλυτέρας ἠθικῆς⁴. Κατ' αὐτὸν τὴν ἀνωτερότητα τῶν Ρωμαίων μαρτυρεῖ τὸ ὑπ' αὐτῶν δημιουργηθὲν ρωμαϊκὸν δίκαιον⁵. Ἀλλὰ καὶ εἰς τοῦτο, ἀποτελοῦν τὴν κυρίαν δημιουργίαν τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ, ὑπῆρξε καρποφόρος ἡ δύναμις τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ ἐπ' αὐτὸ ἐπίδρασις του.

Διὰ τὸν Κικέρωνα, ὥς καὶ διὰ τοὺς λοιποὺς Ρωμαίους τοὺς μετὰ καλλιεργημένου καὶ ἐκλελεπτυσμένου πνεύματος, ἡ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς σκέ-

1. Ad Quintum fratrem I 1,9.

2. H. Trouard M. A., Cicero's attitude towards the Greeks, Diss., Chicago, Illinois 1942 συνέλεξε τὰ χωρία τῶν ἔργων τοῦ Κικέρωνος, εἰς τὰ ὅποια οὗτος ἐκφράζεται ἐγκωμιαστικῶς ὑπὲρ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ τὰ χωρία, εἰς τὰ ὅποια οὗτος παρουσιάζεται ὡς ἀνθέλλην· πρβλ. σχετικῶς καὶ Mahaffy, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 144-180. Guite Har., Cicero's attitude to the Greeks, Greece and Rome, 2nd. ser., IX (1962) 145-146, 150, 159.

3. Ruch M., Nationalisme culturel et culture internationale dans la pensée de Cicéron, Revue des Études Latines XXXVI (1958) 187 sqq.

4. De leg. II 62 καὶ ἀλλαχού. Disp. Tusc. I 1, 1. II 2,5. IV 1, 1.

5. De orat. I 197. De re publ. III 5.

ψεως, τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ δὲν ἀπετέλει ἀπλὸν διακοσμητικὸν στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον ἠδύνατο κατὰ βούλησιν νὰ κάμῃ κτῆμά του ἢ νὰ ἀφήσῃ τοῦτο κατὰ μέρος, ἀλλ' ἤτό τι, τὸ ὁποῖον εἶχε καταστῇ εἰς αὐτὸν ἀναπόσπαστον στοιχεῖον διὰ μίαν ὀρθὴν συμπεριφορὰν βίου καὶ πρὸς κατανόησιν τῆς ἰδίας αὐτοῦ προσωπικότητος. Ὁ Κικέρων, ὁ ὁποῖος ἐξησφάλισεν εἰς τὴν Λατινικὴν γλῶσσαν ἰδίαν προσωπικότητα καὶ ἐχάρισεν εἰς τὴν Ρώμην τὴν γλῶσσαν τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐκθέσεως τῶν ἰδεῶν¹, ὑπῆρξεν ὁ μεγαλύτερος καὶ ἀληθέστερος θεωρητικὸς τῆς *humanitas*, ὁ ἀναλύσας τὰς πολλαπλὰς ἀπόψεις τῆς, ὁ ἀνακαλύψας ἐκεῖνο, ὅπερ φαίνεται ὡς τὸ πλέον πρωτότυπον καὶ τὸ πλέον ἀδιαψεύστως ρωμαϊκόν, δηλώσας οὕτω τὴν θέσιν του ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ρώμης καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ἡ ὑπὸ τοῦ Κικέρωνος ἐρμηνεία τοῦ Ρωμαϊκοῦ ἀνθρωπισμοῦ βασίζεται κατὰ μέγα μέρος ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως.

Κατὰ τὸν Κικέρωνα ὁ ἄνθρωπος, καίτοι εἶναι ζῶον, διακρίνεται αὐτοῦ ὡς πρὸς τὸ ὅτι ἔχει νοῦν, ἔχει τὰς δυνατότητας τῆς λογικῆς, τῆς μνήμης καὶ τῆς συνέσεως². Ἐνεκα τῆς ἀνωτέρας φύσεώς του καὶ τοῦ θείου νοῦ του ὁ ἄνθρωπος δύναται, ἐὰν ἀντιλαμβάνεται τὸ καθῆκόν του, νὰ ἀχθῇ εἰς εὐγενῆ καὶ ἐνδοξά ὕψη. Ἐνεκα δὲ τῆς ζωικῆς φύσεώς του δύναται νὰ περιέλθῃ εἰς δυστυχίας καὶ λύπας. Ὁ ἄνθρωπος κατέχει ἐν ἑαυτῷ τὴν δύναμιν νὰ προκαλέσῃ εἰς ἑαυτὸν μεγίστην βοήθειαν εἴτε μεγίστην ζημίαν³. Οἱ Ἕλληνες ἐγνώριζον τὴν διττὴν αὐτὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁμως ἡ λέξις *ἄνθρωπος* σπανίως, ἐὰν ποτε συνέβη, ἐδήλου κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους τὴν εὐγενῆ ἢ ἀνθρωπιστικὴν ἀποψιν τοῦ ἀνθρώπου· δὲν ἐδήλου ἰδεῶδες ἀνθρώπινον γένος⁴. Ἡ μεγαλυτέρα σπουδαιότης τῆς λέξεως *homo* ἀπαντᾷ παρὰ Κικέρωνι⁵. Οἱ ὅροι *homo* καὶ *humanitas* εἰς χωρία τῶν ἔργων τοῦ Κικέρωνος ἀπὸ πρακτικῆς πλευρᾶς ἔχουν ταυτοσημοὺς ἐννοίας⁶. Ἐπίσης ἐν ἐτέρῳ χωρίῳ τοῦ Κικέρωνος ἡ λέξις *homo*

1. Boyancé P., *Études sur l'humanisme cicéronien* (Collect. Latomus, vol. 121), Bruxelles 1970, p. 347-348.

2. De leg. I 7, 22.

3. Cic., De offic. II 5, 17.

4. Ἡ χρῆσις τῆς λέξεως ὑπ' αὐτὴν τὴν ἐννοίαν ἀπαντᾷ παρ' Ἐπικτήτῳ (II 9, 3) ἀντιπροσώπευει ρωμαϊκὴν χρῆσιν μάλλον παρὰ ἑλληνικὴν.

5. De re publ. I 17, 28: «Cui persuasum sit appellari ceteros homines, esse solos eos, qui essent politi propriis humanitatis artibus?».

6. Ad Attic. IV 15, 2: «Sed humanitatem tuam amoremque in tuos redivis ce-leritas declarat ..., Sed, si vis homo esse, recipe te ad nos ad quod tempus confirmasti».

εἶναι οὐσιωδῶς συνώνυμος τῆς λέξεως *humanitas* ¹.

Ὁ Κικέρων συνήνησεν ἀρμονικῶς τὰς ἀνωτάτας πνευματικὰς καὶ ἠθικὰς δυνατότητας τοῦ ἀνθρώπου, παρακινούμενος ὑπὸ ἐπιτακτικοῦ ἠθικοῦ καθήκοντος (*honestum*) καὶ μιᾶς ἐσωτέρας αἰσθησεως τοῦ πρέποντος (*decorum*), διὰ τὰ ὅποια ἦτο πρόθυμος νὰ προβῇ εἰς θυσίας ². Ἐναρξίς διὰ τοιαύτην ἀνθρωπίνην συμπεριφορὰν ἦτο τὸ νὰ ἀναγνωρίσῃ ὁ ἀνθρώπος ὅτι οὗτος ἦτο πεπρωκισμένος διὰ λογικῆς καὶ διὰ τῆς ἀρετῆς, ἡ ὅποια θέτει αὐτὸν ὑπὲρ τὸ ἐπίπεδον τοῦ κτήνους ³. Κατὰ τὸν Κικέρωνα, τὸν χαρακτήρα παρουσιάζουν τὸ μὲν αἰ ποιοτικαὶ ἀποχρώσεις αἱ ἐκφραζόμεναι ὑπὸ τῆς *constantia*, *gravitas* καὶ *severitas*, τὸ δὲ αἰ ποιοτικαὶ ἀποχρώσεις αἱ ἐκφραζόμεναι ὑπὸ τῆς *humanitas*, *suavitas*, *lepos*, *benevolentia* ⁴. Ἡ ἐξοχότης τοῦ ἀνθρώπου ἐγκτεται εἰς τὴν ἀπόκτησιν σοφίας, τουτέστι τῆς δυνάμεως τοῦ γνωρίζειν καὶ ἀντιλαμβάνεσθαι τὸ ἀληθές καὶ πραγματικὸν καὶ τοῦ κατανοεῖν τὰς σχέσεις του καὶ τὰς αἰτίας του· εἰς τὴν ἀπόκτησιν τῆς ἐγκρατείας, τουτέστι τῆς ἰκανότητος τοῦ ἐλέγχειν τὰ πάθη καὶ τὰς ὁρμὰς καὶ τοῦ θέτειν αὐτὰς ὑπὸ τὴν δύναμιν τῆς λογικῆς· τέλος ἐγκτεται εἰς τὴν δικαιοσύνην, τουτέστιν εἰς τὴν τέχνην τοῦ μεταχειρίζεσθαι μετὰ περισκέψεως τοὺς μεθ' ἡμῶν ἐρχομένους εἰς ἐπαφήν, ἵνα κερδίσωμεν τὴν συνεργασίαν των διὰ τὸ κοινὸν καλόν ⁵. Εἰς ἕτερον χωρίον τοῦ Κικέρωνος ἡ λέξις *humanitas* χρησιμοποιεῖται ἐπὶ πράξεως κειμένης ὑπὲρ τὴν ἀγριότητα τῶν ζώων ⁶.

Ἡ κτήσις τῆς *humanitas* χρησιμεύει μᾶλλον ὥς ἐλεγχος κατὰ τῆς διαπράξεως ἐγκληματικῶν ἐνεργειῶν κατ' ἄλλον. Ὁ Κικέρων ὑπερασπίζων τὸν Σέξτον Ρώσκιον Ἀμερίνον διὰ κατηγορίαν κτηνώδους ἐγκλήματος δηλοῖ ὅτι αὐτὸ τοῦτο τὸ οἰκουμενικὸν ἀνθρώπινον συναίσθημα εἶναι ἀρκούντως ἰσχυρόν, διὰ νὰ ἐχῇ ἐμποδίσῃ τὸν ὑπ' αὐτοῦ ὑπερασπιζόμενον ἀπὸ τῆς διαπράξεως τοιαύτης φοβερᾶς πράξεως καθ' οἷοιδήποτε ἀνθρώπου ⁷. Ὁ ἀνθρώπος πρέπει νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν οἰκουμενικὴν κοινότητα τῆς ἀνθρωπίνης φυλῆς καὶ νὰ ἐργασθῇ διὰ τὸ καλὸν παντὸς ἀνθρώπου, οἷοιδήποτε καὶ ἂν εἶναι, ἀπλῶς καὶ μόνον ἐπειδὴ οὗτος τυγχάνει νὰ εἶναι ἀνθρώπος ⁸. Ὁ Κικέρων θὰ ἡρνεῖτο τὸ ὄνομα τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος εἰς τὸν

1. De fin. V 12, 35.

2. De fin. II 45-47. De offic. I 93-94.

3. De offic. I 30, 107.

4. Ad Attic. IV 6, 1. VI 1, 1.

5. De offic. II 5, 18.

6. Pro Quinct. XXXI 97.

7. Pro Sext. Rosc. Amer. XXII 63.

8. De offic. III 6, 26-32.

μὴ μετέχοντα τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας, ὁ ὁποῖος ὡς ἀνθρωπόμορφον θηρίον δὲν καθιστᾷ πρωταρχικὸν ἐνδιαφέρον τοῦ τὴν εὐτυχίαν τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς ἀνθρωπότητος¹. Ἔχομεν τὴν φυσικὴν τάσιν, τονίζει ὁ Κικέρων, νὰ ἀγαπῶμεν τοὺς ἀνθρώπους μας καὶ εἰς τὴν φυσικὴν αὐτὴν κλίσιν τοῦ ἀνθρώπου ἔχει τὰς ρίζας τοῦ ἀκόμη καὶ ὁ νόμος². Πρέπει νὰ προβαίνωμεν εἰς κατάλληλον μεταχείρισιν τῶν ἄλλων συμφώνως πρὸς τὸ κοινόν καὶ οἰκουμενικὸν ἀνθρώπινον καθῆκον³.

Παρὰ Κικέρωνι ἡ ἰδέα τῆς *humanitas* ἐμφανίζεται ὑπὸ τρεῖς μορφάς, ὑπὸ τρεῖς ἀπόψεις, αἱ ὁποῖαι εἶναι αἱ ἑξῆς :

Α) Ἡ *θικκοινωνιολογική*. Ὁ ὅρος δηλαδὴ *humanitas* περιλαμβάνει τὰς ἑλληνικὰς ἀντιλήψεις περὶ ἀνθρωπίνης φιλανθρωπίας. *Humanitas* εἶναι ἡ ἀναγνώρισις καὶ συγχώρησις τῶν ἀνθρωπίνων ἀδυναμιῶν, ἡ ἐπιείκεια, ἡ εὐγένεια ψυχῆς, ἡ ἐκλέπτυνσις τοῦ συναισθήματος, ἡ φυσικὴ καλωσύνη καὶ ἀνθρωπίνη συμπάθεια εἰς τὰς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τοὺς συνανθρώπους τοῦ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν στάσιν καὶ συμπεριφορὰν τοῦ μισανθρώπου. *Humanitas* εἶναι ἡ μείωσις τῆς ἀπολύτου αὐστηρότητος τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων, καθ' οὓς ὁ ἄνθρωπος ὤφειλε τὴν ἀξιοπρέπειάν του οὐχὶ εἰς τὸ γεγονός ὅτι ἦτο ἄνθρωπος, ἀλλ' εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ κατεχομένην θέσιν ἐντὸς μιᾶς αὐστηρῶς ἱεραρχικῆς κοινωνίας καὶ εἰς τὰς ἀξίας ἐπαίνου πράξεις τοῦ ἐπ' ἀγαθῷ αὐτῆς τῆς κοινωνίας. *Humanitas* εἶναι ὁ μετριασμός τοῦ αὐστηροῦ καὶ ὑπερακριβοῦς καὶ ἡ παραίτησις ἐκ τῶν αὐστηρῶν ἀναγκαιοτήτων τῆς πραγματικότητος.

Ἡ *humanitas* ἐμπεριέχει αὐτοπεριορισμὸν καὶ ἀποτελεῖ ἄρνησιν αὐθαιρέτων πράξεων. Ἡ ἑλλειψις τῆς *humanitas* ἀπατεῖ ὀλόκληρον τὸν μηχανισμόν τῆς δικαιοσύνης μετὰ τῶν πρὸς ἐξαναγκασμὸν μέσων της. Χαρακτηριστικὸν τῆς ἑλλείψεως τῆς *humanitas* εἶναι ὁ ἐγωϊσμός, ὁ ὁποῖος ὑφιστάμενος διαταράσσει καὶ παραβιάζει κατὰ τρόπον πρωτάκουστον τὰς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ὑφισταμένους σχέσεις.

Ἡ ἄποψις τῆς *humanitas* ὡς ἀνθρωπίνης φιλανθρωπίας ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν τῆς Ρώμης, εἰς τὰς σχέσεις αὐτῆς πρὸς

1. De re publ. II 26, 48. De offic. III 6, 32.

2. De leg. I 15, 43 : «Atque, si natura confirmatura ius non erit, virtutes omnes tollentur; ubi enim liberalitas, ubi patriae caritas, ubi pietas, ubi aut bene merendi de altero aut referendae gratiae voluntas poterit existere? nam haec nascuntur ex eo, quia natura propensius sumus ad diligendos homines, quod fundamentum iuris est» πρβλ. καὶ I 35 : «omnes inter se naturali quadam indulgentia et benevolentia, tum etiam societate iuris contineri?».

3. Pro Quinct. XVI 51.

τοὺς ἡττηθέντας καὶ κατακτηθέντας λαούς. Ἐμπνέεται δὲ ἡ τοιαύτη *humanitas* ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης μεγαλοψυχίας, πραότητος καὶ συμπαθείας. Ὅθεν *humanitas* εἶναι ἡ ἡπιότης ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς φειδοῦς τῶν ἡττημένων καὶ ἡ παραίτησις ἀπὸ τοῦ δικαίου τοῦ πολέμου¹. Πρέπει νὰ πεισθῶμεν, γράφει ὁ Κικέρων, ὅτι οὐδεὶς λαὸς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιβάλῃ τὸ δικαίον του εἰς τοὺς ἄλλους λαούς, διότι τὸ δίκαιον εἶναι κοινὴ κληρονομία². Ἡ *humanitas* ἀναφέρεται εἰς μίαν κατάστασιν, ἡ ὁποία ἀντικαθιστᾷ τὴν βίαν τῶν ὅπλων καὶ δημιουργεῖ συνθήκας, ὑπὸ τὰς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ αἰσθάνεται καὶ νὰ κινῆται κυριολεκτικῶς ὡς ἄνθρωπος. Διὰ τῆς *humanitas* αἰρονται ἡ λεηλασία καὶ ἡ ἀρπαγὴ ὡς μέθοδοι βιοπορισμοῦ ὁμοῦ μετὰ τῆς ἀντιστοίχου ψυχικῆς ἐξαγριώσεως. Εἰς τοὺς λόγους τοῦ Κικέρωνος *pro Balbo*³ καὶ *pro lege Manilia* ἡ *humanitas* ἀντιτάσσεται εἰς τὴν πολεμικὴν σύγκρουσιν· ἐν θρησκευτικὸν τυπικὸν θὰ δεσμεύσῃ τὰς ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ἀνθρώπου κειμένας ἐπικινδύνους ροπὰς χάριν τῆς τάξεως. Εἰς τοὺς λόγους τούτους χρησιμοποιοῦνται οἱ ὅροι *humanitas* καὶ *mansuetudo*, διὰ νὰ ἐκφράσουν μίαν τάξιν βίου, ἡ ὁποία περιγράφει τὸν χῶρον καὶ τὴν ψυχικὴν κατάστασιν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ ἄνθρωπος ἐρχεται εἰς ἑαυτόν· οἱ ὅροι οὗτοι χαρακτηρίζουν μίαν ὑπαρξιν, τὴν ὁποίαν ὁ ἄνθρωπος εὕρσκει σύμφωνον πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ὄντοτητα. Οὕτω νοεῖται ἡ *humanitas* εἰς τὸ χωρίον τοῦ Κικέρωνος:

*«... viri fortis est, qui de victoria contendunt, eos hostes putare ; qui victi sunt, eos homines iudicare, ut possit bellum fortitudo minuere, pacem humanitas augere»*⁴.

Ὁ Η. Reimer ἡρμήνευσε τὸν ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ὅρον *humanitas* ὡς δηλοῦντα πλήρη συμπαθείας συμμετοχὴν καὶ λεπτότητα τοῦ ὑπερέχοντος ἐναντι τοῦ ἀσθενεστέρου, ἐν τῷ ὁποίῳ οὗτος ἀναγνωρίζει τὸν ἄνθρωπον⁵. Ἡ *humanitas* ἐκφράζει τὴν ὥς τι ἐμφαντικῶς ἀνθρώπινον νοουμένην κατάστασιν τῆς εἰρήνης, ἡ ὁποία εἶναι τι τὸ ὑποχρεωτικὸν καὶ διὰ τὸν νικητὴν καὶ διὰ τὸν ἡττημένον.

Ἄλλ' ἡ *humanitas* δὲν εἶναι μόνον παραίτησις ἀπὸ τοῦ αὐστηροῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ παραίτησις ἀπὸ τῆς αὐθαιρεσίας, ἀπὸ τῆς ἐγωιστικῆς

1. Βλέπε Harder R., *Nachträgliches zur Humanitas*, *Hermes* 69(1934) 66. ebd. Anm. 11.

2. *De leg.* II 8.

3. *Pro Balbo* 13.

4. *Rhet. ad Heren.* IV 23.

5. *Humanitas*, *Die Sammlung* 4 (1949) 734 ff.

χρήσεως ὑπαρχούσης δυνάμεως· εἶναι ἡ τήρησις τοῦ δικαίου, καθ' ἣν ἡ ἑτέρα πλευρὰ τυγχάνει σεβασμοῦ. Περί τούτου ἀναφέρει ὁ Κικέρων εἰς ἔν χωρίον τοῦ ¹, ἐν τῷ ὁποίῳ δὲν πρόκειται περὶ τηρήσεως τῶν συνθηκῶν ὑπὸ ἐνὸς Ρωμαίου ἔναντι συμμάχων, ἀλλὰ περὶ τηρήσεως τῶν ὑποχρεώσεων, τὰς ὁποίας εἶχον ἔναντι τῆς Ρώμης ὀρισμέναι ἀποστατήσασαι πόλεις τῆς Ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας τῆς Ἀσίας ².

Εἰς ἕτερον χωρίον τοῦ Κικέρωνος ³, ἐν τῷ ὁποίῳ γίνεται λόγος περὶ τοῦ ὅτι ὁ Σκιπίων μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Καρχηδόνης ἐπέτρεψε νὰ ἐπιστραφοῦν οἱ καλλιτεχνικοὶ θησαυροί, οἱ ὅποιοι εἶχον μεταφερθῇ ἐκεῖ, γίνεται ὁρατὸν ἐν διπλοῦν κίνητρον τῆς πράξεως αὐτῆς, ἡ *humanitas* καὶ ἡ *aequitas*, αἱ ὁποῖαι συνάπτονται πρὸς τὴν *dignitas* τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ. Εἰς τὸ χωρίον τοῦτο, εἰς τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται ὁ Ρωμαϊκὸς λαός, ἡ δυνάμις του, ἡ πολιτικὴ ἠθικὴ του καὶ εἰς ἐξέχων ἀντιπρόσωπος αὐτοῦ, ἀναγνωρίζεται εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν λαὸν μία εὐθύνη διὰ τοὺς συμμάχους τῆς, ἡ ὁποία ἀνήκει αἰσθητῶς εἰς τὴν *dignitas* αὐτοῦ. Ὁ Σκιπίων ὑπερασπίζων, κατὰ τὸ χωρίον τοῦτο, τὰ συμφέροντα τῶν *Socii* ἐνεργεῖ συμφώνως πρὸς τὴν *dignitas* τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ. Ἡ *aequitas* καὶ ἡ *fides* ἦσαν οἱ τρόποι συμπεριφορᾶς, διὰ τῶν ὁποίων οἱ Ρωμαῖοι στρατηγοὶ καὶ ἄρχοντες ἐξεπλήρουν τὴν πρὸς τὸ ἀξίωμα τῶν συνδεδεμένην εὐθύνην, καθ' ὅσον οὗτοι διὰ τὴν διαχείρισιν τῆς ἐξουσίας τῶν ἦσαν ὑπόλογοι καὶ μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀρχῆς τῶν, δυνάμενοι νὰ κληθοῦν πρὸς τοῦτο πρὸ δικαστηρίου ⁴.

Παρὰ τὴν *aequitas* καὶ τὴν *fides* τούτων ὑπῆρχεν ἡ *humanitas*, ἡ ὁποία ἀνεφέρετο εἰς τὸ πεδῖον τῶν ὑποχρεώσεων τῆς πολιτικῆς, ὡς ἀναφέρεται εἰς τὸ ἀνωτέρω χωρίον τοῦ κατὰ Οὐέρρου λόγου καὶ εἰς χωρίον τοῦ περὶ καθηκόντων ἔργου τοῦ Κικέρωνος ⁵, εἰς τὸ ὁποῖον ἐξετάζεται ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τῶν Ρωμαίων. Ἐκ τῶν χωρίων αὐτῶν τοῦ Κικέρωνος γίνεται φανερόν ὅτι οἱ φορεῖς καὶ ἐκτελεστὰι τῆς δυνάμεως τοῦ Ρωμαί-

1. Pro Flacco 57.

2. Ὁ Κικέρων παρουσιάζει τὴν ἐκ τῆς Ρώμης ἀποστασίαν συμφώνως πρὸς τὰς πολιτικὰς ἀπόψεις του, αἱ ὁποῖαι συμπίπτουν πρὸς τὰς ἀπόψεις του περὶ ἀνθρωπισμοῦ. Ὁ J. Meyer, *Humanitas bei Cicero*, Diss., Freiburg-Br. 1951, s. 146 ff. ἀναφέρει σχετικῶς τὰ ἑξῆς: «Μία παραβίασις τῶν συνθηκῶν εἶναι πρῶτον μία πρόσκρουσις πρὸς τὴν φιλίαν, γενικῶς ἐκπεφρασμένη ἐναντίον τῆς πίστεως, καὶ γενικώτατα μία παραβίασις τῶν ἀνθρωπίνων ἠθικῶν δικαίων».

3. In Verrem II 2, 86: «Etenim ut simul Africani quoque humanitatem et aequitatem conoscatis ... Scipionis fore videantur itaque dicantur» πρὸβλ. καὶ II 4, 72 κέξ.

4. Meyer Ernst, *Römischer Staat und Staatsgedanke*, Darmstadt 1961, s. 257, Anm. 32.

5. De offic. II 26-29.

κού λαού δέν ήσαν λειτουργοί εργαζόμενοι μηχανικώς και άνευ ψυχής. 'Ο μηχανισμός δυνάμεως, εις τόν όποϊον εύρίσκοντο, είχε μέν τήν ιδίαν αύτού νομοτέλειαν, άφινεν όμως εις αυτούς άρκετόν περιθώριον πρός προσωπικήν εύθύνην. 'Η θέλησις μάλιστα πρός προσωπικήν εύθύνην ύπήρξεν αναπόφευκτος προϋπόθεσις, επί τής όποιας έστηρίζετο ό μηχανισμός δυνάμεως τής Ρωμαϊκής Πολιτείας. Τό γεγονός ότι οί άρχοντες μετά τήν έκποήν του χρόνου τής άρχής των ήδύναντο νά κληθούν εις λογοδοσίαν¹, δεικνύει ποία σημασία άπεδίδετο εις τό ήθικόν ποιόν του έχοντος τό άξίωμα και τήν δύναμιν.

'Ο Κικέρων τονίζει τήν ανάγκην τής ανθρωπιστικής συμπεριφοράς των Ρωμαίων πρός τους ύπ' αύτών κατακτηθέντας πληθυσμούς των Ρωμαϊκών έπαρχιών και έν τή έπιστολή του πρός τόν άδελφόν του Κόιντον, όντα έπαρχον έν τή έπαρχία τής Μικράς 'Ασίας. 'Εν τή έπιστολή ταύτη, ή όποία έμπνέεται έκ τής διδασκαλίας του Παναιτίου, έπεξεργασμένης εις τό δεύτερον βιβλίον του De officiis έργου του Κικέρωνος, παρέχεται κατ' ούσίαν ή διδασκαλία περί τής humanitas. 'Εν τή έπιστολή ταύτη ό Κικέρων παρέχει άρίστην εικόνα περί τής άρχής ένός Ρωμαίου κυβερνήτου Ρωμαϊκής έπαρχίας και περί του πνεύματος, καθ' ό ό ρήτωρ και φιλόσοφος έκρινεν ότι πρέπει νά άσκήται ή άρχή αύτη. 'Εν τή έπιστολή ταύτη μεταξύ άλλων υπογραμμίζει ότι τοσοῦτοι πολίται και σύμμαχοι, τοσαῦται πόλεις και άλλαι κοινότητες έχουν έστραμμένα τά βλέμματά των και εις τήν έλαχιστήν κίνησιν του όφθαλμού (του κυβερνήτου), έπειδή δέν έχουν άλλην έλπίδα βοηθείας, δέν έχουν άλλο δικαστήριον, εις τό όποϊον νά παραπονεθούν, ούχι Σύγκλητον, ούχι συνέλευσιν του λαού. 'Ενεκα άκριβώς του λόγου αύτου τό καθήκον ένός πράγματι μεγάλου ανθρώπου είναι, εάν αύτός έχη τό χάρισμα του αυτοελέγχου και έχη απολαύσει των αγαθών μιās βαθείας παιδείας, νά συμπεριφέρεται κατ' τοιοῦτον τρόπον έν τή άσκήσει του άξιώματός του, ώστε οί ύπήκοοί του νά μη αισθάνωνται ότι χρειάζονται άλλην τινά άρχήν². Και συμβουλεύει ό Κικέρων τόν άδελφόν του νά προσπαθήσῃ με όλην τήν ψυχήν του και με όλην τήν δύναμίν του νά ένσαρκώσῃ τήν άρχήν, τήν όποιαν μέχρι του νῦν έχει εφαρμόσει, δηλαδή νά αγαπᾷ και νά φροντίζει παντί τρόπῳ δι' αυτούς, τους όποιους ή Σύγκλητος και ό Ρωμαϊκός λαός ένεπιστεύθισαν εις τήν δικαιοδοσίαν του και εις τήν δύναμίν του, και νά ζητῇ ειλικρινώς νά καταστήσῃ αυτούς όσον τό δυνατόν περισσότερο εύχαριστημένους³.

1. Mommsen Th., Römisches Staatsrecht, I, s. 705 ff.

2. Ad Quint. fratrem I 1,7.

3. Αὐτόθι I 27. 'Ανάλυσιν τής έπιστολῆς αὐτῆς του Κικέρωνος πρός τόν άδελφόν του Κόιντον βλέπε παρά Harder R., Nachträgliches zur Humanitas, Hermes LXIX (1934) 71 ff, 73.

Ὁ Κικέρων ἐκαλλιέργησεν ἐν ἰδεῶδες, τὸ ἰδεῶδες τῆς κοινωνικότητος, πηγῆς τῶν ἠθικῶν καὶ πολιτικῶν ἀρετῶν, καὶ πεισθεὶς περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς πραγματοποιήσεώς του ὑπέταξε τοῦτο εἰς τοὺς συγχρόνους του καὶ τοὺς μεταγενεστέρους. Διὰ τὸν Κικέρωνα ἡ κοινωνικότης εὐρίσκετο εἰς τὴν βάσιν τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους, εἰς τοὺς θεσμοὺς τοῦ Ρωμύλου.

Πάντως κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κικέρωνος παρετηρεῖτο σημαντικὴ τάσις πρὸς δημιουργίαν ἐνὸς ἰδεώδους πολιτικῆς ἠθικῆς. Ὁ ἀνθρωπισμὸς νοούμενος ὡς τροχοπέδη τῶν πολιτικῶν παθῶν καὶ ὡς ἡπιότης διεδραμάτισε σημαντικώτατον ρόλον. Τὸ ἰδεῶδες τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς εὐγενείας καὶ γενναιοδωρίας ὤθει τοὺς κατηγορούς νὰ λυπῶνται τοὺς κατηγορουμένους καὶ νὰ ἀρνῶνται τὴν στενὴν ἐφαρμογὴν τῶν γραπτῶν νόμων¹· παρεκίνει τοὺς Ρωμαίους νὰ μὴ δεικνύωνται σκληροὶ ἔναντι τῶν πολιτικῶν ἀντιπάλων των καὶ νὰ προτιμοῦν τὸν συμβιβασμὸν καὶ τὴν συμφωνίαν. Ἀριστοκρατικοὶ καὶ πληβεῖοι διεξεδίκουν δι' ἑαυτοὺς τὸν πολιτικὸν ἀνθρωπισμὸν, τὴν πολιτικὴν γενναιοδωρίαν καὶ εὐγένειαν. Οἱ πληβεῖοι ὑπεστήριζον ὅτι ἡ ἡπιότης ἦτο χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ λαοῦ καὶ ὅτι ὁ ἀπολέσας τὴν ἀγάπην τοῦ λαοῦ ἐγένετο σκληρὸς².

Περὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ πολιτικοῦ ἀνθρωπισμοῦ ὁ Κικέρων λέγει ὅτι ὑπῆρξε τὸ ἄριστον θεμέλιον τῆς μεγαλειότητος τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ὅτι ἄνευ αὐτοῦ οὐδεμίαν ἰσχὺν θὰ εἶχεν ἡ συγκατάθεσις ὅλων τῶν λογικῶν πολιτῶν κατὰ τῆς ἐπαναστατικῆς πανάλους καὶ ὅτι δὲν θὰ εἶχε συσταθῇ καὶ δὲν θὰ εἶχε τύχει σεβασμοῦ οὐδεμία ἐξουσία. Ὁ ἐσωτερικὸς δὲ πολιτικὸς ἀνθρωπισμὸς βασιζέται ἐπὶ τῆς μετριάσεως τῶν πολιτικῶν παθῶν τοῦ τε ἀτόμου καὶ τῆς λαϊκῆς μάξης, ἐπὶ τῆς ἀνάγκης χαλιναγωγίσεως τῶν ταπεινῶν ἐνστίκτων καὶ τῆς ἀνατρεπτικῆς βουλῆσεως πρὸς πραγματοποίησιν τῆς ὁμονοίας καὶ σωτηρίας τοῦ Κράτους³. Πρόκειται περὶ μιᾶς σημαντικῆς διδασκαλίας ἐσωτερικῆς πολιτικῆς, τὴν ὁποίαν δίδει ὁ Κικέρων εἰς τὴν μᾶζαν, ὁδηγῶν αὐτὴν εἰς τὰς παραδοσιακὰς ἀρχὰς τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους⁴.

Ὁ Κικέρων γράφων περὶ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τονίζει ὅτι μεταξὺ τῶν μορφῶν τῆς ἠθικῆς αὐτῆς δὲν ὑπάρχει τι, τὸ ὁποῖον νὰ ἔχη μεγαλυτέραν λάμπιν καὶ διάρκειαν τῆς ἐνώσεως τῶν ἀνθρώπων μετὰ τῶν ἀνθρώπων, τοῦ εἶδους ἐκεῖνου τοῦ συνεταιρισμοῦ καὶ τῆς κοινῆς θέσεως τῶν συμφε-

1. Cic., In Verrem IV 1, 2.

2. Cic., Pro Rabir. III 10.

3. Αὐτόθι 12, 34.

4. Ciaceri E., Cicerone e i suoi tempi, Milano I (1926-1930), p. 214.

ρόντων· αὐτὴ μάλιστα ἡ ἀγάπη ὀφείλει νὰ συνδέῃ ἅπαν τὸ ἀνθρώπινον γένος :

«In omni autem honesto . . . nihil est tam illustre, nec quod latius pateat, quam coniunctio inter homines hominum, et quasi quaedam societas et communicatio utilitatum, et ipsa caritas generis humani»¹.

Β') Παῖδαγωγικὴ μορφή, ἄποψις. Δηλαδή ὁ ὅρος *humanitas* δηλοῖ τὴν παιδείαν, τὴν καλλιέργειαν, τὴν μόρφωσιν τοῦ πνεύματος· δηλοῖ τὸ σύνολον τῶν φροντίδων καὶ τῶν μέτρων, τῶν ὁποίων ἔχει ἀνάγκην ὁ παῖς, ἵνα δυνηθῇ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ ὀρίμου ἀνθρώπου. Αὕτη περιλαμβάνει τὰς φυσικὰς, πνευματικὰς, ἠθικὰς καὶ αἰσθητικὰς ἀπόψεις τῆς παιδείσεως².

Ὁ ἀνθρωπισμὸς ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς πνευματικῆς καλλιέργειας, τῆς μορφώσεως τοῦ πνεύματος, ἀποκαλύπτων τὸ ἰδεώδες τῆς Ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας³, ἀπέβλεπεν εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀνθρώπου, μὴ θεωρουμένου ἐν σχέσει πρὸς τὸ μέλλον εἰδικὸν ἐπάγγελμά του. Ἡ παιδεία προϋποθέτει βαθμὸν τινα μὴ ὠφελιμιστικῆς σπουδῆς, ἀφιλοκερδοῦς σπουδῆς· δηλαδή εἶναι θεμελιώδης πνευματικὴ περιέργεια διὰ τὴν ἀπλὴν εὐχαρίστησιν τῆς γνώσεως. Ἀλλὰ διὰ τοὺς Ρωμαίους, ὄντας πρακτικοῦς, ρεαλιστὰς καὶ ὠφελιμιστὰς, σημασίαν εἶχεν ἡ ἐφαρμογὴ πρακτικῶν γνώσεων εἰς τὴν συγκεκριμένην πραγματικότητα εἰς τὰ πλαίσια τῆς πολιτικῆς, τοῦ στρατιωτικοῦ βίου, τοῦ δικαίου, τῆς οἰκονομίας κ.λ.π.

Ἔνεκα τῆς *humanitas* οἱ Ρωμαῖοι ἐγένοντο περισσότερον σχετικοκράται εἰς τὰς διανθρωπίνους σχέσεις των, ἀρξάμενοι νὰ φέρουν ἑαυτοὺς εἰς τὰς αὐθεντικὰς ἀξίας, τὰς ὁποίας εἶχον ἄλλοι ἄνθρωποι, παραβλέποντες τὴν ἐθνικότητά των καὶ τὴν κοινωνικὴν θέσιν των. Κατὰ ταῦτα *humanitas* εἶναι καὶ ἡ πνευματικὴ πλάτυνσις καὶ σχετικοκρατία εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων.

Διὰ τῆς *humanitas* ἡ Ρώμη ἤχθη εἰς τὰς δεδομένας δυνατότητας πρὸς μίαν ἀνωτέραν μόρφωσιν, ἐπιτυγχάνουσα νὰ ἀνακαλύπτῃ ἀγνώστους μέχρι τότε πνευματικοὺς χώρους, τουτέστι τὴν ποίησιν, τὴν φιλοσοφίαν, τὰς ἐπιστήμας, τὰς τέχνας. Ἡ Ρώμη ἐπίσης ἀνεκάλυψε τὴν ἀξίαν τοῦ *otium*

1. De fin. V 23, 65.

2. Cic., De orat. I 71. II 72. Pro Coelio 24.

3. Schneidewin M., Die antike Humanität, Berlin 1897· Guillemin, Le public et la vie littéraire à Rome, Paris 1937· Bardon H., Les Empereurs et les lettres latines, Paris 1940· Marrou, Histoire de l'éducation dans l'Antiquité, Paris 1948· Beckmann F., Humanitas, Ursprung und Idee, München 1952· Bardon H., La littérature latine inconnue, Paris, vol. II (1956) 11-13.

τουτέστιν ἐνὸς βίου μὴ ἐξαντλουμένου εἰς δραστηριότητος χάριν ἐνὸς ἀμέσου ἀγαθοῦ τῆς οἰκογενείας ἢ τῆς κοινωνίας, ὅπερ ἔδωκεν εἰς τὸ ἄτομον τὴν δυνατότητα νὰ ἀναπτυχθῇ αὐτονόμως.

Οὕτω θεωρουμένη ἡ *humanitas* διὰ τοὺς Ρωμαίους δηλοῖ τὴν θετικὴν ἀξιοποίησιν τοῦ ἐλευθέρου χρόνου (*otium*), ὡς καὶ τὰς ἄνευ συμφέροντος σπουδὰς καὶ τὰς μὴ εὐθέως ὠφελιμιστικὰς ἀπασχολήσεις. Οἱ Ρωμαῖοι, ὄντες ὀλιγότερον θεωρητικοὶ τῶν Ἑλλήνων, δὲν ἠρέσκοντο, ὡς οἱ Ἕλληνες, εἰς ἀφηρημένας καὶ σκοτεινὰς θεωρήσεις. Δι' αὐτοὺς αἱ καλαὶ τέχναι ἀπετέλουν μέσον πρὸς ἐξωραϊσμόν τοῦ βίου μᾶλλον παρὰ ἐκούσίαν καὶ ἀναγκαίαν ἔκφρασιν βαθειῶν ζωτικῶν δυνάμεων.

Κατὰ ταῦτα ἐπὶ Κικέρωνος εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἀρχαίου ἀριστοκρατικοῦ ιδεώδους τίθεται ὁ ἔχων καλλιέργειαν πνεύματος ἄνθρωπος· εἰς τὴν θέσιν τοῦ «νέος ἀνὴρ» (*homo novus*), τοῦ ἀναδεικνυομένου διὰ τῶν προσωπικῶν αὐτοῦ ἀρετῶν, τίθεται ὁ ἄνθρωπος ἀνθρωπιστής, ὁ ἄνθρωπος μὲ ἀνθρωπιὰν (*homo humanis*), ὁ ὁποῖος ἐξελίσσων ὅλας τὰς δυνάμεις τῆς φύσεώς του πραγματοποιεῖ ὑψηλότετον ἀνθρώπινον ἰδανικόν, ἔχει πᾶσαν τὴν πνευματικὴν καλλιέργειαν τῆς ἐποχῆς του, ἔχει μίαν καλὴν ἀγωγὴν καρδίας καὶ δυνάμιν συναισθημάτων, ἐκπηγάζουσιν ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου του καὶ ἄγουσιν αὐτὸν εἰς τὸ νὰ κατανοῇ τὰς ἀδυναμίας τῶν συνανθρώπων του, νὰ βοηθῇ αὐτοὺς ἀνιδιοτελῶς καὶ νὰ ἀσκήσῃ τὴν ἀνεξικακίαν.

Ὁ Κικέρων εἰς τὸ ἔργον τοῦ «*De Officiis*» ἐθεμελίωσε τὴν διδασκαλίαν του περὶ διαπαιδαγωγήσεως τοῦ Ρωμαίου ἀνδρὸς καὶ ἰδίᾳ τοῦ Ρωμαίου δημοσίου ἀνδρὸς ἐπὶ τῆς ἠθικῆς τοῦ φιλοσόφου Παναιτίου. Κατὰ τὸν Κικέρωνα οἱ συγκλητικοὶ πρῶτοι ὀφείλουν νὰ γνωρίζουν ὅτι εἶναι τῆς ἀρμοδιότητός των, δηλαδὴ τὴν στρατιωτικὴν καὶ οἰκονομικὴν ἰσχύν τῆς χώρας των, τὰς μοναδικὰς συνηθῆκας τὰς συναπτούσας τὴν Ρώμην πρὸς τοὺς συμμάχους τῆς κ. ἄ.¹ Οἱ πολῖται δέον νὰ φυλάττουν τὸ ἔθος τῶν προγόνων ἐπαυξάνοντες τοῦτο διὰ τῶν ἐλληνικῶν διδασκαλιῶν, τὰς ὁποίας ἔχουν θεωρητικῶς διατυπώσει οἱ κοινωνικοὶ ἡγέται. Τὸ ἔθος δὲ τῶν προγόνων, ὡς καὶ τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, ὁ Κικέρων ἡσθάνετο ὡς μίαν ἐντελέχειαν, ἐπίστευε δηλαδὴ ὅτι τὸ *mos maiorum* καὶ ἡ ἀρχαία Ἑλλάς περιεῖχον ἀγαθοὺς σκοποὺς διὰ τὴν προαγωγὴν τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν. Ἀμφότερα ὅμως ταῦτα ἔπρεπε νὰ ἔχουν τὰς καταλήλους προϋποθέσεις καὶ ἀνθρώπους, διὰ νὰ ἐξελιχθοῦν καὶ ὠφελήσουν.

Ἡ δυσπιστία τοῦ Κικέρωνος εἰς τοὺς συγχρόνους του εἶναι εἰς τὴν σκέψιν του καὶ εἰς τὴν πεποίθησίν του ἐπὶ τῆς ἀποτελεσματικότητος τοῦ

1. *De leg.* III 18, 41.

παιδαγωγικοῦ σκοποῦ. Ἡ τοιαύτη ἐπιφύλαξις ἄγει αὐτὸν εἰς τὸ νὰ ἀναγνωρίσῃ ὡς ιδεώδεις τὴν ἠθικὴν καὶ τοὺς νόμους¹.

Ἡ μόρφωσις τῶν Ρωμαίων πολιτῶν δὲν πρέπει νὰ βασίζεται μόνον εἰς τὰς παραδοσιακὰς ἀρχάς. Λαμβάνοντες ἐξ αὐτῶν τὴν κοινωνικὴν ἰδέαν πρέπει νὰ λάβουν ὑπ' ὄψιν τὼν τὰς ἑλληνικὰς ἀρχὰς περὶ φιλανθρωπίας² καὶ τὴν στωικὴν ἰδέαν περὶ τῆς ἀποστολῆς τῆς ζωῆς, ἡ ὁποία ζωὴ δὲν μᾶς ἐδόθη εἰκῇ καὶ ὡς ἔτυχεν, ἀλλ' ὡς ἔργον, ὡς καθῆκον πρὸς ἐπιτέλεσιν³. Πάντως ὁ Κικέρων ἐπίστευεν ὅτι ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ὡς μία ἐνοποιοῦσα δύναμις ἔπρεπε νὰ μεταφυτευθῇ εἰς τοὺς Ρωμαίους, ἔὰν οὗτοι μετὰ σοβαρότητος ἤθελον νὰ καταστοῦν ἱκανοὶ νὰ διακυβερνήσουν τὸν κόσμον.

Ἐπὶ τοῦ πρακτικοῦ πεδίου ὁ Κικέρων μίαν συμβουλὴν δίδει εἰς τοὺς Ρωμαίους: νὰ ἀκολουθοῦν καὶ νὰ διαφυλάττουν τὴν θρησκείαν τῶν προγόνων τῶν ὡς τὴν πλέον ἱκανὴν νὰ συνδέσῃ καὶ μεταπείσῃ τὰς ψυχὰς τὰς ἐστραμμένas εἰς τὸν ἀτομισμὸν⁴.

Διὰ τὸν Κικέρωνα τὸ πνεῦμα, ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὁ σημαντικώτερος παράγον ἐν τῇ ζωῇ τῆς κοινωνίας, τῆς ὁποίας σημαντικωτέρα λειτουργία εἶναι ἡ παίδευσις τῆς ψυχῆς.

Ὁ Κικέρων καὶ τὸ ἔργον του κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν κατέστη ἀντικείμενον λατρείας. Τοῦτο δὲν ὤφειλετο εἰς τὸν ἐγερθέντα ἐνθουσιασμὸν διὰ τὴν χάριν τῆς μορφῆς τοῦ ἔργου του καθ' ἑαυτήν, διὰ τὸ κλασσικὸν ὕφος του, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Ἀναγεννήσεως διὰ τὴν ζῶσαν προσωπικότητα καθ' ἑαυτήν, διὰ τὸ ἄτομον.

Γ) Αἰσθητικὴ μορφή, ἁποψις. Ὁ ὅρος *humanitas* εἰς τὰ ἔργα τοῦ Κικέρωνος δηλοῖ καὶ τὴν χάριν, τὴν κομψότητα, ἐξωτερικὴν τε καὶ ἐσωτερικὴν. Ἰδίᾳ ὁ ὅρος *humanitas* ἔχει τὴν σημασίαν αὐτήν, ὅταν συνοδεύεται ὑπὸ τῶν λέξεων *lepos, suavitas, urbanitas, sal* κ.λπ.⁵. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τῆς *humanitas* εἶναι ἡ κομψότης, ἡ λεπτότης περὶ τὰς συνηθείας, τὴν ἀμφίεσιν, περὶ τὰ συμπόσια κ.λπ. Ὡς τοιαύτη ἡ λέξις *humanitas* δηλοῖ τὸ νὰ ἔχῃ τις καλοὺς τρόπους, τὸ νὰ εἶναι τις ἐκλεπτυσμένος, τὸ νὰ ἔχῃ τις λεπτὸν καὶ σπινθηροβόλον πνεῦμα, τὸ νὰ εἶναι τις ἀστείος, εἰρῶν καὶ κοσμικὸς ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ νὰ εἶναι τις τραχύς, ἀγροϊκός.

1. De leg. I 37. III 19.

2. Αὐτόθι I 34.

3. Αὐτόθι I 16.

4. Αὐτόθι II 15. 16. 25.

5. Αὐτόθι III 1. De orat. I 27. II 40, 270. Disp. Tusc. III 64. V 55.

Ἐξ ἄλλου ἡ ἐσωτερικὴ ὄψις τῆς humanitas εἶναι ἡ λεπτὴ χάρις, τὸ νὰ ἔχη τις ἐλευθέρων πνεῦμα, ἐξαίρετον πνεῦμα, τὸ νὰ ἔχη τις τὴν δυνατότητα νὰ ἀπομακρύνεται ἑαυτοῦ καὶ μιᾶς καταστάσεως, ἔστω καὶ ἂν αὕτη εἶναι ἀλγεινὴ. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν αὐτὴν ἡ humanitas ἀντιτίθεται εἰς τὴν ρωμαϊκὴν gravitas, τουτέστιν εἰς τὴν ἀρετὴν ἢ εἰς τὴν ἀξιοπρεπεῖ ἄποψιν καὶ τὴν αὐστηρὰν θεωρίαν τοῦ παλαιοῦ Ρωμαίου, ἡ ὁποία δηλοῖ τι τὸ βαρὺ, καταπιεστικὸν καὶ βεβιασμένον.

Ὁ Aulus Gellius, λατίνος γραμματικὸς τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος, ὑπέλαβεν ὅτι ἡ ἀληθὴς ἔννοια τοῦ ὅρου humanitas ἦτο παιδεία, πνευματικὴ καλλιέργεια. Οὗτος σχετικῶς γράφει:

«Qui verba latina fecerunt quique iis probe usi sunt «humanitatem» non id esse voluerunt, quod vulgus existimat quodque a Graecis «philanthropia» dicitur et significat dexteritatem quandam benevolentiamque erga omnes homines promiscam; sed «humanitatem» appellaverunt id propemodum, quod Graeci «paideian» vocant, nos eruditionem institutionemque in bonas artes dicimus; quas qui sinceriter cupiunt appetuntque, hi sunt.... maxime humanissimi. Huius enim scientiae cura et disciplina ex universis animantibus uni homini data est, idcircoque humanitas appellata est»¹.

Ἦτοι: Ὅσοι ἐδημιούργησαν τὰς λατινικὰς λέξεις καὶ ὅσοι μετεχειρίσθησαν αὐτὰς καλῶς, δὲν ἠθέλησαν humanitas νὰ εἶναι τοῦτο, ὅπερ πολλοὶ νομίζουν (δὲν προσέδωσαν τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν εἶναι κοινῶς παραδεδεγμένον ὅτι ἔχει) καὶ ὅπερ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων λέγεται «φιλανθρωπία» καὶ σημαίνει κοινὴν τινα ἐπιδειξιότητα καὶ φιλοφροσύνην (εὐνοίαν) πρὸς πάντας τοὺς ἀνθρώπους· ἀλλὰ «humanitatem» ὠνόμασαν τοῦτο σχεδόν, ὅπερ οἱ Ἕλληνες καλοῦν «παιδείαν», ἡμεῖς δὲ λέγομεν παιδευσιν (πολυμάθειαν) καὶ μύησιν εἰς τὰς καλὰς τέχνας (εἰς τὰς ἀνωτέρας ἀπελευθερούσας τὸν ἄνθρωπον τέχνας)· ταύτας ὅσοι εἰλικρινῶς ἐπιθυμοῦν καὶ ζητοῦν μετὰ πάθους, οὗτοι εἶναι humanissimi. Αὐτῆς βεβαίως τῆς ἐπιστήμης ἡ φροντίς καὶ ἡ μάθησις (τὸ ἔθος) ἐκ πάντων τῶν ἐχόντων ἐδόθη εἰς ἓνα ἄνθρωπον καὶ διὰ τοῦτο ὠνομάσθη humanitas.

Κατὰ ταῦτα ὁ Gellius ἐπίστευεν ὅτι οἱ δημιουργοὶ τοῦ ὅρου humanitas (Κικέρων καὶ Οὐάρρων) δὲν ἔδωσαν εἰς αὐτὸν τὴν κοινῶς παραδεδεγμένην σημασίαν, ἀλλ' ἐδήλουν δι' αὐτοῦ τὴν παρ' Ἑλλήνων παιδείαν, καλλιέργειαν τοῦ πνεύματος. Τοῦτο ὅμως, περιορίζον τὴν ἔννοιαν τοῦ ὅρου humanitas, εἶναι ἐσφαλμένον, διότι παρὰ Κικέρωνι

1. Noct. Attic. XIII 17.

καὶ ἄλλοις Λατίνοις συγγραφεῦσιν ὁ ὅρος *humanitas* ἐδήλου τὴν φιλανθρωπίαν, τὴν καλοκαγαθίαν, τὴν φιλοφροσύνην, τὴν κομπότητα καὶ χάριν.

Ἡ ἰδέα τῆς *humanitas* καὶ ἡ στάσις καὶ συμπεριφορὰ, τὴν ὁποίαν συνεπάγεται αὕτη, ὑπῆρξεν ἐν ἑκ τῶν ἰδιαιτέρων χαρακτηριστικῶν τῆς προσωπικῆς στάσεως τοῦ Κικέρωνος καὶ τῆς φιλοσοφίας του. Ἡ φιλοσοφία του συχνότατα ἀσχολεῖται περὶ τὸ ζήτημα τῆς ἐνώσεως τοῦ ἀνθρωπισμοῦ μετὰ τῶν ἀρχαίων ρωμαϊκῶν ἀρετῶν, μετὰ τῆς ἐννοίας τοῦ ἀξιόπιστου, τῆς σταθερότητος καὶ τῆς συναισθήσεως τῆς εὐθύνης.

Τὸν ἀνθρωπισμὸν του ὁ Κικέρων ἐπέδειξεν ἐν τῇ πράξει εἰς τὰς σχέσεις του πρὸς τὸν Τίρωνα, ὁ ὁποῖος, ὡς ἀρχικῶς δοῦλος, κατέστη ἐμπιστος, φίλος καὶ βοηθὸς τοῦ Κικέρωνος, ἀπελευθερωθεὶς τελικῶς ὑπ' αὐτοῦ.

Ὁ Κικέρων ὑπερήσπισε τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ παρέδωκεν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους θεμελιώδεις τινὰς ἀξίας τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, αἱ ὁποῖαι προσηρμύσθησαν πρὸς τὴν ρωμαϊκὴν ἀπαίτησιν διὰ τὴν πραγματικότητα. Ἐν πρώτοις ἀπὸ θρησκευτικῆς ἐπόψεως ἠκολούθησε μέσσην ὁδὸν μετὰ τοῦ ὕλισμοῦ τῶν Ἐπικουρείων, οἱ ὁποῖοι ἐδίδον τὴν μεγαλύτεραν σημασίαν εἰς τὸ σῶμα, καὶ τῶν συντηρητικῶν Στωικῶν, οἱ ὁποῖοι παρεγνώριζον τὸ σῶμα. Ὁ Κικέρων ἐξύμνησε μὲν τὴν δύναμιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ὅπερ εἶναι συγγενὲς πρὸς τὸ θεῖον καὶ ἐλεύθερον πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ἀρετῆς, ἀλλ' ἀνεγνώριζε καὶ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς σαρκός, τὴν ἡδονὴν καὶ τὸν πόνον. Γενικῶς ὁ Κικέρων ἀπέβλεπεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ πλήρους ἀνθρώπου.

Ὡς διδάσκαλος τῆς ἀρετῆς καὶ ὡς πολιτικὸς ἀπέβλεπεν εἰς Πολιτείαν ἐρειδομένην ἐπὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ τοῦ αἰώνιου νόμου. Καίπερ ἀρνούμενος τὴν ἐπὶ νοητικῶν κριτηρίων ἐρειδομένην βεβαιότητα τῶν πεποιθήσεων τούτων, ἐν τούτοις προϋπέθετε τὴν ἀλήθειαν αὐτῶν τῶν πεποιθήσεων καὶ ἐπ' αὐτὸν ἐστήριζε τὴν ἀτομικὴν ἠθικὴν καὶ τὴν σφόδρα πολιτικὴν ἀρχήν.

Κατὰ ταῦτα τὸ ἀνθρωπιστικὸν πνεῦμα τοῦ Κικέρωνος παρουσιάζει διπλὴν φύσιν, τούτεστι τὸ μὲν μετεχειρίζετο τὸν Λόγον αὐστηρῶς πρὸς ἀποκάλυψιν τοῦ ψεύδους καὶ ἀνακάλυψιν τῆς ἀληθείας, τὸ δὲ ἐκεῖ, ἔνθα ὁ Λόγος εἶναι ἀτελεσφόρητος, ἐτόλμα νὰ πιστεῦῃ ἄνευ λογικῆς ἀποδείξεως ὅ,τι κάλλιον ἐξυπηρετεῖ τὰς σοβαρὰς ἀνάγκας τῆς ἀνθρωπότητος.

Ὁ Κικέρων παρεδέχετο τὸ ἀνθρωπιστικὸν ἰδεῶδες τοῦ Ἀντιόχου, ὅστις θεώρει μὲν τὴν ἀρετὴν ὡς ὕψιστον ἀγαθόν, παρεχόμενος ὁμως εἰς τὰ ἀγαθὰ τοῦ σώματος καὶ τῆς ἰδίας κτήσεως ὑποδεεστέραν τινὰ θέσιν πρὸς τὸ Τέλος.

Ὁ Κικέρων ἀπέρριψε τὸν ἐπικουρισμὸν ἐρειδόμενος τὸ μὲν ἐπὶ κρι-

τηρίων τῆς λογικῆς, τὸ δὲ ἐπὶ κριτηρίων τῆς ἠθικῆς ¹. Ἐπίσης ἐστράφη κατὰ τοῦ σκεπτικισμοῦ. Ἐπικρίνει ὁ Κικέρων τὸν στωικισμόν, τὸν ὁποῖον εὐρίσκει ὡς τοσοῦτον τεχνηέντως συνηρημένον σύστημα, ὥστε, ἐὰν μετακινήσῃ τις καὶ ἐν μόνον γράμμα, ἢ ὅλη κατασκευὴ καταρρέει ², θεμελιοῖ ὁμως τὴν βεβαιότητα τοῦ διανοεῖσθαι ἐπὶ τῆς στωικῆς διδασκαλίας περὶ Τέλους.

Εὐρίσκει ὅτι τὸ στωικὸν σύστημα καὶ ἐὰν ἐγγίξῃ τὸν νοῦν, δὲν ἐγγίζει τὴν καρδίαν. Μόνον τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀρετῆς ὡς Τέλος δὲν θά ἱκανοποιεῖ ἀκόμη καὶ ἀσώματον πνεῦμα ³. Ἡ ἀρετὴ καθ' ἑαυτὴν ἀπόλλυται, ἐὰν παραμελήσωμεν τὴν φύσιν μας ⁴. Ὁ στωικισμὸς κατ' αὐτὸν ἀποτελεῖ διδασκαλίαν αὐστηροτέραν παρ' ὅσον ἀνέχεται ἡ ἀλήθεια ἢ ἡ φύσις ⁵.

Ὁ Κικέρων ἀπέβλεπεν εἰς ἰδεῶδες, ὅπερ ὁ ἄνθρωπος θά ἠδύνατο νὰ ἐλπίζῃ ὅτι θά ἐπιτύχῃ. Ὑπεμίμνησκεν εἰς τὸν ἐπικουρισμὸν ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει πλὴν τοῦ σώματος πνεῦμα, εἰς δὲ τὸν στωικισμόν ὅτι ὁ ἄνθρωπος πλὴν τοῦ πνεύματος ἔχει καὶ σῶμα καὶ ὅτι πρὸς τε τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα ὀφείλεται σεβασμὸς, ἐκ δὲ τῆς ἰσορρόπου δι' ἀμφοτέρα φροντίδος δεόν νὰ οἰκοδομητῇ ἡ ἰδέα περὶ τοῦ Ὑψίστου Ἀγαθοῦ ⁶. Οὕτως ἀκολουθῶν ὁ Κικέρων μέσσην ὁδὸν μεταξὺ ὕλισμοῦ καὶ ἀσκητισμοῦ θέτει ὡς ἰδεῶδες τὸν βίον τὸν σύμφωνον πρὸς τὴν τελείαν ἀπὸ πάσης πλευρᾶς φύσιν τοῦ ἀνθρώπου ⁷.

Κατὰ τὸν Κικέρωνα ἡ ἀρετὴ ἐπισκιάζει τὰ σωματικὰ ἀγαθὰ, τὰ δὲ σπέρματα αὐτῆς ἐμφυτεύονται ἐντὸς ἡμῶν κατὰ τὴν γέννησίν μας θεῖα βουλήσει, ὀριμάζουν ὁμως καὶ ἐπιτυγχάνουν τὴν ἀρετὴν μόνον διὰ τῆς ἐνεργείας τῆς βουλήσεως ⁸. Οὐδεὶς ὀφείλει τὴν ἀρετὴν του εἰς τὸν Θεόν⁹. Ὁ Κικέρων πιστεύει εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ εἰς τὴν δυνάμιν του νὰ ἐπιτύχῃ τὴν δικαιοσύνην, τὴν ἀρετὴν. Ἀλλ' ἡ δύναμις τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἀρετὴν ἐρεῖδεται ἐπὶ τοῦ ὅτι οὗτος εἶναι υἱὸς τοῦ θεοῦ. Ὁ ἄνθρωπος συνίσταται ἐκ σώματος καὶ πνεύματος. Ἀμφοτέρα ἀξίζουν, ὁμως τὸ ἀγαθὸν

1. De fin. II 72.

2. Αὐτόθι III 74.

3. Αὐτόθι IV 27.

4. Αὐτόθι IV 40.

5. Pro Mur. 60.

6. De fin. IV 25.

7. Αὐτόθι V 26.

8. Αὐτόθι V 36.

9. De nat. deor. III 36.

τοῦ πνεύματος εἶναι ἀπείρως σπουδαιότερον τοῦ ἀγαθοῦ τῆς σαρκός ¹· ἡ ἀρετὴ, ἀγαθὸν τοῦ πνεύματος, δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ μόνον διὰ τῆς προσπαθείας τῆς βουλήσεως.

Ὁ Κικέρων ὑπεστήριζε τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου, τονίζων ὅτι, ἐὰν οὐδεμία ὑπάρχῃ ἐλευθερία, τότε οὐδεμία ὑπάρχει ἠθικὴ εὐθύνη ². Κατὰ τὸν Κικέρωνα, οἱ ἄνθρωποι ἐλέγχουν τὴν δυνατότητα ἐπιλογῆς τῶν πράξεων των ³. Τὸ μόνον θεμέλιον τοῦ ἠθικῶς πράττειν εἶναι ὁ δεσμὸς μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ἀοράτου κόσμου τοῦ πνεύματος ⁴.

Ὁ Κικέρων ἀπορρίπτει τὸν ἀθεϊσμόν τῶν Ἐπικουρείων ὡς χωριζόντων τὸν Θεὸν ἀπὸ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς ⁵ καὶ ἐπικρίνει τὴν δεισιδαιμονίαν καὶ ἀλαζονικὴν βεβαίότητα τῶν Στωικῶν· παρὰ ταῦτα ὁμῶς προτιμᾷ τὴν στωικὴν διδασκαλίαν ὡς πληρεστέραν ὡς πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Θέτει ὑπὸ κρίσιν τὴν στωικὴν ἀντίληψιν περὶ τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ φύσει καὶ τονίζει ὅτι πρέπει νὰ ἐπιδιώκωμεν τὴν φυσικὴν ἐξήγησιν ἑνὸς φυσικοῦ φαινομένου καὶ νὰ μὴ καταφεύγωμεν εἰς τὸν Θεὸν ὡς εἰς βωμὸν σωτηρίας ⁶. Θέτει ὑπὸ αἵρεσιν τὴν στωικὴν διδασκαλίαν περὶ Προνοίας, εἰς δὲ τὸ ἐπιχείρημα περὶ Προνοίας καὶ σχεδίου ἀντιτάσσει ὁ Κικέρων τὸ πρόβλημα τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ πόνου. Διατί, ἐρωτᾷ, ἐπιτρέπεται ἡ ἁμαρτία εἰς ἕνα κόσμον κυβερνώμενον ὑπὸ τῆς θείας Προνοίας; Διατί συχνάκις οἱ δίκαιοι ὑποφέρουν, ἐνῶ οἱ ἄδικοι εὐδοκιμοῦν ⁷.

Ὁ Κικέρων ἀρνεῖται τὴν μαντικὴν ἢ τὴν ὑπερφυσικὴν παρέμβασιν εἰς ζητήματα ἀνήκοντα κυρίως εἰς τὸν χῶρον τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης. Ὅ,τιδὴποτε συμβαίνει, ἔχει φυσικὴν τινὰ αἰτίαν· οὐδὲν δυνάμενον νὰ συμβῇ εἶναι θαῦμα ⁸. Ὁ Κικέρων προσεπάθησε νὰ φυλάξῃ τὴν θρησκείαν ἐλευθέραν ἀπὸ δεισιδαιμονιῶν καὶ εὐπιστίας. Συμβιβάζει τὴν θρησκείαν μετὰ τῆς ἐπιστήμης ἰσχυριζόμενος ὅτι ἀμφότεραι λειτουργοῦν εἰς τελείως διακεκριμένας ἀλλήλων σφαίρας.

Ἐπὶ τῶν δύο βασικῶν ἀρχῶν, τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ὑπεροχῆς τῆς ἀρετῆς ὡς τοῦ μόνου Τέλους, ἐστήριξεν ὁ Κικέρων τὴν ἠθικὴν

1. De fin. V 90.

2. De fato 40.

3. Αὐτόθι 31: «est autem aliquid in nostra potestate».

4. De nat. deor. I 124

5. Αὐτόθι I 115.

6. Αὐτόθι III 24.

7. Αὐτόθι III 79.

8. Αὐτόθι III 80, 85, 87.

9. De divin. II 41. II 62.

φιλοσοφίαν του περί ατόμου καὶ Πολιτείας. Κατ' οὗτον οὐδὲν ἄλλο πλὴν τῆς ἀρετῆς εἶναι ἄξιον ἐπιδιώξεως καθ' ἑαυτό ¹. Εἰσάγων δὲ τὸ θέμα τῶν ἀνθρωπίνων νόμων πρὸς ἐξέτασιν ζητεῖ παρὰ τοῦ ἀκροατοῦ νὰ δεχθῇ ὅτι τὸ σύμπαν κυβερνᾶται ὑπὸ τῶν θεῶν ². Ἡ Πολιτεία καὶ ὁ νόμος τῆς ἐνέχουν ζωτικωτάτην σπουδαιότητα ³. Προτρέπει τοὺς φιλοσόφους νὰ ἐφαρμόσουν τὴν ἀλήθειαν πρὸς ὠφέλειαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κοινωνίας. Ἡ ἀρετὴ ἀποτελεῖ μόνον ὄπλον ἐναντίον τοῦ πόνου, τῆς θλίψεως καὶ τοῦ φόβου τοῦ θανάτου. Ἐλπίζει ὅτι ἡ ἀθανασία εἶναι πραγματικότης καὶ κηρύττει ὅτι προτιμᾷ νὰ σφάλῃται μετὰ τοῦ Πλάτωνος παρὰ νὰ ἔχῃ δίκαιον μετὰ τῶν ἀντιπάλων του ⁴. Ἡ ἀρετὴ εἶναι μέσον, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ χρησιμοποιηθῇ χάριν τοῦ ἀγαθοῦ τῆς κοινωνίας καὶ μάλιστα χάριν τῆς ὀργανωμένης Πολιτείας. Ἡ ἀνθρωπίνη κοινωνία εἶναι ὁ χώρος πρὸς ἐνάσκησιν τῆς ἀρετῆς. Ἡ δικαιοσύνη, ἡ ἀρετὴ ἡ συνέχουσα εἰς ἓν ὅλον τὴν κοινωνίαν, ἐδράζεται ἐπὶ τῆς σχέσεως θεῶν καὶ ἀνθρώπων ⁵. Ὁ ἀμαρτάνων κατὰ τῆς κοινωνίας ἀμαρτάνει κατὰ τῶν θεῶν, οἵτινες τὴν καθίδρυσαν ⁶. Πιστεῦει δὲ ὁ Κικέρων εἰς τὴν ἐξάρτησιν τῆς ὀργανωμένης ἀνθρωπίνης ζωῆς ἐκ θείας καὶ ἀοράτου Δυνάμεως.

Ἐκ τῆς θρησκευτικῆς αὐτῆς ἀντιλήψεως τῆς κοινωνίας ἀπορρέουν σεβασμὸς διὰ τὸν ἄνθρωπον ἀνεξαρτήτως κοινωνικῆς τάξεως· ἀνθρωπιστική μεταχείρισις συμμάχων καὶ δούλων· φιλάνθρωπος καὶ φιλειρηνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ διὰ τὸ ἔθνος, ἐφ' ὅσον οἱ ἐχθροὶ ἀποτελοῦν καὶ αὐτοὶ μέλος τῆς θείας Κοινοπολιτείας. Πίστις εἰς τὴν ἀδελφότητα τῶν ἀνθρώπων ἀπαιτεῖ δημοκρατικὴν ἀρχὴν ἐν τῇ Πολιτείᾳ. Ἀλλά, κατὰ τὸν ἀριστοκρατικὸν ἐκλεκτικὸν ἀνθρωπιστὴν Κικέρωνα, δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ καθαρὰ δημοκρατία, ἐφ' ὅσον οἱ ἄνθρωποι δὲν ἔχουν ἴσας ἰκανότητες. Ἀπεριόριστος ἐλευθερία προκαλεῖ ἀντίδρασιν καὶ καταλήγει εἰς τυραννίαν ⁷. Ὁ νόμος, διὰ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἡ Πολιτεία, εἶναι ὁ θεῖος νόμος, ὑφιστάμενος ἀπὸ αἰῶνων πρὸ τοῦ ἀνθρωπίνου νόμου ⁸. Ἡ πίστις ὅτι ὁ ἀνθρώπινος νόμος ἀπορρέει ἀπὸ τοῦ θεοῦ καὶ αἰωνίου νόμου διεδραμάτισε σημαντικὸν ρόλον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ρωμαϊκῆς νομοθεσίας.

1. De offic. III 33.

2. De leg. I 21.

3. Αὐτόθι I 37.

4. Disp. Tusc. I 39-40.

5. De offic. I 153.

6. Αὐτόθι III 28.

7. De re publ. I 68.

8. De leg. III 8.

Αἱ πρὸς τὴν Πολιτείαν ὑπηρεσίαι τῶν πολιτῶν ἀποτελοῦν ὑψίστας ἐκδηλώσεις ἀρετῆς, βίος δὲ συνοδευόμενος ὑπὸ τοιούτων ὑπηρεσιῶν ἄγει εἰς τὸν οὐρανόν, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπάρχει ἀσφαλῆς θέσις δι' ἅπαντας τοὺς ὑπηρετήσαντας τὴν Πολιτείαν¹. Ὁ πολιτικὸς βίος ἀπετέλει τὸ κύριον ἐνδιαφέρον τοῦ Κικέρωνος. Κυρίαρχος ἔρως τοῦ βίου του ὑπῆρξεν ἡ ἀριστοκρατικὴ Πολιτεία τῆς Ρώμης.

Τὸ ἰδεῶδες, τὸ ὁποῖον οὗτος προέβαλεν, εἶναι τὸ τοῦ πλήρως καλλιεργημένου πνευματικῶς ἀνθρώπου τῆς δράσεως, ὁ ὁποῖος ἔχει θεωρητικὴν κατανόησιν τῶν πραγμάτων. Ἄλλ' ὁ ἄνθρωπος τῆς δράσεως δύναται νὰ ἀναπτύξῃ πλήρως τὴν φύσιν του μόνον ἐν τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ δι' ὃ καὶ παρέσχεν ὁ Κικέρων διάγραμμα τῆς κατ' αὐτὸν ἰδεώδους Πολιτείας.

Ἀναμφιβόλως ἡ θέσις τοῦ Κικέρωνος ἀποτελεῖ ἀληθῶς ἀνθρωπιστικὴν θέσιν, ἐὰν θεωρήσῃ τις τὸν ὅρον ἀνθρωπισμός (humanitas) τὸ μὲν ὑπὸ τὴν διανοητικὴν ἔννοιαν, τὴν παιδευτικὴν ἔννοιαν, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς πνευματικῆς καλλιέργειας, ἀφοῦ φλέγεται ὑπὸ τῆς ἐπιθυμίας νὰ γνωρίσῃ τὴν ἀλήθειαν², ἀπορρίπτει τὴν δεισιδαιμονίαν καὶ εὐπιστίαν καὶ γενικῶς ποθεῖ τὴν πολυμάθειαν, ἡ ὁποία εἶναι οὐσιῶδες στοιχεῖον τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, τὸ δὲ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς φιланθρωπίας, τῆς ἀγάπης πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἡ ὁποία ἐπίσης ἀποτελεῖ ἐξ ἴσου πολῦτιμον στοιχεῖον τοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

Ὁ Irving Babbitt θεωρεῖ τὸν Κικέρωνα «θαυμάσιον ἀνθρωπιστὴν» καὶ ὑπομνησκει ὅτι ὁ ἀνθρωπισμός τῆς πρώτης περιόδου τῆς Ἀναγεννήσεως κατὰ μέγα μέρος ἀπετέλει ἐπανάστασιν ἐναντίον τῆς ἀσκητικῆς θεολογίας τοῦ Μεσαίωνος καὶ ὅτι οἱ τότε ἀνθρωπισταὶ ἀπέβλεπον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πλήρους ἀνθρώπου³.

Ἡ humanitas τοῦ Κικέρωνος παρασκευασθεῖσα ὑπὸ τοῦ Σκιπιωνικοῦ κύκλου καὶ περιλαμβάνουσα τὰ ἰδεῶδη τοῦ ἀνθρώπου, τὴν φιλανθρωπίαν, τὴν παιδείαν καὶ τὴν λεπτότητα καὶ εἰρωνεϊαν, ὑπῆρξεν ἡ τελευταία πνευματικὴ σύνθεσις, ἐπεξεργασμένη καὶ προωρισμένη κυρίως διὰ μίαν ἀριστοκρατικὴν κοινωνίαν· μία σύνθεσις, τῆς ὁποίας τὰ στοιχεῖα παρέσχεν ἡ Ἑλλάς, εὖρον δὲ αὐτὰ εὐνοϊκὸν περιβάλλον εἰς τινες ἀριστοκρατικοὺς τῆς Ρώμης, ἐπιθυμοῦντας νὰ καλλιεργηθοῦν καὶ ὁλοκληρωθοῦν ἐντὸς τῆς μακρᾶς πνευματικῆς παραδόσεως τῆς Ἑλλάδος, χωρὶς ὁμως νὰ ἀπολέσσουν τι τὸ μεγάλης ἀξίας ἐκ τῆς ἰδίας αὐτῶν ἐθνικῆς παραδόσεως. Τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἀναπτυχθὲν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἐπὶ ἐνὸς ἰδιαιτέρως ἀναπτυσσομένου ἐθνικοῦ

1. De re publ. VI 13,16.

2. Academ II 65.

3. Literature and the American College, 7, Boston 1908.

ρωμαϊκοῦ χαρακτηῖρος, ἐξηυγένισε τὴν περὶ ζωῆς ἀντίληψιν ἐκείνων εἰδικῶς τῶν Ρωμαίων, οἱ ὅποιοι ἀντελαμβάνοντο τὰς ἀρχάς των καὶ ἔπραττον συμφώνως πρὸς αὐτάς.

Αὐτὸς ὁ ἀνθρωπισμὸς ἐτέθη εἰς τὸ κέντρον τῆς ἱστορίας ὡς κατάστασις μὴ δυνάμενη νὰ ἐκμηδενισθῇ. Τοῦτο ἦτο τὸ τελικὸν ἀποτέλεσμα μιᾶς ἠθικῆς, πνευματικῆς καὶ κοινωνικῆς βασάνου, ἡ ὁποία ἠκολούθει τὸν Ρωμαϊκὸν λαὸν εἰς τὴν πορείαν τῆς ἱστορίας του. Οὕτως οἱ Ρωμαῖοι ἐπεξέτεινον τὰ δικαιώματα τῆς ἰθαγενείας· καθίσταν ὁμοσπόνδους τὼν τοὺς ὑπ' αὐτῶν κατακτωμένους λαοὺς· ἐπολιτεύοντο ἀνθρωπιστικῶς πρὸς τοὺς ἡττημένους, ἐφ' ὅσον ἠδύνατο νὰ κάμουν τοῦτο ἀκινδύνως, καὶ ἐκάλουν αὐτοὺς νὰ μοιρασθοῦν μεθ' ἑαυτῶν τὰ πλεονεκτήματα καὶ τὰς τύχας τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας.

Κατὰ τὸ δευτέρον ὅμως ἥμισυ τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος ἤρξατο καταπίπτουσα ἡ ἀντίληψις τῶν μελῶν τοῦ Σκιπιανικοῦ κύκλου ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐπιτρέπεται νὰ ὑφίστανται περαιτέρω τὰ ὑποτεταγμένα εἰς τὴν Ρώμην Κράτη, ἔστω καὶ ὑπὸ τὸν ἑλεγχον ἐποχικῶν ρωμαϊκῶν ἀποστολῶν, καὶ ἤρξατο διδομένη καὶ εἰς τὰς ἐφεξῆς κλειομένας συμμαχίας τῆς Ρώμης ὡς σκοπὸς ἡ προσάρτησις.

Ὅμως κατὰ τὸν 1ον π.Χ. αἰῶνα, ὅτε μετεβλήθη ἡ στρατιωτικὴ βάσις τῆς δυνάμεως εἰς τὴν Ρώμην, ἐπῆλθεν ἡ ἀναθεώρησις τῆς περὶ Κράτους φιλοσοφίας. Τὸ νέον στωικὸν σύστημα τοῦ Ποσειδωνίου, ὅπερ ἐθεμελίωσεν ἐκ νέου καὶ βαθύτερον τὴν παλαιὰν στωικὴν ἐσχατολογίαν μετὰ τοῦ παγκοσμίου κοσμοπολιτισμοῦ της, εὔρε τὴν ἐνθουσιώδη ἐπιδοκιμασίαν τῆς νέας γενεᾶς Ρωμαίων πολιτικῶν. Οὕτως ὄχι μόνον ὁ πνευματικὸς ἄγων περὶ τῆς Ἐλευθέρας Πολιτείας ἐκρίθη εἰς βάρος αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν συζητήσεων εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν Σύγκλητον κατεφάνη ὅτι ἐξέλιπε τὸ βασικὸν ἐνδιαφέρον. Τοῦτο ἐφάνη ἐκ τοῦ ὅτι ὁ μέγας πολιτικὸς Γάιος Ἰούλιος Καῖσαρ καὶ ὁ σημαντικώτερος οἰκονομολόγος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης Μ. Λικίνιος Κράσσος ἄφησαν νὰ πέσῃ ὁ Κατιλίνας¹.

Διὰ τῆς ριζικῆς αὐτῆς μεταστροφῆς τῆς στωικῆς περὶ Κράτους φιλοσοφίας ἐτέθησαν πάλιν τὰ πνευματικὰ θεμέλια τῆς ἀναφαινομένης μοναρχίας². Ἐπὶ τῆς ἰδεολογίας τοῦ Ποσειδωνίου ἐθεμελιώθη τὸ πολιτικὸν σύστημα τῆς ἰδρυομένης Αὐτοκρατορίας. Ὁ Γάιος Ἰούλιος Καῖσαρ ἤθελε νὰ διατηρήσῃ τὸν ἐπεκτατικὸν χαρακτήρα τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους καὶ

1. Taylor Ross Lily, The rise of Julius Caesar, Greece and Rome, 2 ser., IV (1957) 14 ff.

2· Βλέπε σχετικῶς ἐν Theologische Zeitschrift (Basel) II (1946) 418 ff.

ἐσχεδίαζε τὴν κατάκτησιν τῶν ἀκτῶν τῆς Μαύρης θαλάσσης καὶ τοῦ Καυκάσου¹. Ἀπέβλεπεν εἰς μίαν ἐνιαίαν κυριαρχίαν ἐπὶ ὁλοκλήρου τῆς ἀνθρωπότητος, ἀλλὰ τὰς ἐλπίδας περὶ μιᾶς καθολικῆς πραγματοποιήσεως τοῦ στωικοῦ ιδεώδους τῆς humanitas ἔλαβε μαζί του εἰς τὸν τάφον δολοφονηθεὶς τῷ 44 π.Χ.

Τοὺς ἐν Ρώμῃ φιλέλληνας ἢ ἑλληνοφόβους δὲν ἐδίδαξαν ἑλληνικαὶ ἐμπειρίαι καὶ στοχασμοὶ ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ καὶ ἠθικοῦ τομέως μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοῦ λογοτεχνικοῦ.

Ἡ ἀρχαϊκὴ περίοδος τῆς Λατινικῆς λογοτεχνίας συνέπεσεν ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ πεδίου μὲ τὴν ἐπεκτατικὴν καὶ κατακτητικὴν ὁρμὴν τῆς Ἑλευθέρας Πολιτείας καὶ εἶχεν ἶδει νὰ ἀνατέλλουν, νὰ ἀνθίζουν καὶ νὰ προκόπτουν σχήματα καὶ μορφαί, αἱ ὁποῖαι ἦντλουν ἔμπνευσιν, θέματα καὶ τρόπους ἐκ τοῦ πλήρους ἀνησυχίας ζήλου ἐνὸς λαοῦ προτιθεμένου νὰ ἐπιτύχῃ τὸ πρωτεῖον τῆς παγκοσμίου πολιτικῆς ἐξουσίας. Οὕτω τὸ ἔπος, ἡ τραγωδία καὶ ἡ κωμωδία τῶν Ρωμαίων ἀπέβησαν ἔκφρασις τοῦ πολιτικοκοινωνικοῦ ἀγῶνος, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχεν ἀποδυθῇ ἡ Ρώμη κατ' αὐτὴν ταύτην τὴν πρώτην φάσιν τοῦ ἱστορικοῦ ἐκείνου δράματος, ὅπερ εἶχεν ὡς ἐπίλογον τὴν κατάκτησιν τοῦ κόσμου, καὶ ἔδωσαν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα μίαν εἰκόνα προωρισμένην νὰ μείνῃ ὡς ἀνεξίτηλον δεῖγμα τῆς ἀναπτύξεως τοῦ Ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Πρόκειται περὶ μιᾶς ἀποφασιστικῆς καμπῆς οὐ μόνον διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Ρώμης, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος, ἡ ὁποία ὥριμασεν ἐκ τοῦ μακροχρονίου ἀγῶνος ἐνὸς λαοῦ, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεώς του εἰς τὸ προσκῆνιον τῆς ἱστορίας εἶδε καθαρῶς ποία ὑπῆρξεν ἡ ἀποστολὴ του ἐν τῷ κόσμῳ, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχε κληθῇ.

Κατὰ τὴν τρίτην συνάντησιν τοῦ Ρωμαϊκοῦ κόσμου μὲ τὸν Ἑλληνικὸν καὶ τὸν πολιτισμὸν του οἱ Ρωμαῖοι εἰσῆλθον μὲ ὀφέλη εἰς τοὺς διαφόρους κλάδους τῆς γνώσεως καὶ παρήγαγον ἢ κατεγίνοντο νὰ παραγάγουν μίαν λογοτεχνίαν, ἡ ὁποία θὰ ἐνεφανίζετο ἐνέχουσα ἰδίαν δύναμιν, ἰδίαν δημιουργικὴν ζέσιν, καὶ θὰ ἦτο ἄσφαλῶς ἰσχυροτέρα καὶ ζωντανωτέρα τῆς συγχρόνου τῆς Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, ἡ ὁποία ἐφυτοζῶει καὶ ἦτο στεῖρα. Ἐν αἰσθημα αὐτοπεποιθήσεως καὶ σχεδὸν ὑπερηφάνου τόλμης εἴλκυσε πλέον τὸ ρωμαϊκὸν δαιμόνιον εἰς τὸ νὰ σφραγίσῃ πάντα τὰ βήματά του καὶ οὐδὲν νὰ ἀφήσῃ, τὸ ὁποῖον νὰ μὴ ἐπιχειρήσῃ εἰς τὸν χῶρον τοῦ πνεύματος.

Πρόκειται περὶ μιᾶς προσπαθείας συνθέσεως, ἡ ὁποία θὰ ἐδίδε καρποὺς εἰς τὰ ἔργα τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, εἰς τὸ ἔργον τοῦ Λουκρητίου,

1. Shervin N. A. — White, Caesar as an imperialist, Greece and Rome, 2nd. ser, IV (1957) 36 ff.

τοῦ Κατούλλου, τοῦ Οὐάρρωνος, τοῦ Καίσαρος, εἰς τὰς πραγματείας καὶ τοὺς λόγους τοῦ Κικέρωνος, εἰς τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Σαλλουστίου καὶ μετὰ ταῦτα τοῦ Τίτου Λιβίου, εἰς τὴν ποίησιν τοῦ Βεργιλίου, εἰς τὴν λυρικήν καὶ σατιρικήν ποίησιν τοῦ Ὀρατίου καὶ εἰς τόσας ἄλλας πραγματώσεις τοῦ λατινικοῦ πνεύματος, γονιμοποιηθέντος ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ.

Εἰς τὴν Λατινικὴν λογοτεχνίαν ἡ αἴσθησις τῆς φύσεως εἶναι περισσότερο ζωντανή· ἔχει παρὰ Ῥωμαίοις περισσότεράν συγκίνησιν παρὰ εἰς τοὺς Ἕλληνας τῶν κλασσικῶν χρόνων, ἐξαιρουμένης τῆς Σαπφοῦς, τῆς ὁποίας τὸ ἔργον ἐνέχει ἀξιοθαύμαστον προσωπικὴν δροσερότητα καὶ πλοῦτον. Ἡ φύσις εἰς τοὺς Ἕλληνας εἶναι εἰς πῖναξ· ἐνδιέφερεν, ἔλεγεν ὁ Σίλλερ, περισσότερο τὸ πνεῦμα παρὰ τὴν καρδίαν. Συνήθως εἰς τὴν Ἑλλάδα προεβάλλετο ὁ ἄνθρωπος, ἡ δὲ φύσις ἦτο παίσιον ἢ βάθος. Διὰ τῶν Ἀλεξανδρινῶν ἤρχισαν αἱ εἰδυλλιακαὶ σκηναί, μία φύσις ζῶσα μὲ τὸν ἄνθρωπον, ἀλλ' ἀπολήγουσα συνήθως εἰς ἁρμονίαν συντόμου πνοῆς.

Ἐξ ἄλλου παρατηρεῖται παράδοξόν τι ἐκ πρώτης ὄψεως, ὅτι δηλαδή εἰς τὸν Ῥωμαϊκὸν λαόν, ὁ ὁποῖος ἦτο διαπεποτισμένος ὑπὸ τοῦ καθολικοῦ, ὑπὸ τοῦ ὁμαδικοῦ πνεύματος, τὸ ἄτομον εὗρε τὸ πρῶτον τὴν τελείαν ἐκφρασίν του. Ἡ κατὰ τὸ δευτέρον ἡμισυ τοῦ δευτέρου αἰῶνος π.Χ. σύγκρουσις ψυχῶν ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ πεδίου, συνεχίσθη καὶ βραδύτερον καὶ ἐφάνη καὶ ἐν τῇ Λογοτεχνίᾳ. Οὕτω βλέπομεν ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τῆς θρησκείας τοῦ Κράτους διὰ τοῦ Λουκρήτιου. Τὸ ποιητικὸν ἔργον τούτου, τὸ πλεον ἀπρόσπονον ἔργον τῶν ποιητικῶν γενεῶν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ῥώμῃ, γεύεται νέους χυμούς καὶ καθίσταται εἰς ζωντανὸς στεναγμὸς ἐπιστημονικῆς πίστεως, ἀνανεώσεως καὶ ἀταραξίας. Εἰς τὸν Λουκρήτιον ὑπάρχει μία δραματικὴ κοσμικὴ πνοή. Εἰς τὸν ὕμνον του πρὸς τὴν Ἀφροδίτην ὑπάρχει ἕν μείδιμα πρὸς τὸν κόσμον.

Ἐπίσης τὸ κρατοῦν εἰς τὴν τότε ζῶν ἀδυσώπητον μῖσος, ὁ ἀκαταμάχητος ἔρως, τὸ πῦρ τῶν παθῶν ἐκφράζονται δαφυλῶς καὶ εἰς τὴν τέχνην. Ἐξεδηλώθη ἐντονώτερον τὸ αἶσθημα τῆς προσωπικότητος εἰς τὸν Σκιπωνικὸν κύκλον ἢ εἰς τὴν κλασσικὴν καὶ ἑλληνιστικὴν Ἑλλάδα. Ἀπόρροια τούτου, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐγράφη, ὑπῆρξεν ἡ ἐμφάνισις καὶ καλλιέργεια τῆς ρωμαϊκῆς ποιήσεως τῆς προσωπικότητος¹, ἡ καλλιέργεια τῆς αὐτοβιογραφίας, τῆς ὁποίας οἱ πρῶτοι δημιουργοὶ ἦσαν οἱ Ἕλληνες², ἐκ δὲ τῶν Ἑλλήνων ἡ τάσις τῆς δη-

1. Βλέπε Knoche ἐν Neue Jahrbücher 1940, s. 246 ff.

2. Τὴν αὐτοβιογραφίαν βλέπομεν τὸ πρῶτον εἰς τὰς ἐπιγράφας τῶν ἡγεμόνων τῆς Ἑλληνιστικῆς Ἀνατολῆς τὰς λαξευμένας ἐπὶ κρημνωδῶν πλευρῶν ὁρέων πρὸς

μιουργίας αὐτοβιογραφιῶν εἰσῆχθη εἰς τὴν Ρώμην, ἔνθα ἐκαλλιεργήθη ἰδίᾳ διὰ τῆς ρωμαϊκῆς συνηθείας τῶν ἐπιταφίων ἐγκωμίων, διὰ τῶν ὁποίων διηγωνίζοντο αἱ ἀναμνήσεις τῶν κατορθωμάτων τῶν μελῶν τῶν. Οἱ πρῶτοι Ρωμαῖοι ποιηταὶ συνέτασσον ἐπιτάφια ἐπιγράμματα ἐξυμνοῦντα τὰ ἔργα τῶν. Οὗτος ὁ Ἑννιος ἔγραψεν ὑπὲρ ἑαυτοῦ στίχους εἰς τὸ ἔργον τοῦ *Annales*· ὁ Ναῖβιος ἔγραψεν ἐπιτάφιόν τοῦ χαρακτηρισθέντα ὡς «κῶδωνα πλήρη ὑπερφηανείας». Ἰδίᾳ ἐπέδωκεν ἡ αὐτοβιογραφία ἐν τῷ Σκιπιονικῷ κύκλῳ διὰ τοῦ Τερεντίου καὶ τοῦ Λουκιλίου¹. Ἄλλοι καλλιεργήσαντες αὐτὴν ἦσαν ὁ Ρουτίλιος Ροῦφος, ὁ Αἰμίλιος Σκαῦρος, ὁ Κ. Λουτάτιος Κάτουλος², ποιητὴς βραχέων ποιημάτων, καὶ ὁ Γάιος Γράκχος, ὁ ὁποῖος ἔγραψεν αὐτοβιογραφίαν πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς πολιτικῆς του³.

Ἐξ ἄλλου ἐνεφανίσθη τὸν 1ον π.Χ. αἰῶνα, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Καίσαρος καὶ τοῦ Κικέρωνος, ἡ ὑπὸ τὸν Βαλέριον Κάτωνα καὶ τὸν Γάιον Βαλέριον Κάτουλλον νεωτεριστικὴ κίνησις τῶν ποιητῶν, οἱ ὅποιοι ἐκλήθησαν «νεώτεροι» (*poetae novi*)⁴. Οὗτοι ὠνομάσθησαν σκωπτικῶς «νεώτεροι» ὑπὸ τοῦ Κικέρωνος ἐν τινι τῶν Ἐπιστολῶν αὐτοῦ, ἐνεκα τῆς ἀντιδράσεώς των εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ποιητῶν δουλικὴν μίμησιν τοῦ Ἑννίου. Ἐτι δὲ οὗτοι διὰ τὴν προτιμήσιν των

δῆλῳσιν καὶ ἔξαρσιν τῶν κατορθωμάτων των· ἐπίσης εἰς τὰς ἐφημερίδας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου· βλέπε *Misch*, *Geschichte der Autobiographie*, Leipzig 1907, s. 119 ff.

1. Ὁ Λουκίλιος, ὢν ποιητὴς ἐλεύθερος τὸ πνεῦμα, ὅτε προσεφέρθη εἰς αὐτὸν ἡ λιαν ἐπικερδὴς ἐπιχειρήσις τῆς ἐνοικιάσεως τῶν φόρων ἐν τῇ ρωμαϊκῇ ἐπαρχίᾳ τῆς Ἀσίας, ἠρνήθη αὐτὴν καὶ προετίμησε νὰ μείνῃ ἀπηλλαγμένος τῆς ματαιοδοξίας τῶν τιμῶν καὶ πάσης ἀσκήσεως δημοσίων ὑπουργημάτων, εἰπὼν (*Luc. XXVI 671-672*):

«*publicanus vero ut Asiae fiam, ut scriptuarius,
pro Lucilio, id ego nolo, et uno hoc muto omnia*»

ἥτοι νὰ γίνω τελωνὴς τῆς Ἀσίας ἢ εἰσπράκτωρ τοῦ φόρου ἐπὶ τῆς νομῆς (βοσκῆς) ἀντὶ νὰ παραμείνῃ Λουκίλιος, αὐτὸ δὲν τὸ θέλω καὶ μὲ αὐτὴν τὴν κατάστασίν μου δὲν ἀνταλλάξω ὅλα τὰ ἄλλα πράγματα. Πρόκειται ἐνταῦθα περὶ ἀρνήσεως ὅχι μόνον τῆς τότε κρατούσης ροπῆς πρὸς κτήσιν ὑλικῶν ἀγαθῶν, ἀλλὰ καὶ περὶ ἀρνήσεως ἀσκήσεως πολιτικῷ λειτουργήματος, ἥτις ἦτο ἀποφασιστικὴ ὁμολογία τῆς ἀξίας τοῦ Ἐγῶ, ὅπερ κατηύθυνεν αὐτὸν εἰς ἓνα τρόπον ζωῆς, ἀντίθετον πρὸς τὴν ρωμαϊκὴν παράδοσιν. Θέτει ἑαυτὸν ὑπεράνω τοῦ *ius civile*. Πρόκειται περὶ ἐκδηλώσεως ἀπολυταρχίας τοῦ Ἐγῶ. Ὑπολογίζεται τὸ μεμονωμένον ἄτομον μὲ τὴν ἀπαιτήσιν του καὶ οὐχὶ ἡ δόλητις μὲ τὰς σταθεράς ἀμοιβαίας ἀπαιτήσεις τῆς. Οὕτω τὸ ἄτομον ἐμφανίζεται ἀδιάφορον, ἂν μὴ ἐχθρικῶς διακείμενον πρὸς τὴν Πολιτείαν καὶ κοινωνίαν, εἰς ἣν ἀνήκει.

2. Πρβλ. *Bardon H.*, *Q. Lutatius Catulus et son cercle littéraire*, *Les Études Classiques* 18 (1950) 145 sqq.· *Pinto M.*, *Il Circolo letterario di Q. Lutatius Catulo*, *Giornale ital. di filologia* 9(1956) 210 sgg.

3. Πλουτ., *Τιβέριος Γράκχος* 8.

4. Περὶ τούτων βλέπε *Marchesi C.*, *I cantores Euphorionis, Atene e Roma* 4 (1901) 183 sgg.· *Gandiglio A.*, *Cicerone e i poetae novi*, *Boll. di filolog. classica*

εἰς σπανιωτάτους καὶ ἀγνώστους μύθους, διὰ τὴν ἐξεζητημένην λογιότητά των καὶ διὰ τὴν εἰσαγωγὴν ὑπ' αὐτῶν παιδικῶν ἐρώτων εἰς τὴν ποίησιν ἐκλήθησαν ὑπὸ τοῦ Κικέρωνος «cantores Euphorionis»¹, ὡς εἰ οὐτοι εἶχον ὡς πρότυπον τὸν Εὐφορίωνα τὸν Χαλκιδέα, ποιητὴν τῶν ἐσχάτων Ἀλεξανδρινῶν χρόνων. Οὗτοι ἤθελον τὴν Ρωμαϊκὴν ποίησιν λογίαν, κατὰ τὸ πρότυπον τῆς Ἀλεξανδρινῆς ποιήσεως, τὴν ὁποίαν ἐθαύμαζον καὶ ἐμιμοῦντο. Ἰδιαιτέραν προτίμησιν ἐδείκνυν πρὸς τὸν Καλλιμάχον καὶ τὸν Θεόκριτον. Οἱ τῆς ποιητικῆς αὐτῆς σχολῆς, εἰσαγαγόντες εἰς τὴν Ρώμην τὴν λογίαν ποίησιν τῶν Ἀλεξανδρινῶν, παρήγαγον πρωτότυπον ποίησιν.

Ἡ νεωτεριστικὴ αὐτὴ ποιητικὴ τῶν *Novi poetae*, προωρισμένη νὰ χαρακτηρίσῃ καὶ χρωματίσῃ πᾶσαν τὴν μετέπειτα Λατινικὴν γραμματείαν, ὑπῆρξε τὸ τελικὸν ἀποτέλεσμα καὶ ἡ ἔκφρασις μιᾶς ριζικῆς πνευματικῆς ἐπαναστάσεως· ὑπῆρξεν ἐκδήλωσις μιᾶς κατεπειγούσης ἀνάγκης ἀνανεώσεως, ἡ ὁποία ἔρριψε τὰς ρίζας τῆς εἰς τὸ νέον καὶ ἐπαναστατικὸν κλίμα, ὅπερ ἐγενικεύθη εἰς τὸν κύκλον τῶν Σκιπίωνων.

Ἀνακριβὴς καὶ ἐκτὸς πάσης ἱστορικῆς πραγματικότητος εἶναι ἡ βεβαίωσις τοῦ Α. Β. Drachmann ὅτι ἡ ποιητικὴ τέχνη τῶν νεωτέρων ποιητῶν κατόπιν τῶν καλλιτεχνημάτων, ἰδίᾳ τοῦ Βεργιλίου, ἀπωλέσθη σχε-

7 (1901) 205 sgg.· Cessi C., *Intorno ai cantores Euphorionis*, L' Ateneo Veneto 1902· Gandiglio A., *Cantores Euphorionis*, Bologna 1904· Cessi C., *La poesia ellenistica*, Bari 1912· Hartmann I. I., *De cantoribus Euphorionis*, *Mnemosyne* 43 (1915) 245 ff.· Pascal C., *Poeti e personaggi Catulliani*, Catania 1916· Idem, *La critica dei poeti romani in Orazio*, Catania 1920· Robinson P. R., *Valerius Cato*, *Transactions and Proceedings of Amer. Phil. Assoc.* 1923, p. 98 ff.· Légrand E. Ph., *La poésie alexandrine*, Paris 1924· Wilamowitz U., *Hellenistische Dichtung in der Zeit des Kallimachos*, Berlin 1924· Körte A., *Die hellenistische Dichtung*, Leipzig 1925· Rostagni A., *Partenio di Nicea, Elvio Cinna e i poetae novi*, *Atti dell' Accadem. di Torino* 68(1933) 515 sgg.· Bione C., *Cenacoli di poeti e indirizzi culturali al tempo di Cicerone*, *Il mondo classico* 1941, p. 156 sgg.· Alfonsi L., *Poetae novi*, Como 1945, p. 31 sgg.· Sirago V., *La scuola neoterica*, Arona 1947· Bardon H., *Reflexions sur les poètes nouveaux*, *Revue de phil. et d'histoire* 26 (1948), p. 947-960· Castorina E., *Da Levio a Virgilio*, *Giornal. Ital. di filol.* 2 (1949) 22 sgg.· Alfonsi L., *Il termine neoterici in Cicerone*, *Mnemosyne* 2 (1949) 217 sgg.· Marmorale V. E., *Nuove prospettive nello studio della spiritualità latina*, *Giornal. ital. di filol.* 6 (1953) 193 sgg.· Benario W. H., *Caesar propaganda and the poets*, *The Classical Weekly* 1956, p. 22 ff.· Marmorale V. E., *Partenio di Nicea e il comune denominatore dei «poetae novi»*, *Giornal. Ital. di filol.* 10 (1957) 117-132· Bignone Et., *Storia della letteratura latina*, Firenze, vol. III, p. 3 sgg.· Mendell W. C., *The New Poets and the Augustan*, New Haven 1965· Castorina E., *Questioni neoteriche*, Firenze 1968 κ.ά.

1. *Disp. Tusc.* III 19, 45.

δόν, δίκην παρασιτικοῦ φυτοῦ, χωρὶς αἱ ρίζαι τῆς νὰ δυνηθοῦν νὰ εἰσχωρήσουν εἰς τὸ βάθος τῆς λογοτεχνικῆς ζωῆς καὶ νὰ τὴν θρέψουν μὲ ἀναγεννητικούς ζωτικούς χυμούς¹. Κατὰ τῆς γνώμης αὐτῆς τοῦ Drachmann ἀντεπεξῆλθεν εὐθαρσῶς ὁ R. Reitzenstein².

Κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν τῶν νεωτέρων ποιητῶν παρατηρεῖται μία λυρική κατεύθυνσις, εἰς λυρισμός, ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ οὐσία τῆς τέχνης. Αἱ λογοτεχνικαὶ μορφαὶ τοῦ τέλους τῆς Ἑλευθέρας Πολιτείας, ὡς καὶ τῶν αὐγουστειῶν χρόνων, ἔχουν καταληφθῇ ὑπὸ λυρικῆς ζωτικότητος εἴτε οἱ ἐκπρόσωποι τῶν εἶναι ποιηταὶ εἴτε πεζογράφοι. Γέλωτες καὶ δάκρυα, ἀπελπισία καὶ αἰσιοδοξία, μῖσος καὶ ἔρως εἶναι αἱ στοιχειώδεις ὠθήσεις τοῦ μεγάλου λυρικοῦ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς Γ α ῖ ο υ Β α λ ε ρ ί ο υ Κ α τ ο ὕ λ λ ο υ. Δράστης καὶ θῦμα τοῦ δράματος εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ Κάτουλλος, τὸ δὲ τέλος τοῦ δράματος εὐρίσκεται εἰς τὸν θαυμάσιον ἐκεῖνον διάλογον τοῦ ποιητοῦ μὲ τὸν ἑαυτὸν του, ὁ ὁποῖος εἶναι μία πρόσβλεψις πρὸς τὸ πνεῦμα, ἡ ὁποία ἦτο προσφιλὴς εἰς τὸν ποιητὴν.

Ὁ διάδοχος τοῦ Καίσαρος Αὐγούστος, ὡς γνωστόν, ἐπέτυχε τὴν πρακτικὴν πραγμάτων τοῦ ιδεώδους τῆς humanitas, τὴν ἐνότητα τῆς διοικήσεως, τὴν θαυμαστὴν ὀργάνωσιν τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους³ καὶ ἐθεμελίωσε τὸ imperium ἐπὶ ἀριστοκρατικῆς βάσεως, ἐξοντώσας ὀλόκληρον τὴν ρωμαϊκὴν ἀριστοκρατίαν καὶ ἀντικαταστήσας τὸ ιδεῶδες τῆς humanitas διὰ τῆς clementia principis. Ἐκτοτε οἱ νεαροὶ Ρωμαῖοι εὐγενεῖς ἔπαυσαν νὰ δεικνύουν ἐνθουσιασμόν διὰ τὰ ἔργα τῆς πολιτικῆς καὶ εὕρισκον τὴν μελέτην ὡς τὴν μόνην ἀνταξίαν διὰ τὸν ἄνθρωπον ἀσχολίαν.

Κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦ Αὐγούστου ἐκράτησεν εἰς τὴν Ρώμην μέγας φιλελληνικὸς ἐνθουσιασμός. Κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον ἐπραγματοποιήθη ἡ συγχώνευσις τοῦ Ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, οἱ ὁποῖοι ἀπετέλεσαν ἐνότητα, τὸν Αὐγούστειον πολιτισμόν. Ἐσημειώθη μεγάλη ἐνσυνείδητος στροφὴ τῶν Ρωμαίων πρὸς τὰ ἑλληνικὰ πρότυπα, τῶν ὁποίων τὴν τε οὐσίαν καὶ τὴν μορφήν ἀφομοίωσαν, χωρὶς βεβαίως οὗτοι νὰ προσδώσουν τὴν ἰδίαν αὐτῶν ὑπαρξιν, ἀλλ' ἐτελειοποίησαν αὐτήν.

Οἱ Ρωμαῖοι βλέποντες τὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων ὡς ἀριστουργηματικὰ ἐφέροντο ἐνστικτωδῶς εἰς μίμησιν αὐτῶν, ἵνα ἐπιτύχουν ἐκλέπτυνσιν τῆς φιλολογικῆς αἰσθήσεως τοῦ λαοῦ των καὶ προσδώσουν εἰς τὸ πνεῦμά του ρώμην καὶ ἀνάτασιν. Καὶ δὲν προσέφυγον οἱ Ρωμαῖοι πολὺ εἰς τὰ ἑλληνιστικὰ πρότυπα, ἀλλὰ κυρίως προσέφυγον εἰς τὰ κλασσικὰ πρότυπα

1. Zur Cirisfrage, Hermes 43 (1908) 405 ff.

2. Die Inselfahrt der Ciris, Rheinisches Museum 63 (1908) 615-616, n. 2.

3. Dessau H., Geschichte der römischen Kaiserzeit, Bd. I (1924) 63-340.

τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας. Οὕτω κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Αὐγούστου ἐπετεύχθη τὸ πρῶτον ἰσορροπία μεταξύ ἑλληνικῆς μορφῆς καὶ ρωμαϊκοῦ περιεχομένου. Πολλὰ στοιχεῖα τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ μετεφτεύθησαν εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν κόσμον. Μέρος τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ τῆς εὐγενείας τῶν ἔργων τῶν Ἑλλήνων εἰσέδυσεν εἰς τὰ ἔργα τῶν Ρωμαίων καλλιτεχνῶν τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, ὡς καὶ εἰς τὰ τῶν ποιητῶν Βεργιλίου, Ὀρατίου καὶ ἄλλων καὶ εἰς τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Τίτου Λιβίου, οἱ ὅποιοι γενικῶς ὑμνήσαν τὸ πολιτικὸν μεγαλεῖον τῆς Ρώμης καὶ ἔδωσαν ὑψηλότερον νόημα εἰς τὴν ζωὴν. Τὸ ἀνθρωπιστικὸν μήνυμα καὶ ἰδεῶδες τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος μετεφτεύθη καὶ ἐπὶ Αὐγούστου ἀνεπτύχθη λίαν εἰς τὴν Ρώμην. Φιλοσοφία καὶ ποίησις ἀναπτυχθεῖσαι ἔθεσαν ὡς στόχον τῶν τὴν λύτρωσιν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοῦ πόνου καὶ τῶν μεριμνῶν. Οὕτως ἡ Ἑλληνικὴ λογοτεχνία καὶ τέχνη γνωσθεῖσαι εἰς τὴν Ρώμην ἠῶρυναν τὴν εὐφυΐαν τῶν Ρωμαίων, ἐλέπτυναν τὴν καλαισθησίαν τῶν, κατέστησαν εὐέλικτον τὴν δημιουργικὴν φαντασίαν τῶν, τοὺς ἔμαθαν νὰ συγκινῶνται ἐκ τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας τῶν πραγμάτων, τοὺς ἐμαλάκωσαν τὴν μέχρι τότε σκληρὰν καρδίαν τῶν, διὰ τοῦ κηρύγματος τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀπετέλεσε τὸ ἀντίρροπον εἰς τὸ μέχρι τότε κρατῆσαν ἐντονον ὠφελμιστικὸν πνεῦμα.

Ὁ πνευματικὸς κύκλος τοῦ Μαϊκήνα καὶ τοῦ Αὐγούστου, ὁ ὁποῖος ἐνεπνεύσθη ἐκ τοῦ Σκιπιωνικοῦ κύκλου¹, ἔδωσε δύο μεγάλους ἐρμηνευτάς τοῦ αὐγουστείου πνεύματος, τὸν Βεργίλιον καὶ τὸν Ὀράτιον.

Ὁ Βεργίλιος παρουσίασεν εἰς τὰ ἔργα του μίαν συνένωσιν ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν στοιχείων, ἡ ὁποία ὠδήγησεν αὐτὸν εἰς μίαν ζωντανὴν δημιουργίαν, εἰς ἓνα ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον ἰδεῶν καὶ εἰκότων. Ὁ Βεργίλιος κατέστη κύριος τοῦ Ὀμήρου ὡς τῆς κατ' ἐξοχὴν ἐκφράσεως ἑλληνικῆς τέχνης καὶ ἑλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἀντιπαραθέσας ἐκ τοῦ πνευματικοῦ πλοῦτος του σχεδὸν ἰσάξιόν τι πρὸς τὰ μεγάλα ἐπιτεύγματα τοῦ Ὀμήρου ὡς πρὸς τὸ μεγαλεῖον καὶ τὴν ψυχικὴν εὐκαμψίαν, ὡς πρὸς τὴν αἴσθησιν τοῦ κάλλους καὶ τὴν ἰκανότητα τοῦ πάθους. Τὸ ἔργον τοῦ Βεργιλίου εἶναι καρπὸς βαθείας καλλιτεχνικῆς αἰσθήσεώς του καὶ συγχρόνως καρπὸς δημιουργικοῦ φιλελληνισμοῦ, διότι ἀκολουθῶν εἰς τὸν Ὀμηρον ἔγραψε τὴν Αἰνεΐδα μὲ ἀφθονον τὸ ἱστορικὸν στοιχεῖον διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Ρώμης καὶ τὴν διακυβέρνησιν τοῦ αὐτοκράτορος Αὐγούστου. Διὰ τοῦ ἔπους του δὲ αὐτοῦ ὁ Βεργίλιος ἀπεκαλύφθη οὐ μόνον μέγας ποιητής, ἀλλὰ καὶ μαθητής τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας.

Πλὴν τοῦ Ὀμήρου καὶ τῶν κλασσικῶν ἑλληνικῶν προτύπων ὁ Βεργίλιος ἐχρησιμοποίησε καὶ τὰ ἑλληνιστικὰ πρότυπα, εἰς τὰ ὁποῖα τὸ βάρος

1. Fiske G. G., Lucilius and Horace, Madison 1920, p. 4 ff.

κοὶ στόνος εἶχε ριφθῇ ἐπὶ τοῦ ἀτομικοῦ στοιχείου. Ὁ ποιητὴς καὶ οἱ ἥρωές του στρέφουν τὰ σκέψεις των πρὸς τὰ ἔσω, πρὸς ἑαυτούς. Ὁλη ἡ ἀτμόσφαιρα τῶν ἔργων τοῦ Βεργιλίου εἶναι ἀτμόσφαιρα ἐντόνου αὐτοσυνειδησίας, Εἰς τὸ Ciris ὁ Βεργίλιος ἔχει ἀφιερῶσει εἰς ἑαυτόν, εἰς τὰς φιλοδοξίας του καὶ εἰς τὰς πράξεις του ὁλόκληρον εἰσαγωγὴν ἐκ τεσσαράκοντα καὶ ἑπτὰ στίχων. Εἰς τὸ Culex ὁ ποιητὴς δέκα στίχους εἰσαγωγῆς περὶ τοῦ προσώπου του προτάσσει τῆς δεήσεως καὶ ἀπέχει ἀπὸ τοῦ νὰ ἐκφράσῃ τὴν ἐπιθυμίαν του περὶ τῆς δόξης τοῦ Ὁκταβιανοῦ. Ἐξ ἄλλου εἰς τὴν Αἰνεΐαδα ὁ ποιητὴς ἀντανακλᾷ αὐτοσυνειδησίαν, ἀλλὰ περιορίζει τὴν ἐκφρασιν τοῦ ἑαυτοῦ του εἰς μικρὰς τῆδε κάκεισε νύξεις, ὀφειλομένης οὐχὶ τόσον εἰς ὁμοιότητα πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ προσωπικότητα, ὅσον εἰς ἑαυτόν ὡς ὑπεύθυνον ποιητὴν τῆς Ρώμης.

Τὰ «Βουκολικά» τοῦ Βεργιλίου εἶναι μία διείσδυσις εἰς τὴν προσωπικὴν λύπην ἢ εἰς τὴν φωτεινὴν ἐλπίδα, αἱ ὁποῖαι εἶναι αἱ δύο ὅψεις τῆς ψυχῆς τοῦ ποιητοῦ¹. Εἰς τὰ «Γεωργικά» του αἱ φωναὶ ἔχουν μίαν συνεχῆ μουσικὴν χορικοῦ, ἢ ὁποῖα ἀναβλύζει ἀπὸ τὴν εἰρήνην, τὴν ἐργασίαν καὶ τὴν προσευχὴν. Ὑπὸ τοῦ Βεργιλίου ἡ ἀφήγησις ἐνδύεται διὰ ζώντων στοιχείων, διὰ ἀγάπης, λύπης, φόβου τοῦ μυστηρίου, προσευχῆς, ταπεινοφροσύνης, θρήνου², ἀτομικῆς πίστεως³. Εἷς ἀνθρωπισμός, εἷς νεωτερισμός διαπνέει τὴν Αἰνεΐαδα.

Ὁ Βεργίλιος χρησιμοποιεῖ τὰ ἑλληνιστικὰ πρότυπα, ἀλλ' ἀνακαλύπτει παλαιότερας καὶ πλέον φυσικὰς πηγάς. Ὁ ἐνθουσιασμός του τὸν μεταφέρει εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ποίησιν⁴. Ἐμιμήθη, ὡς ἤδη ἐγράφη, τὸν Ὅμηρον, ἔτι δὲ τὸν Ἡσίοδον, τοὺς Ἀλεξανδρινοὺς κλπ.

Ὁ Βεργίλιος τὰς ρωμαϊκὰς ἀρετὰς τοῦ ἥρωός του Αἰνείου, συμβόλου τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ, ὕψωσε δι' ἐννοιῶν τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς μεγαλοψυχίας. Οὗτος ὕψωσεν εἰς νέφος μύθου τὰ ὀλιγώτερον τῶν ἐπικῶν κατορθωμάτων τῶν Ἑλλήνων φαινόμενα ἐπικά κατορθώματα τῶν Ρωμαίων ἡρώων καὶ οὐχὶ μόνον τῶν μεγάλων στρατιωτικῶν ἡγετῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν εἰσέτι τῶν μικρῶν, καὶ ἐν γένει ἐνὸς λαοῦ ἡρώων ἐτοιμῶν νὰ τολμήσουν τὸ ἀτόλμητον διὰ τὸ μεγαλεῖον τῆς πατρίδος των ἐπιβαλλόμενον ἐκ μιᾶς ἱστορικῆς ἀποστολῆς, τὴν ὁποίαν πιστεύει τυφλῶς ὡς καθωρισμένην ὑπὸ τῆς Θείας

1. Bucol. I 3-4: «Nos patriae fines et dulcia linquimus arva: nos patriam fugimus». I 71-72: «Barbarus has segetes? en, quo discordia cives produxit miseros!». IV 52: «Adspice, venturo laetantur ut omnia saeculo!». IV 60: «Incipe, parve puer, risu cognoscere matrem».

2. Aen. I 462: «sunt lacrimae rerum».

3. Aen. I 11: «tantaene caelestibus irae?».

4. Georg. II 176: «Ascraeumque cano Romana per oppida carmen».

Προνοίας καὶ τοῦ πεπρωμένου. Οὕτως εἰς τὸ ἕκτον βιβλίον τῆς Αἰνεΐδος ὁ ποιητής, ἀφοῦ ὠμίλησεν εἰς τέσσαρας στίχους περὶ τῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Αὐγούστου παραδεκτῆς εἰς τὸν Ῥωμαϊκὸν κόσμον μεγάλης προσφορᾶς τῶν Ἑλλήνων εἰς τὸν παγκόσμιον πνευματικὸν πολιτισμὸν διὰ τῆς ὑπ' αὐτῶν ἀναπτύξεως τῶν τεχνῶν, τῶν γραμμάτων καὶ τῆς ἐπιστήμης¹, ἀναγνωρίζων ἄνευ φθόνου τὸ προβάδισμα αὐτῶν, παρουσιάζει τὸν πατέρα τοῦ ἥρωός του Ἀγχίσην νὰ ἐκθέτῃ τὴν ἱστορικοπολιτικὴν ἀποστολὴν τῆς Ρώμης :

«Tu regere imperio populos, Romane, memento
(haec tibi erunt artes) pacisque imponere morem
parcere subiectis et debellare superbos».

Κατὰ ταῦτα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν καλῶν τεχνῶν, εἰς τὴν πνευματικὴν καλλιέργειαν καὶ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐπιστήμης, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὴν προσφορὰν τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, ἀντιτάσσει ὁ ποιητὴς τὴν ἀποστολὴν καὶ προσφορὰν τοῦ Ῥωμαϊσμοῦ, ἡ ὁποία κατ' αὐτὸν εἶναι παγκόσμιος ἡγεμονία διὰ τῆς δυνάμεως τῶν ὅπλων, κοσμοπολιτισμὸς διὰ τῆς ἰδρύσεως κρατῶν, διὰ τῆς νομοθεσίας καὶ τῆς ἐξασφαλίσεως εἰρήνης καὶ πολιτικῆς τάξεως, ἀνθρωπιστικὴ μεταχείρισις τῶν κατακτηθέντων λαῶν, ἀλλὰ καὶ συντριβὴ τοῦ πνεύματος τῆς ἀντιστάσεως. Ἐγείρονται δηλαδὴ ἀπαιτήσεις πρὸς τοὺς Ῥωμαίους διὰ τὴν ἐπιείκειαν καὶ δικαιοσύνην, διὰ διοίκησιν τῆς αὐτοκρατορίας τῶν πολιτιστικῶν καὶ νόμιμον βασιζομένην ἐπὶ ἀμοιβαίας πίστεως κατακτητῶν καὶ κατακτηθέντων. Ἦτοι πρόκειται ἐνταῦθα περὶ ἐνὸς προσκλητήριου, ὅπερ σαλπίζει ὁ Βεργίλιος πρὸς τὸν Ῥωμαϊκὸν κόσμον. Συγχρόνως ὁμοῦς ὁ ποιητὴς δὲν ἀπείχεν ἀπὸ τοῦ νὰ ἐπαίρεται διὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Κορίνθου ὑπὸ τοῦ Μομμίου, ὁ ὁποῖος ἐκείθεν θὰ ὠδήγῃ εἰς τὸ Καπιτώλιον τὴν θριαμβευτικὴν ἄμαξάν του, ἐνδοξος διὰ τὴν σφαγὴν τῶν Ἀχαιῶν². Μετὰ ταῦτα ὁ ποιητὴς παρέχει μίαν προειδοποίησιν εἰς τοὺς στίχους τοῦ περὶ τῶν Ἡλυσίων πεδίων, εἰς τοὺς ὁποίους τονίζει τοὺς κινδύνους τῆς νικηφόρου πολεμικῆς ἱστορίας τῆς Ρώμης καὶ τὰς σκοτεινὰς πλευρὰς αὐτῆς, αἱ ὁποῖαι ἦσαν ἀλαζονεία, διχόνοια, ἐμφύλιοι πόλεμοι, δημοκρατικὸς ἄνεμος κλπ. Εἶναι μίᾳ προειδοποίησις καὶ ἀποτροπὴ ἀπὸ ὑπερεκτάσεως τῆς σκέψεως δυνάμεως. Ταῦτα ἀναφέρων ὁ Βεργίλιος ἐνήργει προφανῶς ὑπὸ τὸν ἀφορισμὸν τῶν περὶ Κράτους καὶ Ἱστορίας ἑλληνικῶν διδασκαλιῶν (πρβλ. τὸ ἀνέκδοτον τοῦ Ἡροδότου περὶ Κροΐσου καὶ Σόλωνος). Ἡ ὕβρις εἶναι ὁ ἐσωτερι-

1. Aen. VI 847-850.

2. Αὐτόθι 836 — 837

κὸς κίνδυνος. Ὁ Βεργίλιος δεικνύει ὅτι τὸ πᾶν ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ ποίαν χρῆσιν τῆς δυνάμεως κάμνει ὁ ἄσκων τὴν ἐξουσίαν, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ἔχη τὸ αἶσθημα τῆς εὐθύνης καὶ νὰ γνωρίζῃ ὅτι ἔχει πολιτιστικὴν ὑποχρέωσιν.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω παρὰ Βεργιλίῳ ἀνεγνωρίσθησαν ἡ ἑλληνικὴ τέχνη, τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη, μέρος δὲ τῆς ὑψηλῆς πολιτικῆς τοῦ Αὐγούστου ὑπῆρξεν ἡ ὑπ' αὐτοῦ δοθεῖσα ἐντολὴ εἰς Ἑλλήνας καλλιτέχνας πρὸς κατασκευὴν ἔργων ἐν Ρώμῃ, προσαρμοσθέντων ὅμως πρὸς τὸ ρωμαϊκὸν πνεῦμα. Ὁ Βεργίλιος ἀνεγνώρισε καὶ υἱοθέτησεν ἕνα γνήσιον ἑλληνικὸν ἀνθρωπισμόν· υἱοθέτησε τὴν humanitas ἐν τῇ διπλῇ τοῦ ὅρου ἐννοίᾳ, ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς φιλανθρωπίας καὶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς παιδείας, τῆς καλλιτεργείας τοῦ πνεύματος.

Ὁ Βεργίλιος ὅμως παρὰ τὸ ὅτι τόσα πολλὰ ὤφειλεν εἰς τὸν Ὅμηρον καὶ τοὺς λοιποὺς Ἑλλήνας ποιητάς, παρὰ τὸ ὅτι ὑπῆρξεν ἐν πνεύμα βαθύτατα ἐμπεποτισμένον ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν ἰδεῶν, παρὰ τὸ ὅτι ὑπῆρξε μία ψυχὴ λίαν εὐαίσθητος εἰς τὸ κάλλος τῶν τελείων ἑλληνικῶν κλασσικῶν μορφῶν, ἐν τούτοις ἔδειξεν ἐπιφύλαξιν ἔναντι τῶν Ἑλλήνων. Ὡς ἐνθυμηθόμεν τὸν παροιμιώδη καταστάντα στίχον του: «timeo Danaos et dona ferentis». Εἰς τὸ ἔργον τοῦ Βεργιλίου γίνεται ἀντιληπτὴ μία ψυχολογικὴ καὶ ἠθικὴ ἀσυμφωνία πρὸς τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα. Ὁ Βεργίλιος, ὅμιλεῖ περὶ ἑλληνικῆς δολιότητος καὶ ὅλως ἰδιαίτερος τονίζει καὶ ὑπογραμμίζει αὐτὴν εἰς τὸ ἐν τῇ Αἰνείαδι γνωστὸν ἐπεισόδιον τοῦ Σίνωνος:

«Accipe nunc Danaum insidias, et crimine ab uno
disce omnes¹.»

Ἐξ ἄλλου ὁ εὐμετάβολος καὶ ἐφευρετικὸς ἥρωες τοῦ Ὁμήρου Ὀδυσσεὺς δὲν φαίνεται εὐχάριστος εἰς τὰ ὄμματα τοῦ Ρωμαίου ποιητοῦ. Διαγράφεται ὑπ' αὐτοῦ, ἰδίᾳ εἰς τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Σίνωνος, ἐκδικητικὸς καὶ μὴ ἐνδιαφερόμενος διὰ τὴν ἠθικὴν τάξιν· ἀποκαλεῖται ὑπὸ τοῦ Βεργιλίου: «scelerumque inventor Ulixes»². Ἀντιθέτως ὁ ἥρωες τοῦ Βεργιλίου Αἰνείας, καίτοι ἔχει μικρὰν δεξιότητα καὶ ἀτομικότητα ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ὁμηρικὸς ἥρωας, διαγράφεται ὑπ' αὐτοῦ ὡς εὐσεβής, δίκαιος, τηρητὴς τῆς πίστεως, αἰδήμων καὶ ἁγνός, ἀτενίζων τὴν ὑπαρξίν του εἰς τὴν ὑπηρεσίαν ἑνὸς ὁμαδικοῦ ἰδανικοῦ· εἶναι τὸ ὑπόδειγμα τὸ προβαλλόμενον ὑπὸ τοῦ Βεργιλίου εἰς τοὺς συγχρόνους του.

Ὁ ἕτερος ἐρμηνευτὴς τοῦ ρωμαϊκοῦ μεγαλείου ὑπῆρξεν ὁ ποιητὴς Ὁράτιος. Οὗτος γεννηθεὶς οὐχὶ μακρὰν τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, παρ'

1. Aen. II 65—66

2. Αὐτόθι II 164.

ὀλίγον, ὡς ἀφηγεῖται ὁ ἴδιος, θὰ ἔγραφεν ἑλληνικὰ ποιήματα, ἀλλ' ὡς, λέγει, ὁ Κυρῖνος ἐμφανισθεὶς εἰς αὐτὸν ἐν ὄνειρῳ τοῦ ἀπηγόρευσε νὰ γράψῃ ἑλληνικὰ ποιήματα. Τὸ ὄνειρόν του τοῦτο εἶναι συμβολικόν· δεικνύει ὅτι ἡ Ρώμη κατέκτησε κατὰ τινὰ τρόπον δι' ἀγώνων ἀκόμη καὶ τοὺς συγγραφεῖς τῆς.

Οὗτος ἐμμήθη τὴν ἑλληνικὴν λυρικὴν ποίησιν. Χωρὶς νὰ περιφρονηθῇ τὸ κάλλος τῆς ἑλληνιστικῆς ποιήσεως προσεπάθει νὰ ἐξωραΐσῃ καὶ ἐξευγενίσῃ τὴν λυρικὴν ποίησίν του λαμβάνων ὡς κύριον πρότυπον τὴν κλασσικὴν ἑλληνικὴν μοῦσαν. Τὸ περιεχόμενον τῆς ποιήσεώς του εἶναι ἰδικόν του, ἀλλ' ἡ θεότης, τὴν ὁποίαν εὐχαριστεῖ διὰ τὴν ἔμπνευσίν του, εἶναι ἑλληνικὴ μοῦσα.

Οὗτος πολλάκις ἀνομολογεῖ τὰ ὅσα πολλὰ τῆς ποιήσεώς του καὶ τῆς φιλοσοφίας του ὀφείλει εἰς τοὺς Ἑλληνας. Συμβουλευεῖ δὲ τοὺς νέους Λατίνους ποιητὰς νὰ ἔχουν πάντοτε ὡς πρότυπά των τοὺς Ἑλληνας ποιητὰς:

*«Vos exemplaria Graeca
nocturna versate manu, versate diurna»*

Φιλέλληνες καὶ ἀνθρωπισταὶ ὑπῆρξαν ὁ φιλόσοφος καὶ τραγικὸς ποιητὴς Λεύκιος Ἀνναῖος Σενέκας καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Μάρκος Αὐρήλιος. Ἀμφότεροι οὗτοι ἔβλεπον οὐσιαστικῶς τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀτόμου διὰ τῆς φρονήσεως καὶ τῆς στωικῆς σοφίας.

Ὁ Μάρκος Αὐρήλιος ὑπῆρξεν ὁ ἀνὴρ, ὁ ὁποῖος ἐκ πάντων τῶν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ρώμῃ φιλελλήνων δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ εὐγενεστέρα ψυχὴ, ὡς ἡ βαθύτερον ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ. Οὗτος παρουσίαζε τάσιν πρὸς τὴν φιλοσοφίαν. Τὸ ἔργον του φέρον τὸν τίτλον «Τὰ εἰς ἑαυτὸν» ἐγράφη ἑλληνιστί, ἐβασίζετο δὲ ἐπὶ τῆς αὐστηρᾶς ἠθικῆς τῆς Στοᾶς. Ἡ ἀξία τοῦ ἔργου τούτου, ἡ ὁποία ἐξετιμήθη περισσότερον κατὰ τὸν 17ον καὶ 18ον αἰῶνα παρὰ σήμερον, δὲν ἔγκειται τόσον εἰς τὰ στωικὰς θεωρίας του, ὅσον εἰς τὸν τρόπον, μεθ' οὗ ὁ ἄνθρωπος οὗτος εἰς πᾶσαν στιγμὴν τοῦ βίου του προσεπάθει νὰ δώσῃ σημασίαν εἰς τὰς μεγίστας ἀξίας κατὰ τὴν συμπεριφορὰν του οὐ μόνον ἐν τῷ δημοσίῳ καὶ ἰδιωτικῷ βίῳ του, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ἐνδομύχους σκέψεις του καὶ ἐπιθυμίας του. Οὗτος κατ' ἐξοχὴν ἐνδιεφέρετο καὶ ἐφρόντιζε τὸ ζῆν ἀρμονικῶς πρὸς τὸν θεῖον λόγον, ἀρμονικῶς πρὸς τὴν φύσιν, τὸ νὰ σέβεται τὴν ἀξιοπρέπειαν τῶν συνανθρώπων του καὶ νὰ μὴ ἐπιτρέπῃ εἰς τὴν τύχην νὰ ἀπομακρύνῃ αὐτὸν ἀπὸ τῶν ἀληθῶν ἀξιών. Εἰς τὴν ψυχὴν του διεξήγετο μετ' ἠθικῆς σοβαρότητος εἰς πραγματικὸς ἀγὼν περὶ τῆς humanitas.

Οὗτος συνεβούλευεν ἑαυτὸν καὶ τὴν ἀνθρωπότητα γράφων μεταξὺ ἄλλων ὅτι εἰς οὐδεμίαν γωνίαν δυνάμεθα νὰ ἀποσυρθῶμεν πλέον ἡσυχῶς καὶ ἀμόχθως παρὰ εἰς τὴν ψυχὴν μας, διότι αὕτη ἔχει ἐν ἑαυτῇ τοσοῦτον

ὕψηλὰ ἀντικείμενα πρὸς θεώρησιν, ὥστε καὶ μόνον τὸ νὰ ἔλθῃς πρὸ αὐτῶν προκαλεῖ παντὸς εἶδους εὐχάριστον συγκίνησιν. Σκέψου λοιπὸν συχνὰ σεαυτὸν καὶ εἰς ἐκείνην τὴν ἀπομόνωσιν ἀνανέωσον. Εἶναι σύντομος ἡ ἐμπειρία καὶ στοιχειώδης ἡ μορφή τῆς ἀληθείας, αἱ ὁποῖαι, ἀφοῦ μᾶς παρ-
 ρουσιασθοῦν, ἔχουν τὴν δύναμιν νὰ γαληνεύσουν τὴν ψυχὴν καὶ νὰ σὲ
 στείλουν ἀκωλύτως εἰς τὰς ἀφετηρίας σου. Διατί; τί σε ἐξοργίζει; Ἡ κακία
 τῶν ἀνθρώπων; Πρέπει νὰ αἰσθανθῇς ἐκεῖνο τὸ αἶσθημα, τὸ ὁποῖον κάμνει
 τὰ λογικὰ ὄντα νὰ ἔχουν γεννηθῇ τὸ ἐν διὰ τὸ ἄλλο, τὸ ὁποῖον καθιστᾷ
 τὴν ὑπομονὴν μέρος τῆς δικαιοσύνης, τὸ ὁποῖον παραδέχεται ὅτι οἱ ἄνθρω-
 ποι ἁμαρτάνουν ἀκουσίως καὶ τέλος πάντων πολλοὶ ἔχουν πληγῇ, μισηθῇ,
 πληγωθῇ θανάσιμος καὶ νῦν ἐσβέσθησαν καὶ εἶναι κόνις, καὶ τότε θὰ εἰρη-
 νεύσῃς Σκέψου πόσον ταχέως λησμονεῖται ἕκαστον πρᾶγμα, διότι
 εἶναι ἀτέρμον τὸ χάος τοῦ χρόνου, ἐφήμερος ἡ φήμη, εὐμετάβλητος καὶ
 τυφλὸς ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ τὴν κατακτᾷ καὶ σκληρὸς ὁ τόπος,
 εἰς τὸν ὁποῖον ἐπεκτείνεται. Πᾶσα ἡ γῆ δὲν εἶναι εἰ μὴ ἐν σημείον καὶ
 ποῖον μέρος τοῦ σημείου εἶναι ἡ μικρὰ γωνία, εἰς τὴν ὁποίαν σὺ μένεις;
 Καὶ ἐνταῦθα πόσους θὰ ἔχῃς ἐπαινετάς καὶ ποίους; Τώρα λοιπὸν ὀρθώσου
 ἐνώπιόν σου καὶ συγκεντρώσου εἰς τὴν μικρὰν ἑπαυλιν τοῦ ἑαυτοῦ σου
 καὶ μὴ ἀγωνιάς, μὴ παράζεσαι, ἀλλὰ στάσου ἐλεύθερος καὶ κοίταξε τὰ πρᾶ-
 γματα ὡς ἄνθρωπος, ὡς πολίτης, ὡς θνητὸς¹.

Οἱ λόγοι οὗτοι ἀκόμη καὶ σήμερον συγκινοῦν τὴν ἀνθρωπότητα. Πρό-
 κειται ἐνταῦθα περὶ μιᾶς ἐσωτερικῆς φωνῆς καλούσης εἰς ἀνανέωσιν.
 Αἰῶνες πνευματικοῦ βίου καὶ πολιτισμοῦ, τοῦλάχιστον μεταξὺ τῶν Ἑλλή-
 νων, μᾶς ἔχουν συνηθίσει εἰς ἄλλας φωνάς, οὐχὶ τόσον ἐσωτερικάς. Πάθη
 τῶν ζώντων δημόσιον βίον καὶ ἀνθρώπινα προβλήματα συνήθως δὲν
 ἐπιτρέπουν εἰς τοὺς συγγραφεῖς καὶ τοὺς ἀνθρώπους γενικῶς νὰ ἀνακαλύ-
 ψουν τὴν ἐσωτερικὴν προσωπικότητά των. Εἰς τὸν Μάρκον Αὐρήλιον
 ἀντιθέτως παρατηροῦμεν μίαν συγκέντρωσιν καὶ ἐν κλείσιμον εἰς τὴν μυ-
 στικὴν ἐσωτερικότητά του, διὰ νὰ ἀνακαλύψῃ ἑαυτόν, νὰ βελτιωθῇ καὶ
 νὰ ἐξέλθῃ νικητὴς ἐκ τοῦ ἀγῶνος τοῦ καλοῦ πρὸς τὸ κακόν. Αὕτη εἶναι ἡ
 πρόοδος τῆς ζωῆς μας· πρῶτον ὁ ἔξω κόσμος, μετὰ ταῦτα δὲ μικρὸν κατὰ
 μικρὸν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου φθάνομεν εἰς τὸν ἐσωτερικόν, εἰς τὰ ἄτρω-
 τα βάθη τοῦ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος.

Ἀνθρωπιστῆς ὢν ὁ Μάρκος Αὐρήλιος εἶπεν: «Πόλις καὶ πατρίς ὡς
 μὲν Ἀντωνίνῳ μοι ἢ Ῥώμῃ, ὡς ἐξ ἀνθρώπῳ ὁ κόσμος»².

1. Τῶν εἰς ἑαυτὸν, βιβλ. Δ' 3-4.

2. Αὐτόθι Σ' 44.

Ἡ ἀρχαία Ρώμη ἐνέκλειεν ἐν ἑαυτῇ μεγάλας δυνάμεις διὰ τὰ πλέον ἐκπληκτικὰ ἐπιτεύγματα. Δὲν ἐκέκτητο ὅμως αὕτη τὴν ἐλευθεροῦσαν ἐνεργητικότητα τῶν ἐλληνικῶν μορφῶν, ἵνα δι' αὐτῆς ἀποδεσμεύσῃ τὰς μεγάλας δυνάμεις τῆς καὶ μετουσιώσῃ αὐτὰς εἰς ἐνέργειαν. Τὰ τέκνα τῆς ἀρχαίας Ρώμης ἔχοντα τὸ ἀσφαλὲς ἔνστικτον καὶ τὴν συνείδησιν τοῦ μὲν τῆς ἐλλείψεως τῶν αὐτῆς, τὸ δὲ ὅτι αἱ ἐλληνικαὶ μορφαὶ ἐκέκτηντο τὴν ἐνεργητικότητα αὐτὴν καὶ περιεῖχον τὰς ἀρχὰς τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ἐστράφησαν πρὸς τοὺς Ἕλληνας, ἐδανείσθησαν ἐξ αὐτῶν καὶ υἱοθέτησαν πᾶν ὅτι οὗτοι εἶχον ἀνακαλύψει, προσαρμόσαντες αὐτὸ εἰς τὸ πνεῦμά των καὶ τὰς ἀνάγκας των.

Οὕτως οἱ Ρωμαῖοι, κυρίαρχοι γενόμενοι τοῦ κόσμου, ἀφωμοίωσαν τὰς δημιουργίας τῆς ἐλληνικῆς σκέψεως. Ἀλλ' εἰς τοῦτο ἤχθησαν μόνον ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς πραγματώσεως πρακτικῶν στόχων. Τῶν Ρωμαίων, οἱ ὅποιοι ἦσαν πρακτικοί, ρεαλισταὶ καὶ ὠφελιμισταί, τὸ ἔσχατον τέλος ἦτο ἡ πρᾶξις καὶ οὐχὶ ἡ θεωρία, ἡ δρᾶσις καὶ οὐχὶ ἡ θέσις. Ἄν ἡ Ρώμη λαμβάνη βοήθειαν καὶ δανεῖζεται ἐκ τῆς λογοτεχνικῆς παραδόσεως τῶν Ἑλλήνων, πράττει τοῦτο, διότι εἶχεν ἀνάγκην τῶν δανείων αὐτῶν πρὸς ἔκφρασιν τῆς ἰδίας αὐτῆς προσωπικότητος καὶ πρὸς ἀνάδειξιν τοῦ παγκοσμίου καὶ ἀνθρωπιστικοῦ χαρακτήρος τῆς ἐμπειρίας τῆς. Ἡ Λατινικὴ λογοτεχνία εἶναι λογοτεχνία ἀνθρωπιστῶν, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ ἀτομικὴ προσωπικότης τρέφεται ἐκ τοῦ θαυμασμοῦ καὶ τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τοὺς μεγάλους διδασκάλους τοῦ παρελθόντος καὶ εἰδικώτερον πρὸς τοὺς διδασκάλους τοὺς ἀνήκοντας εἰς τὴν προγενεστέραν τῆς Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, τὴν θεωρηθεῖσαν ὡς κλασσικὴν.

Αἱ τελειότεραι δημιουργίαι τῆς ἀρχαίας Ρώμης παρουσιάζουν βαθεῖαν ἀνάμειξιν ἐλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν δυνάμεων καὶ στοιχείων. Διὰ τοὺς καλυτέρους Ρωμαίους ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἐσήμαινεν ἕνα δρόμον πρὸς στούχους, τοὺς ὁποίους οὗτοι εὗρον ὡς ἀνεκτιμήτου ἀξίας διὰ τὸν ἀληθῆ βίον. Ἑλληνικαὶ ἀπόψεις ἐπὶ τῆς ζωῆς καὶ ἐλληνικαὶ ἀντιλήψεις περὶ τῆς μεταβολῆς τῆς ἀνθρωπίνης μοίρας καὶ τοῦ κύκλου τῆς ζωῆς τῶν λαῶν εἰσέδυσαν εἰς τὰ ἔργα τῶν Ρωμαίων στοχαστῶν καὶ ποιητῶν. Οἱ Ρωμαῖοι διὰ τῆς μετὰ τῶν ἐλληνικῶν ἰδεῶν ἐπαφῆς τῶν ἐπέτυχον τὴν γνησιωτέραν αὐτογνωσίαν. Ἔμαθον νὰ εὕρισκουν τὸ ἀληθὲς μέτρον τῶν πραγμάτων καὶ νὰ τοποθετοῦν τὰς ἀνθρωπίνους ὑποθέσεις εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς ἀληθοῦς ἀξίας των.

Οὕτω, καθ' ἣν στιγμὴν τὸ ἐλληνικὸν πνεῦμα ἤλθεν εἰς βοήθειαν τοῦ ἐν κρίσει εὕρισκομένου Ρωμαϊκοῦ κόσμου, προέκυψεν ἐν σύστημα τῆς humanitas. Ὁ Werner Jaeger ἐτόνισεν ὅτι : «Οἱ Ρωμαῖοι μᾶς δίδουν τὸ θαυμάσιον θέαμα, πῶς ἐν ἔθνος, τὸ ὁποῖον παρὰ τὴν ὑψηλὴν πρακτικὴν, πολιτικὴν καὶ ἀποικιακὴν ἱκανότητά του δὲν διέθετε δυνάμιν πρὸς ἰδίαν

πνευματικήν ζωήν, διά της έπαφής του πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμὸν κυρίως ἔρχεται τὸ πρῶτον εἰς διαμόρφωσιν συνειδητῆς προσωπικότητος. Τοῦτο ἰσχύει τόσον περὶ τῶν ατόμων, ὅσον καὶ περὶ ὁλοκλήρου τοῦ λαοῦ». Τοῦτο γίνεται κατάδηλον ἐν τῇ ἐξελίξει τῆς ρωμαϊκῆς ποιήσεως ἀπὸ τῆς μεταφράσεως καὶ μιμήσεως τῶν Ἑλλήνων μέχρι τοῦ συνειδητοῦ ἔθνικοῦ κλασικισμοῦ, ἀπὸ τοῦ Ἐννίου μέχρι τοῦ Κατούλλου, τοῦ Βεργιλίου καὶ τοῦ Ὀρατίου.

Δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν τὴν ἐπίδρασιν τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τοὺς Ρωμαίους καὶ ἐπὶ τὴν Δύσιν ὡς ἀνθρωπιστικήν οὐχὶ μόνον ἐν τῇ ἐννοίᾳ ἀγωγῆς τῆς προσωπικότητος, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ προσδιορισμοῦ τῆς δυνάμεως, ἥτις δίδει κατεύθυνσιν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην σκέψιν καὶ ὄντοτητα. Ἡ συναίσθησις αὐτῆς τῆς πηγῆς τῆς ὄντοτητος εἶναι ἐν ζωτικὸν πρόβλημα τῆς Δύσεως ἐν τῷ παρόντι, κατὰ τὸ ὁποῖον αἱ δυνάμεις τῆς μοσχοποιήσεως καὶ τυποποιήσεως ἀπειλοῦν νὰ ἐξαλείψουν τὴν ἀξίαν τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ Ρώμη οὐ μόνον ἐκράτησεν ἐπὶ αἰῶνας μακρὰν τὰς ἐκ τῆς Ἀνατολῆς ἀπειλὰς, ἀλλὰ καὶ ἀποδεχθεῖσα τὴν Ἑλληνικὴν παιδείαν, τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμὸν καὶ ἐξοπλίσασα αὐτὸν διὰ τῶν ἀνεξαρτήτων εὐεργετημάτων τῆς ἐνεργείας, τοῦ χαρακτῆρος, τῆς ἰσχύος καὶ τοῦ δικαίου ἐξυπνέτησε τοὺς σκοποὺς ἐνὸς εὐρυτέρου καὶ διαρκεστέρου πολιτισμοῦ.

Τὸ μέγα ἔργον τῆς Ρώμης δὲν ἦτο μόνον ἡ πολιτικὴ ἔνωσις τοῦ ἀρχαίου κόσμου· δὲν ἦτο μόνον τὸ ὅτι μετεμόρφωσε μίαν πόλιν εἰς ἓνα κόσμον καὶ τὸν κόσμον εἰς μίαν μόνον πατρίδα, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι αὕτη διὰ τοῦ φιλελληνισμοῦ της, νοουμένου ὡς τῆς εὐγενοῦς τάσεως τῶν τέκνων της πρὸς ἐπικοινωνίαν, ἐμβάθυνσιν, ἐρμηνείαν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς φύσεως τῶν μὲ τὰς ἀθανάτους ἑλληνικὰς μορφάς, ἐπέτυχε τὸν Ρωμαϊκὸν ἀνθρωπισμὸν, ὁ ὁποῖος ἐδημιούργησε τὸν ἄνθρωπον, καὶ διετήρησεν ἐπὶ χιλιετηρίδας τὴν πνευματικὴν ἐνότητα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ κατὰ μέγα μέρος τοῦ κόσμου. Ὑπὸ τὴν ἐννοιαν αὐτὴν ἐνέχουν ἀλήθειαν οἱ λόγοι τοῦ Jak. Burckhardt ὅτι ἡ ξαιρετικῶς καλὴ τύχη διὰ τὸν παγκόσμιον πολιτισμὸν ἔγκειται εἰς τὸν φιλελληνισμὸν τῶν Ρωμαίων. . . . Εἰς αὐτὸν τὸν φιλελληνισμὸν μόνον ὀφείλομεν τὴν εὐγνωμοσύνην μας διὰ τὴν συνέχειαν τῆς πνευματικῆς μας παραδόσεως»¹ (Das unerhörte Glücks für die Weltkultur lag in dem Philhellenismus, der die Römer beherrschte. . . . Ihm verdanken wir . . . die Kontinuität der geistigen Ueberlieferung).

Διὰ τῶν ἐρευνῶν τῶν Heinze, Klingner, Burck καὶ ἄλλων ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἐτονίσθησαν αἱ ἀξίαι τοῦ Ρωμαϊκοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ ἡ σημασία τῶν διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν λαῶν τῆς Δύσεως. Χωρὶς νὰ ἀμαυρωθῇ οὐδὲ ἐπ' ἐλάχιστον ἡ μοναδικὴ σημασία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀνεγνωρίσθη ὅτι ὁ Ρωμαϊσμός διὰ τῆς ιδιότητος του δὲν ὑστέρησεν εἰς σημασίαν διὰ τὴν

πνευματικὴν ἐξέλιξιν καὶ τὴν περὶ Κράτους σκέψιν τῆς Δύσεως.

Ὅμως ἡ ἀρχαία Ρώμη, καίτοι ἐδέχθη ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας μεγάλας μάζας Ἑλλήνων καὶ ἐξελληνισθέντων Ἀνατολιτῶν, οὐδέποτε κατέληξε νὰ γίνῃ πόλις ἐντελῶς ἑλληνική. Οἱ Ρωμαῖοι, καίτοι ἐπρέσβευον τὲ ἰδεῶδες τῆς humanitas, δὲν μετεμορφώθησαν εἰς Ἑλληνας, διότι ἡ φύσις τῶν ἥτο ἰσχυροτέρα τοῦ δόγματος. Ὁ Ρωμαϊσμός, καίτοι τροποποιηθεὶς ἐκ τῆς εὐρείας ἐπαφῆς του πρὸς τὸν Ἑλληνισμόν, ἀπεδείχθη ζωτικὴ δύναμις ἀκόμη καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς καταπτώσεώς του εἰς ἀχαλίνωτον ἀτομισμὸν, τῆς ἐγκαταλείψεως τῆς ἀρχαίας πίστεως, εὐσεβείας καὶ ἄλλων ἔθνικῶν ἀρετῶν καὶ τῆς παραδόσεώς του εἰς ὑλικάς ἀπολαύσεις, τρυφὴν καὶ ἡδυπάθειαν.

Οἱ Ρωμαῖοι τὸ μὲν ἀνεγνώριζον τὴν ἀνωτερότητα τῶν Ἑλλήνων εἰς τὰ γράμματα, τὴν φιλοσοφίαν, τὴν ἐπιστήμην καὶ τὰς τέχνας καὶ ἐσέβοντο τὴν χώραν αὐτῶν ὡς λίκνον τοῦ ὑψηλοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, τὸ δὲ δυσηρεστοῦντο ἐκ τοῦ σοφιστικοῦ πνεύματός των. Διὰ τοῦτο οἱ Ρωμαῖοι ἔκαμνον διαστολὴν μεταξύ τῶν θαρραλέων καὶ ἀνεξαρτήτων Ἑλλήνων τοῦ παρελθόντος καὶ τῶν δουλοπρεπῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς των.

Ὡς γνωστὸν, ἡ ρωμαϊκὴ κλασσικὴ ἀρχαιότης οὐδέποτε ἠθέλησε σοβαρῶς νὰ δημιουργήσῃ κοινωνίαν ἀνθρώπων, εἰς τὴν ὁποίαν νὰ ἐπικρατῇ δικαιοσύνη, οὐδὲ προσεπάθησε νὰ μετουσίωσῃ πλήρως εἰς πραγματικότητα τὰ πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ πορίσματα τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἀρχῶν. Ὅμως ἐπὶ τοῦ ἠθικοῦ πεδίου ἡ humanitas κατῴρθησε νὰ δώσῃ καλυτέρους καρπούς. Καίτοι πάντοτε οὕτῃ παρεκωλύετο ὑπὸ ἀντιθέτων συμφερόντων καὶ ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου ἐγωῖσμοῦ, ἐν τούτοις συνέβαλεν εἰς τὸν ἐξανθρωπισμὸν τῶν σχέσεων μεταξύ Ρωμαίων καὶ ἄλλων λαῶν, μεταξύ δεσποτῶν καὶ σκλάβων, μεταξύ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν.

Ἡ Ρωμαϊκὴ humanitas ἦτο σχετικοκρατία εἰς τὰς διανθρωπίνους σχέσεις. Αὕτη οὐδέποτε προέδωσε τὴν ἀριστοκρατικὴν προέλευσίν της. Αὕτη ἦτο ἐν εἶδος ἠθικοῦ ἐπανεξοπλισμοῦ· ἦτο ἀνθρωπιστικὴ ἠθικὴ ἀνθρώπων καλῶς ἐγκατεστημένων ἐν τῷ βίῳ· ἦτο μία ἠθικὴ ὑποχρέωσις τοῦ ἀτόμου καὶ οὐχὶ κοινωνικὸν ἢ πολιτικὸν πρόγραμμα.

Ἡ humanitas ὑπῆρξεν ἐν ἰδανικὸν οὐδέποτε πραγματοποιηθὲν πλήρως. Ὑπῆρξεν εἰς εὐγενὲς πόθος τοῦ κλασσικοῦ Ρωμαϊκοῦ κόσμου, ἴσως ὑπῆρξε τὸ μοναδικὸν ἰσχυρὸν ἰδανικὸν εἰς τὴν πνευματικότητα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.